

Abiaburu bat aezkeraren azterketarako

IÑAKI CAMINO

(Euskal Herriko Unibertsitatea)

1. Atarikoa

Lan honetan Nafarroa Garaiko ipar ekialdean dagoen Aezkoa ibarreko hizkera ondoko ibarretakoekin —Garazi, Baigorri, Zaraitzu, Artzibar, Erroibar— alderatzen da. Helburua alderaketa bera izanik, ez da gure xedea aezkeraren deskribapen zabala egitea, kontrastiboa baizik. Alderaketaz gain, honakoak ere ukitu dira: dialektologiari buruzko hainbat ideia, Aezkoako eta ondoko ibarretako historia eta giza jarrera, ibarreko euskararen heriotz egoera eta erabilpena azken bi mendeetan eta aezkerari buruz euskalariak izandako usteak. Horrezaz gain, Aezkoako hiztunekin egindako oharmentzeko dialektologia saio xumea aipatu nahi dugu, gure kasuan hiztunen ustea eta ofizioko dialektologilariarena batera doazela erakutsi diguna.

Dialektologian, hizkuntz azterketaren ikuspegi diakronikoaren beharra nabarmentzeaz bat, gizataldearen historiak —aezkera gizatalde egonkor batean jendamentez jendamente etengabe helerazitako hizkera da—, giza jarrerak —norbanakoarenak edo taldearenak—, geografi erliebeak eta kultur atalek —etxe izenek, toponimiak, deiturek— hizkuntz gertakizunekin duten lotura ere erakutsi nahi izan da, dialektologia atal hauetaz gabetzea berau herbaltzea dela iruditzen baitzaigu.

Lanaren ondorio nagusi gisa, aezkeraren sailkapen berriaren beharra da aipagarri, behe-nafarrerarekin duen lotura ukatu gabe goi-nafarreraren barranean sartu baitugu.

2. Teori oinarriak

2.1. Norbaitek, lan honen izenburua ikusirik, lan hau soilik Aezkoako euskararen deskribapena egitera mugatzen dela pentsa lezake. Ez da hori gure asmoa, eta ez dira guti hau hala adierazteko ditugun arrazoiak. Izan ere, orain artean dialektologiaren alorrean aezkerari buruz ihardun denean, esan nahi baita, dialektologi kokapenez edo sailkapenez zerbait idatzi denean —zein hizkerarekin bildu,¹ zein euskal-

Ene eskerrak agertzen dizkiet Ricardo Gómez eta Koldo Zuazo lankideei egin dizkidaren oharrengatik. Xamarren zordun nago irudiengatik eta ohar zenbaitengatik. Eñaut Etxamendiri Ezterenzubiko datu lexikoak zor dizkiot. Halaz guztiz ere, nagusiki. Koldo Artolaren aspaldidanikako lana aipatu beharra naiz, beraren etengabeko ihardun zehatz eta fidagarria gabe ezin izanen bailitzateke enea bezalako lanik burutu.

(1) *Hizkera* erabiltzea hierarkiak ezartzetik ihes egin nahiarri dagokio, eroso aritzeko hitz bat bilatu nahiarri. Euskalki, azpieuskalki edo behegoko denak dira hizkerak, bakoitzari kualitatiboki dagokion statusa beste gai bat dela.

kitakoa den iradoki e.a.—, aldez aurretik gogoan hartu behar ziren teori atal nagusi ugari alde batera ahazturik gelditu direlakoan gaude. Eta aldiz, beste aldetik, deskribapena egin den aldietan, ustea dugu ez ote diren gauzak arinegi idatzi, aezkeraren zer-nolakoaz gutieneko sakontasunaz jabetzeko baitezpadako zen hainbat eta hainbat argibide gabe.

Hemen aurkeztuko den ikuspegia, ez da, bistan dena, hauta zitekeen eredu bakarra; beharbada ez du lortuko desberdintasun dialektalaren maila era intuitiboan aztertzetik, teknika objektibo bat eta gorputz teoriko sakon bat baliatuz aritzera dagoen urrats kualitatibo garrantzizkoa ematea, baina guztiek dakigun gauza da —etxera sartu berria zaigun dialektometriaren baliabideak eta guzti— oraindik ere ez duela dialektologiak, disziplinatzat hartzen den neurrian, lanerako eredu finko homologaturik aurkitu. Dialektologilariak badaki irizpide definitzaileen hautu subjektiboa egiteak dakartzan arazo eta paradoxei aurre egiteko prest egon behar duela.

Hau guti balitz, irudi luke dialektologiaren helburua ere aldatzen hasia dela, hizkuntz geografiatik hirietako hizkuntz desberdintasunetara eta soziolinguistikara —zeina J. J. Montes-ek (1986) berriki dialektologiaren ataltzat jo duen—² jauzia egina duela ikusten ari baikara azken honetan.

Ereduak eredu, eta ez gatoz polemika bila, bada apaltasunez baina baita seriotasunez ere markatzea atzendu nahi ez genukeen gauzatxo pare bat. Batetik, aezkerari buruz “a priori”-rik gabe iharduteko asmo tinkoa erakutsi nahi dugula, datuek aditzera ematen digutena aintzat hartuz, eta bigarrenik, han eta hemen dialektologiaren idatzi den literaturari —gurean gehienetan kasu izpirik egiten ez zaionari— arreta zertxobait jarrita abiatu nahi genukeela aezkeraren bidean, gurean ere besterenetan bezalakoak gertatzen baitira.

Aezkerak aldameneko edo inguruko hizkerekiko dituen desberdintasunez gain, zinez bakan diren aezkeraren beraren barreneko desberdintasunez aritzeari ekin geniezaioke, baina izanen dugu horretarako parada beste lan luzeago batean. Geldi bedi artikulua hau aezkerari buruzko abiapuntu gisa.

2.2. Dialektologia aspaldi abiatu zen bere bidean historiari begiratzen badiogu. Dialekto kontzeptua eta izena bera —geroagoko polarizazioen ondorioz ukazioraino eramane den entitate— zientzi pentsamenduaren hasieran berean sortua da, Grezia klasikoan, mendebaldeko tradizio greziar-erromatarrera mugatzen bagara. XIX. mendearen bukaera arte itxaron beharra dago dialektologia hizkuntz disziplina beregain izatera hurbiltzen hasteko, hizkuntz geografian sorrerak bultzatu bait zituen dialektologiaren berezko metodoak eta gorputz teoriko erlatiboki espezifiko bat (Montes 1986: 133). Beren hizkuntz fenomenoek behaketa baliaturik hizkuntza indoeuroparrek familia bat osatzen zutela ondorioztatu zuen Bopp filologilari alemaniarrek eta haren ondorengoek landu zuten hizkuntzalaritza historikoari eta alderaketa metodoari zor dio bere hasiera hizkuntz geografiak (Bottigliani 1986 [1954]: 5).

Halaz guztiz ere, hizkuntzalaritzaren arloan ekarpen teoriko finkoetan aurrerapausoak ematea gehien kostatzen zaien disziplinetarik bat dialektologia dela jabetu

(2) Jakina, soziolinguistikaren jatorrizko nozioaz dihardu Montes-ek, Labov-ek eta bestek erakutsitako bidez, ez egun Euskal Herrian eta bertatik kanpo Catalunya, Galiza, Okzitania eta bestetan soziolinguistika izengoitipean egiten den hizkuntzaren soziologiak. Ikus honetaz J. J. Montes 1986.

beharra dago, eta dialektologilariok teori prestakuntza apala erakutsi ohi dugula anitzetan. W. Winter-ek dioenez (1973: 135), ez dago enpirikoki oinarritutako hizkuntzalaritza arealaren teoria koherente bat (ik. Mitxelena 1987 [1971]: 77, 12. oh.), eta dialektologilariak, isoglosa batzuk beste batzuk baino garrantzizkoagoak direla aitortzean, “apparent similarity” delako printzipio azientifikoaren pean diharduela dio L. M. Davis-ek (1977: 25).

Hizkuntzariarentzat, gainera, gertatu ohi diren hizkuntz egoera nahasiak izatea baino gogokoago litzateke, isoglosek, era zehatzean, hizkuntz eremuak hierarkikoki ordenatutako hizkuntza, dialekto eta azpidialekto talde zenbaitetan banatuko balituzte. Ebidentzia ordea bestelakoa da oso. Geografia arruntaren sinpletasunak deformatu duen gure izpirituak desio lukeen banaketa gardenik ez da beti izaten dialektologi arloan (Melis, Verlinde, Derynck 1989: 72). Isoglosen multzo kapritxozko batek ez du lurraldea argiki moztutako eremuetan banatzen, finki banatutako fragmentuen *continuum* interkonektatu batean baizik (Weinreich, Labov, Herzog 1968: 151).

Badira ordea, eta ugari, gertakari historikoen edo orografi baldintzen ondorio diren neurrian, bi hizkeraren arteko eten garbiak, hizkera bakoitzaren kokapena eta bere mugak nabarmen bihurtzen dituztenak. Espainian, esaterako, *bable* edo *asturian*-tik Asturiasko ekialdean mintzatzen den *cántabro* edo *montañés* izenekora dagoen iragatea bapateko jauzia da, ezaugarri dibergenteen muga marrak praktikan bata besteari gainjartzen zaizkiola, hizkuntz eremu bi garbiki osatuz.³

Hizkuntz eremu bat mugatzeko, hizkuntz ezaugarrien edo formen sail bat erabiltzen den geografi eskualdea inguratzen duen marra baliatzen da; inoizka ezaugarri edo forma bakar bat ere aski izan ohi da. Herri nahiz edozein bizigunetan zehar doan marra horri, dialektologiaren arloan muga statusa ematen zaio hurrengo baldintzokin:

- a) Herri edo bizigune horietatik kanpo hizkuntz fenomeno —edo fenomeno talde— hori ageri ez bada.
- b) Herri edo bizigune horietatik kanpo hizkuntz fenomeno —edo fenomeno talde— horrek eremu koherente bat osatzen ez badu.
- c) Herri edo bizigune horietatik kanpo beste hizkuntz fenomeno batek eremu koherente —edo ez koherente— bat osatzen badu.
- d) Herri edo bizigune horietatik kanpo beste herri edo bizigunerik ez baldin bada.

Horra isoglosaren definizio bat (Speitel 1969: 52).

Marra edo isoglosa horrek eskualde hori beste isoglosa gehiagorekin batera inguratzen badu, konbentzios, isoglosa multzo edo *bundle* horri, isoglosen kopuruaren arabera, dialektologian honelako edo halako statusa eman ohi zaio. Isoglosa bat edo pare bat aski izan daiteke gainera, aitortzen zaion kualitatea edo statusa medio,

(3) “...hemos podido comprobar que corren juntas o muy próximas las fronteras de varios fenómenos lingüísticos. En el levante de nuestra región se localiza un haz de isoglosas muy apretado y abundante que sigue, de norte a sur, la línea del río Purón y el límite administrativo de Cabrales y Peñamellera Alta. A la izquierda quedan los resultados del tipo *muyer, xatu, cansada, jueya, molín, no i (-yas) dixo la verdá, la mió casa*; y hacia oriente tenemos ya las realizaciones *mujer, jatu, cansá, boja, molinu, no li (-lis) dijo la verdá, la mi casa*, propias del dialecto cántabro o montañés (y en parte también del castellano). En las tierras junto al mar, las varias isoglosas hacen frontera común; sólo en las comarcas del interior se apartan ligeramente en algunos puntos de su trazado.” (García González 1982: 173).

hizkera edo hizkera multzo bat beste batetik edo beste batzuetatik berezteko. Esaterako, *ou* eta *ei* diptongo beheranzkoen kontserbazioa da “leonés occidental”-tzat hartzen diren Espainiako hizkeren tasun berezgarria (Catalán 1989 [1956-57]: 37), eta katalunierarako ondokoa diosku Veny-k:

el «xipella», com el «salat», també només comprèn una isoglossa, de caràcter regressiu i d'extensió no compacta (1985: 32).

Isoglosen kantitateaz gain kalitatea ere garrantzi handikoa da. Antzinako banaketa dialektalaren ondorioak islatzen dituzten isoglosei berebiziko garrantzia eman ohi zaie (Melis, Verlinde, Derynck 1989: 71). Eta, esate batera, garrantzizkoagoa ote da hizkuntz eremu bat baino gehiago harrapatzen duen isoglosa, bakar bat besarkatzen duena baino, maparen atal edo eremu bati ezaugarri lokala eman diezaiokeen isoglosa baino? (Speitel 1969: 65).

Jakina denez, isoglosen arteko bat etortze edo adostasunak partziala izateko joera du. Isoglosak loturik joan daitezke bertako kultur formekin, leku izenen hautapen moduekin, eskualde bakoitzaren historiarekin e.a., baina askotan gauzak ez dira honela gertatzen, eta itxuraz, zein bere bidetik doaz. Banaketaren oinarri izateko hautatu ahal izan den fonologiako, morfologiako edo sintaxiko fenomeno bakoitza bere bidetik joateak edo bere geografia berezia izateak zailtzenago du egitekoa. P. Derynck-ek morfologiaz egindako oraintsuko lana duela hogeita hamasei urte Atwood-ek fonologiaz eta duela hamasei Remacle-k lexikoaz egindakoarekin alderatzen ditu P. Derynck-ek berak, wallo-picarderez hiru sistema horiek geografi hedadura bera ez dutela ondorioztatuz (Melis, Verlinde, Derynck 1989: 118). Haensch-ek ondorio bera ateratzen du aditz morfologiaz diharduela aragoeraren eta katalunieraren muga-mugan dagoen Espés-eko hizkera dela eta (1962: 89), eta guri dagokigunerako, aezkerak ere antzera jokatzen duela ikusiko dugu aurrerago.

Hizkuntz eremu baten hedadura ezaugarri edo ezaugarri multzo konpartitu baten presentziak determinatzen badu, horretatik, hizkuntza bat edo dialekto bat, aldi berean hizkuntz eremu bat baino gehiagoko partaide izan daitekeela jarraitzen da (Winter 1973: 140). P. Derynck-ek ondorioztatzen du Belgikan morfologiaz egindako dialektologi lan batean, badirela aztertutako puntuen artean bi hizkera, berak “pivot” deitzen dituenak, status anbigua dutenak, nahiz *namurois* taldekotzat nahiz *wallo-picard* taldekotzat har daitezkeenak (1989: 116). Bestalde, dialekto baloiak pikardoetarik berezten dituen geografi eremua, isoglosa multzoak kokatzen direna alegia, 35 kilometroko zabalerakoa da (Borodina 1961: 282).

Berriki aezkerarako idatzi den zerbait, arestikoaren ildoan dago, ekialdeko eta erdialdeko euskalkien arteko “zubi euskalki”-tzat hartu izan baita (Zuazo 1989: 646).

Gure lan honek ordea, hizkera baten edo dialekto baten errealitate askoitz edo askotarikorantz abiatzeko arealitatea edo hizkuntz geografia baino zerbait gehixeago behar dela inplikatzeko duen alde zuzena aurreko ustea finkatzeko ahalegin gisa baliagarri izan nahi du. Helburua ez da inolaz ere dialektologia sinkronikoaren bidea gutiesteria eta beraren emaitzei muzin egitea; nekez egin dezake hori norbaitek, hizkera baten deskribapenerako baliatzen ahal dituen testurik zaharrenak XVIII. mendearen azken

hamarkadari eta nagusiki XIX.ari dagozkionean.⁴ Halaz guztiz ere, eta iraganeko hizkuntz gertakariei dagozkien erantzunak eskaintzea zaila dela jabeturik, mapetan kokaturik ager daitezkeen hizkuntz fenomenoei buruz zer nolako galderak egitea interesgarri litzatekeen azaltzea da gure xedea, izan ere isoglosek hizkuntz aldaketa-rekin duten erlazioa, isoglosa horiek beren hizkuntz sistemarekin eta hizkuntz komunitate horren historiarekin duten erlazioaren menpe bait dago.

2.3. Gertakari historikoek hizkuntz geografiarekin eta banaketa dialektalarekin duten lotura zuzenaz era guztierako adibideak ditugu literaturan.

Portugesaren banaketa dialektala histori gertakizunekin erlazio estuan dagoela gardenki ageri zaigu. Soziologia eta historia gogoan harturik, honako banaketa egin daiteke: guti gora behera egonkorra den komunitate baten barrenean jendamedez jendamende etengabeko transmisioa izan duten hizkerak batetik, eta kreolaide direnak bestetik. Irizpide historiko-kronologikoaren arabera, lau eremu ikusten dira:

- 1) Eremu zaharrena, Duero ibaiaren iparraldean, Iberiar Penintsularen erromani-zatze garaiari dagokiona.
- 2) Arestikoaren aldameneko trantsizio eremua, beraren hizkuntz egokitzapena Errekonkistaren lehen mendeetako garaian burutu zela.
- 3) Erdialdeko-Hegoaldeko eremua, Mondego ibaitik beheiti, XII-XIII. mendeetan birpopulatu eta errekonkistatutako lurraldeak osatua.
- 4) Itsasoaz haratagoko hizkerak, Portugalen XV. mendeko kolonizaketan ondorioz kokatuak.

Geografi hadadura zabalak banaketa dialektala eragin du XIII-XVIII. mendeen artean, Iraultza Industrialarekin prozesua irauli arte, baina haatik, Brasil eta Portugalen arteko hizkuntz desberdintasunak areagotuz joan dira, espero zitekeenez (Lüdtke 1977: 153-54).

Nabarmenki gardena da Estatu Batuetako New England-en —Connecticut, Maine, New Hampshire, Massachusetts, Rhode Island— banaketa dialektalak bertako populazio guneen historiarekin duen erlazio zuzena ere: demografi pilaketa kolonizaketako lehen urteekin erlazioan dago, bi populaketa gune nagusien artean lehen uneetan erlazorik ez zen izan, ekonomi guneen hedapenaren ondorio den komunikabide sareen hedapen eremua ere gogoan hartzekoa da, eta baita isoglosen iraupenean bi populaketaren arteko hartu-emanak ekidin dituen mendikateen kokapenak izan duena ere (Kurath 1986 [1972]: 98-103).

Mende honen erdialdeko interes beteko lan batean, hitz bukaerako *-a*, *-e* edo *-o* bokal azentudunetan Santander herrialdeko Pas ibarreko hizkeran duen eragina, kolonizazio batean oinarritzen du Menéndez Pidal handiak. Errekonkista garaian, artzain asturiestarrak Gaztela Zaharreko goi mendietara abiatu ziren birpopulatzera, eta Paseko hizkerak aldamenekoeekin dituen desberdintasunen giltza Paseko ibarrekoen Asturiestiko etorkian datza. Berebat, Asturias aldeko hizkera batzuek Italiako Hegoaldeko beste batzuekin kontsonante erretroflexu edo kakumi-

(4) Guk dakigula Aezkoako lehen hizkuntz formak 1626ko ezkontagiri batekoak dira, Orreagan bizi zen Maria Necoiz emaztekiak esanak: «Bay, naycen dizuz» erantzuna hain zuzen (Sarasola 1983: 105).

nalen arloan duten erlazio fonologikoa ere erromatarren kolonizazio garaiarekin lotzen du (1954: 18-19 eta 37).

Ez da, haatik, lan guztietan ohiko gertatzen lotura honen berri esplizituak ematea. Asturiasko hizkuntzaren ekialdeko mugan gertatzen den isoglosa pilatze garde-na ongi deskribatu arren, honek historiarekin duen edo eduki lezakeen loturaz ez zaigu deus adierazten arestian aipatu García Gonzálezen lanean (1982: 188).

2.4. Ez da erabat literatura modernoa duen euskararen kasua, Erdi Arokoa duguntzua testu aloglotan ageri item lexikoak baitira, baina beste hizkuntza batzuez arduratzen diren dialektologilariak badituzte garai haietako testu luzexkoak. Gai dira, van Reenen-ek (1989) XIII eta XIV. mendeetako frantsesaren lekukotasunekin egin duen bezala, orduko bi punturen artean isoglosak sortzen edo galtzen ari ote ziren postulatzeko, edota puntu bi horien arteko hizkuntz desberdintasuna graduala edo bapatekoa ote zen iradokitzeko.

Horrezaz gain, uste dugu garrantzi betekoa dela aipatzen diren hizkuntz ezaugarrien dialektologi statusaz esplizituki ihardutea. Ez da soilik hizkera batek izan ditzakeen ezaugarri eksklusiboez aritu behar, zernahi muga edo desberdintasun markatzen dutenak ere gogoan hartu behar dira, nahiz ez izan denak neurri berean berezgarri. Drettas-ek dioen bezala (1990: 263), gure eremu dialektala banatzea lortzen duten ezaugarriak zein diren ikusi beharra dago. Irazkintzen den hizkuntz forma zergatik eta zertarako aipatzen den argi eta garbi utzi behar da, soilik honela bereiz baitaiteke dialektologia —hizkera baten kokapenaz, sailkapenaz, konparaketaz, beraren besterekiko konbergentzia eta dibergentzia mailaz diharduena— gurean ohiko bihurtu den hizkera edo dialekto baten besterik gabeko deskribapenetik edo formen paradigma luzeak biltzea beste helbururik ez duten lanetarik.⁵

Eskertzekoa da isoglosen kopuruaz bakarrik mintzatu beharrean, kopuruaz eta hauen dialektologi garrantziaz ere aritzea, gero garrantzizkoenak zein diren erabakitzea —egile estrukturalisten eta gainontzekoen arteko iritzi aurkajarriak lekuko— hain erraza gertatzen ez bada ere (Ivić 1962: 48).

Behin hizkuntz ezaugarriak aipatuz gero, gogora eraztekoa da Bonaparteren garrantitik gaurko egunak artean aditzaren flexioari behar baino garrantzi handiagoa eman zaiola aezkeraren sailkapena egiterakoan. Ikuspegi hau ez da metonimikoa fonologi nahiz sintaxi gaiak edota izenaren morfologia merezi zuten neurrian aintzat hartuak izan ez direlako soilik, bai baitira aditzaren flexioari dagozkion beste zenbait atal —beharbada garbitasun nabarmenekotzat jotzen zen sailkapena arront zailtzen zutelako edo— aintzat hartu ez zirenak. Bonapartek 1866.ean morfologi, sintaxi nahiz fonologi ezaugarriak erabili zituen aezkera ekialdeko behe-nafarreratik eta mendebaldeko behe-nafarrerako gainerako bi hizkeretarik berezteko. 1865.ean berriez, goi-nafarreratik, gipuzkeratik, zubereratik edo Otsagabiako hizkeratik berezten zela idatzi zuen. Muga dialektalaren gairako, edo nahiago bada, dibergentzia edo integrazio dialektalaren dentsitatearen gairako benetan baitezpadako den erlazioaren

(5) Geu ere azalpenak eman beharrak gara, *Euskal dialektologiaren hastapenak* lanean duela urte multzo bat hegoaldeko goi-nafarreraz [1983] eta gerorxeago hegoaldeko goi-nafarreraz nahiz behe-nafarreraz [1987], aipatu modu murriztean aritu bait ginen.

berri ematea ordea —aezkerak eta hegoaldeko goi-nafarrerak dutena alegia—⁶ modurik ilunenean egin zuen 1866.ean, soilik batera zituzten hiru ezaugarriren berri eman baitzuen, desberdintasunak ezertarako aipatu gabe.⁷

Aezkeraz ezer esatekotan, ez dirudi sobera denik osotasunean aritzeko eskatzea, morfologia, fonologia, sintaxia eta lexikoa ukituaz, nahiz askotan honek ez ohi duen ziurtatu —hor barrena egin den dialektologia lekuko— sailkapena erabat argia eta kokkarik gabea gertatzea. Lehengo eta oraingo dialektologi teorizazioak erakutsi digunez, dialektologiaren arazorik larriena honako galdera honek planteatzen duela esatea ez da agian gehiegi xinpletzea: zer da muga dialektal bat? (L. M. Davis 1977: 24). Areago zihuan Tuailleon duela urte batzuk honakoa idaztean: “dialekto baten muga zehatza, maizenik, atxitu ezin den edo pertzibitu ezin den kimerak da... baina halaz ere, eremu dialektala, izatez bada” (Melis, Verlinde, Derynck 1989: 72).

Ez da hau atzo goizeko eztabaida erromanisten artean. 1878.ean Ascoli-k dialekto kontzeptuaren definigarritasuna aipatu zuen, entitate hori hizkuntz ezaugarri edo tasun nahiko eta beharrezkoen konbinaketa batek definitzen zuela, tasun edo ezaugarri horiek, banaka harturik horretarako aski ez zirela. Meyer-ek (1875) eta Paris-ek (1888) berriz, hizkuntzalariak tasun horiek taldekatzearen objektibotasuna eta zientifikotasuna zalantzan jarri zuten, aukera, ikuskatzailearen eraikuntza erotsotzat joaz. Beren argumentazioan, hizkuntz tasunen geografi banaketak ezaugarri hauek elkarri gainjartzea ezinezko egiten zuela zegoen batetik, eta bestalde, dialektologilariak egiten duen tasun definitzaileen aukera, tasun hauen berezko propietateetan ez oinarritzea (Melis, Verlinde, Derynck 1989: 70).

Muga dialektal gardenak ezartzeko isoglosen desadostasunak direla bide, aurkako bideetarik abiatu dira hizkuntzalariak inoiz, lurralde jakin bateko dialektoak —*territorial dialects*— fikziozko entitateak direla aitortzeraino edo lurralde jakin bateko dialektoaren kontzeptuak balio erlatiboa duela esateraino. Ondorioz, ikerlari batzuentzat dialektologiaren funtsezko kontzeptua isoglosarena litzateke. Erraz da ikusten ordea, bide horrek ez garamatzala inora ere. Gainera, hala eta guztiz ere, siziliarra, gaskoina edo New Englandeko ingelesa bezalako entitateei buruz mintzatzaren segitu da.

Estrukturalismoak berriz, muga dialektalak ezar zitzaketan hizkuntz ezaugarriak, soilik garrantzi estrukturala zutenak zirelako ideia hedatu zuen (Ivić 1962: 49). Halaz ere, hizkuntzalaria noraezean gerta zitekeen honen aurrean, asko izan baitaitetzeke garrantzi estrukturala duten isoglosak, baina batzuek eta besteek oso norantza

(6) Erosotasunari zor zaio «hegoaldeko goi-nafarrera» bezalako izena hemen erabiltzea; aurrerago arituko gara afera honetaz ere.

(7) Bonapartek Etxenike bere laguntzaileari igorri zizkion gutunetarik atera dezakegunez —1864/1/9-ko gutunaz dihardugu, (ikus Camino 1989: 804)—, aezkera ezagutu ere baino lehen, Bonapartek susmoa zuen ez ote zen aezkera zubereraren edo behintzat Garaziko hizkeraren kide izanen: “Quant à Garralda j'ai quelque léger soupçon sur sa nature. Je ne serais pas étonné que l'on ne dût le rapporter aussi, si non au souletin, du moins au bas-navarrais français de Cize, mais toujours comme sous-dialecte distinct. Je suis dans l'obscurité, qui va se dissiper, grâce à vous, par le catéchisme de Garralda, qui je l'espère représentera bien *linguistiquement* le basque d'Aezcoa”. Alderdi honetatik ikusita izanen luke “a priori”-tik zerbait aezkera behe-nafarrerarekin batera sailkatze horrek. Halaz ere, printzeak dialektologi arloan oneskari jokatzaren zuela erakusten digu, urte baten buruan aezkera ordezkatzaren zuten Garraldako dotrina bildu zuenean, Garaziko behe-nafarrerarekin ez, Lapurdiko eta Baigorrikoarekin batera sailkatu izanak.

geografiko diferentea hartu. Beste aldetik gainera, isoglosa “ez estrukturalen” artean, banaketa dialektalaren konturako baliagarri gerta daitekeen bat baino gehiago egon daiteke, areago agerpen maiztasun handikoa izanik (Ivić 1962: 34).

Muga dialektalen tipologia egiteko saioak ez dira atzo goizekoak. Erarik ingenuoenean esateko, elkarren aldakan dauden dialekto biren arteko mugak gradualak nahiz bapatekoak gerta daitezke. Trantsizio dialektalerako eragile extralinguistiko objektiboen garrantzia ezin ukatuzkoa da; interkomunikazioen dentsitatea ez da bazter guztietan berdina gertatzen, trafikoa supralokala ekiditen duen muga naturalen bat dagoenean, dialekto trantsizio bapateko edo lineala topa dezakegu seguruenik, eta halaxe da aezkeraren kasuan ere, Aezkoa gora eta menditsua baino apalago dauden herrietan egiten den behe-nafarrerarekin alderatzen baldin badugu.

Edozein dialektotatik beste batera interferentziak ageri dira anitzetan ordea; usu, dialekto batetik besterako iragatea era gradualean gertatzen da, muga-marra bat ez dagoela esan daitekeela, dialektoen arteko muga-eremu bat baizik; Goebl-ek esango lukeen bezala, hizkuntz interakzio mailarik handiena duen eremu bat. Waloiaren eta pikardoaren artean, esaterako, ez dago morfologi sistemari dagokionez muga zurrun eta higiezin bat, bi hizkerak bata bestearen eremuan sartzen dira (Melis, Verlinde, Derynck 1989: 101).

Dialektoak ongi mugatutako multzoak zirelako ideia zurruna —oroit Bonaparten banaketari Menéndez Pidalek egindako kritika (cfr. Mitxelena 1964: 26)— gaintzera dator trantsizio eremu edo trantsizio hizkeraren kontzeptua. Trantsizioaren teoria argi bat bilatzea eta dialekto banaketarako irizpideetan aurrera egitea da Ludo Melis-ek dioen legez dialektologiak urratu behar duen bidea (1989: 71).

Jakina denez desberdintasun dialektalaren egitura aztertzeako asmoak eragin du azken hogeitaka urte hauetan, dialektologi status kualitatiboko datuak —neurri erlatiboan— eta hauen zenbatasuna eredu baten arabera uztartu nahi lituzkeen dialektometria Frantzia, Belgika edo Alemania alde horretako erromanisten artean (Goebl 1992: 430). Euskal Herrira ere iritsi da eredu hau —oraingoan, eta Hegoaldeari dagokionez, ez da, bestetan hala izan arren, Espainian barrena sartu— eta eman ditzakeen fruituak ikuskizun daude oraingoz bederen.⁸ Dialektometriaren ereduak asebate ez duen bat baino gehiago bada gaurgero gure artean.

Aitortu behar da datu kuantitatiboen aldeko aldarrikapenak XX. mendeko zazpigarren hamarkadaren aurrekoak direla, eta lehenbizikoetarik ez bada ere, hona Ivić-en 1962ko hitzak: “zenbakizko indizeek behin betiko askabideak eman litzakete banaketa dialektaleko kontrobertsia kasuetan” (1962: 35). 1937.eraiko estatistika ereduak erabilirik zeuden (Mitxelena 1985: 81).

Melis-ek dialektometria kokatzen duela, ohiko dialektologia erromanikoan sailkaketa monotetikoa egin dela dio, eta definizioetarako irizpide gisa nahikoak eta beharrezkoak diren ezaugarriak erabili direla (1989: 72). Irtenbide moduan definitzeko modu politetikoa aurkezten du, definizioak antzekotasunaren eta propietate berezien bidez lortuaz, ez dutela propietate hauek zertan beharrezkoak eta nahikoak izan hizkera bat talde bateko partaide izateko. Dialektometriaren ihardun kuantitatiboan, antzekotasun edo desberdintasun maila zein den erabakitze tasun kualitati-

(8) Ikus, Ana María Echaidek argitaratu eman inkesta batean oinarrituaz, Udako Euskal Unibertsitatearen *Uztaro* aldizkarian (5, 1992) Gotzon Aurrekoetxeak egin duen lexikometria saioa.

boak ez dira aintzat hartzen beste ereduetan hainbat, tasunak ez dira beharrezkoak eta nahikoak diren propietate definitzaileak, erlatiboak diren antzekotasunari edo desberdintasunari buruzko juzkuaren oinarri baizik. Juzkua eduki daitezkeen datu guztiak ebaluatuaz egiten da, tasun sailkatzaileen aukeraren arazoa saihestuz.

Honela, antzekotasun indizearen balioek funtsatzen edo gauzatzen duten eremuan kokatzen diren hizkera multzoari «dialekto supralokala» deitzen zaio. Prozedura honen arabera, antzekotasun indizearen aldaketaren mailan egonkortasun eza ageri duten eremuak dira trantsizioko hizkerak kokatzen diren gunek. Melis-ek dialektometriaren ahuldadeen artean, egitura geolinguistikokoaren dinamikotasunaren berri —egitura dialektalaren sorreran gune aitzindari edo zuzendariak eduki dezake ten pizua— emanen duen teoria argi eta zehatzaren eskasa kokatzen du.

2.5. Gatozen dialektoa definitze arloari dagokionez berriz ere aezkeraren kasura. Aezkeraren sailkapenean, hizkuntz tasunek behar dute nagusitasuna izan, eta garrantziko deritzogu berek bakarrik behar dutela aitortzeari. Ibar edo komunitate batek izakera berezia —edota kasua balitz eskusiboa— izateak ez dakar beti zuzenki eta nahitaez berarekin, bertako hitzunek erabiltzen duten edo erabili duten hizkera, berezia edo besteren oso desberdina izatea. Gauza bat da ibarra, jende komunitatea, nolazpait ekonomi, lurjabetza eta geografi erlazio batzuen ondorioz sortutako gizataldea —dela endozentrikoa dela exozentrikoa gizatalde hori jarrerari dagokionez (Andersen 1988)—, eta gizatalde horrek bere buruaz egin dezakeen diskurtsoa nahiz bere batasunaz eduki dezakeen sena. Oso bestelakoa da ordea ibar horrek beste hizkeretik berezgarri diren hizkuntz ezaugarriak dituen berezko hizkera erabiltzea:

considering the multitude of isoglosses crossing one another in all possible directions, territorial dialects have often proved to be fictitious entities, established on the basis of arbitrarily chosen features, or on the basis of extralinguistic criteria (Ivić 1962: 34).

Etno-demarkazio linguistikokoaren gaiak izan dezake lotura zuzenik gure kasuan, eta lan honetan entseiatuko gara hau aditzera ematen. Gizatalde batek bere buruaz egiten duen diskurtsoan beste gizatalde batzuetarik berezia dela eta nortasun handikoa dela sentitzen duela sumatzen badugu, pentsa dezakegu, gizatalde horrek berdintsu pentsa dezakeela darabilen hizkera edo dialektoari dagokionez, nahiz hori horrela dela adierazten duen hizkuntz tasun berezien multzo nabarmenik izan ez. Séguy-k eta Fossat-ek erakutsi bezala, dialektoaren funtzioa bikoitza da: gizataldeen arteko komunikazioa ziurtatzea bata, eta talde horiei elkarrengandik berezteko aukera ematea bestea.

Hiztun arruntak, hizkuntz tasunen benetako geografi hedadurarekin egin beharrean, bizi komunitatearekin identifikatu ohi du maiz alderdi bateko hizkera, eta oharmentzeko dialektologia eta ofizioko dialektologiararena ez doaz beti batera.

Aezkoari dagokionez, Aragoa, Errioxa eta Nafarroako gaztelaren hizkuntz-etnografi atlaserako egin inkestetan, Garaioako berriemakak 1967an esandakoa gogorra heldu zaigu. “Nombre del habla local” da Tomás Buesak egin zion galdera, inkesta guztiko bostgarren mapan ageri dena, eta eman zuen erantzuna *azcuano* da, erabat argigarria guk uste. Beste herri batzuek ordea *vasco* edo *euskera* erantzun zuten (Egozkue, Alkatz, Lekarotz...). Besteren batek *uskara*. Erronkari herrian ordea *roncalés*, eta Otsagabian *montañés*, baina azken honetan erantzuleak behar bada gaztelera

aditzera eman nahi zuela pentsa daiteke. Garaioatarrak bere euskara “azcuano”-tzat kontsideratzen zuen: horrek zerbait aitortzen digula ohartu behar dugu.

Onartu xamar dago bestalde, dialektoak, entitate supralokala den neurrian, bere baitan biltzen dituela hainbat eskualde hizkera. Esan ohi da hizkera batek —edo batek baino gehiagok— ez duela, dituen berezgarri desberdinak nahiz barne aldakortasuna medio, dialektoa osatzen duten hizkeren talde homogeneitatea hausten edo lainotzen, baldin hizkerok batzen dituzten ezaugarriak hauekin batera baditu, beste dialekto bateko hizkeren taldetik bereziaz.⁹ Beranduago mintzatuko gara ordea hizkuntz etno-demarkazioak eta egitura geolinguistikoak agerian izan ditzaketen erlazio eta kontraesanaz.

2.6. Hizkuntz berrikuntzak, beraz hizkuntz formak, geografian zehar eremu batetik beste batera hedatzen dira (Trudgill 1986: 39). Hizkuntz tasunek geografi eremuetan —bestela esan, arealtasunean— duten kokapena banaketa dialektalerako irizpide ezin utzizkoa da, beti ere hizkuntz aldaketa deitzen dugun atal horrek historiarekin —dialektologia diakronikoa egiteko saioak eta historiaren beraren emaitza litezkeenak barne— eta gizarteko fenomenoekin duen lotura hertsia ahantzi gabe: giza jokabidearen eta giza izatearen ezaugarrietarik bat, aurrez aurre gaude-nean elkarri eragiteko eta bata bestea kutsatzeko dugun gaitasuna da; esaterako, bakoitzaren hizkerari edo dialektoari dagokionez, bereziki hizkera bietako hitzunen arteko elkar-ulergarritasunerako oztopo handirik ageri ez denean. Ez da beharrezkoa gainera elkar-ulergarritasuna erabatekoa izan dadin.

Interes handiko gaia da hitzun indibidualen mailan geografi ingurune batetik bestera —gehien bat elkarren aldamenen dauden ingurunez dihardugu— hizkuntz formak zehazki nola hedatzen diren jakin ahal izatea, noizbait hasiko baita norbanakoren bat —hizkuntz misiolari izena eman izan zaio honi (Trudgill 1986: 56)— aldameneko hizkera baliatzen dutenei oharkabeen edo nahitara ikasi edo kopiatu hizkuntz forma edo ezaugarri bat, jatorrizko beraren hizkerakoen aurrean ere erabiltzen. Komunitate bateko kulturarekin lotura hertsia duten hizkuntz formei dagokienez erraz asmatzekoa da. Ezin ahantzi da gainera, dialekto bateko hitzun guztien giza jarrera ez dela beti berdina: batzuek hizkuntz intuizio handiagoa dute besteek baino, beste batzuek aldameneko hizkerako hitzunekin denbora gehiago pasatu dute besteek baino, eta hobeki ezagutzen —eta kontrolatzen— dute. Beste batzuek ordea, jarrera polarizatzailea har dezakete beren hizkerari hertsiki atxikiz eta aldamenekoena neurri batean edo bestean arbuatuz, bi komunitate horien arteko hartu-emanen kalitatearen arabera. Hizkuntz aldaketak aldakortasun maila batez hasten dira, eta adinaren, sexuaren, gizarte mailaren eta espazioaren muga artetik iragazten dira (Bailey 1973: 36).

Hitzun arrunta ohartzen da komunkari hizkeren arteko desberdintasunez, eta anitzetan aipatu den bezala, iduri luke areago gertatzen dela hori hemen, euskararen batasun prozesua hain berankor izateak dialektalizazioaren bidea libre utzi duen Euskal Herrian. Zer esanik ez, badira talde baten markatzaile gisa jokatzen duten hizkuntz ezaugarriak, *shibboleth* izena hartzen dutenak.¹⁰ Egun, esaterako, euskaldun

(9) Hizkuntza/dialektoa binomiorako berdina balio du adierazpen ximple eta hedagarri honek.

(10) Jordan ibaiaren inguruko aspaldiko efrimiten eta gileaditen arteko guda batean, nor zein talderako zen segurantziazirik ez zegoen uneetan, “shibboleth” ahoska erazten zuten gileaditek. Efrimitetik, lehen txistukari hori ez

batentzat zuberotarren [i] horrek shibboleth gisa jokatzeko du; aetz batentzat zarai-tzuarren xuketak eta erakusleetak k- hotsak berdin, eta antzera madrildarren -s inposiboaren aspirazio bereziak gaztelera egiten duenarentzat.

Ordea, ez da gutiago egia hitzuna ez dela desberdintasun guztiez ohartzen, batipat gradualak direnez. Erlatiboki homogeneousak diren *kernal landscape* delakoetan —komunikazioak beti faktore bateratzaile eta berdintzaile gisa jokatzeko joera duela onartzen baldin bada—, hitzunik dialekto bateko edo besteko partaide izateko duen sena eta desberdintasun dialektalez ohartzeko duena erlatiboki mugatua izan ohi da, halako eremuetan trantsizio gradualek eragin duten mailakatze edo berdintzea litekeena baita.

Hitzun oro bere hizkuntz ohiturei leialki loturik ari daiteke bizitzan zehar, baina baita bere interlokutoreenei etengabe egokitzen ere. Azken kasu honetan, ordura arte zerabiltzan hizkuntz forma batzuk utzi egiten ditu, beste berri batzuk bereganatzen ditu, eta ondorioz, hizkuntz forma batzuen erabileraren maiztasuna aldatzen du, forma zaharrak osoki alde batera utzi gabe edota berarentzat berria den formaren bat osoki onartu gabe (Bloomfield 1933: 327-328).¹¹ Lexikoa da, hor barrena egin diren ikerketak lekuko, honelako aldaketak jasaten dituen lehen atala hizkuntzaren barrenean.

Dialektoaren ikuskera monolitikoa alde batera uztea komeni dela aspaldi esana digute, eta hizkuntz eredu gisa idiolekto indibidual homogeneousaren ordez hizkuntz transferentzia mekanismo ulergarriagoa iradoki behar da. Bárzci-k dioen bezala, “les dialectes étaient constamment exposés à s’interpénétrer à fondre ensemble.” (1963: 149). Hizkuntz erregela baten transferentzia edota forma soil batena pertsona baten-gandik beste batengana, edo era espezifikoko batean esanik, hizkuntz sistema —dialekto nahiz hizkera— batetik bestera gertatzen da. Ikerketarako bi-idiolektalismoaren propietate sinkronikoak —sikologikoak eta sozialak— behar dira proposatu, sinkronian gure begien bistan gertatzen ari diren aldakuntza errealtate horiek bestelako kasuen argibidea bidera bait dezakete atzera begira. Bata bestearen aldan dauden eskualdeetako dialektoen kontaktuaren kasuan honakoa gertatu ohi da: bere dialektoa egiten duen gehiengoak pasiboki ezagutzen du aldamenekoen dialektoa, baina aktiboki soilik berea. Badira ordea zenbait hitzun berenean eta ondokoan dialektoan mintzatzeko gai direnak. Idiolekto homogeneousaren kontzeptzio sinplistik ez du aintzat hartu idiolekto bat baino gehiago erabil dezakeen hitzun indibidualaren papera. Idiolektoei dagozkienak geroko utzirik, goazen orain bestetara.

2.7. Hizkuntzaren historia, arealtasuna eta hizkuntzaren giza izaera, dialektologiari ezinbesteko zaizkion hiru ikerbide direla aipatua dugu jadanik. Oraingoan hemen azaldu nahi dugun aezerari buruzko ikuspegi berriak badu zerikustekorik arealtasunarekin. Ez diegu halaz ere hizkuntzaren historia nahiz giza izaerari begia galduko. Aipatu arealtasun gai horrek erabat baldintzatu du orain arteko aezeraren sailkapena, eta behe-nafarrera kideztat hautatu bazaio ere, ez du inortxok ere, guk dakigula, aezerak hegoaldeko goi-nafarrera deituarekin dituen dibergentzien berri

zuten gileaditek bezala ahoskatzen. Testamentu Zaharreko testuak dioenez, egun haietan hil zituzten 42.000 efraimitak beren ahoskerak saldu zituen, ikus van Reenen 1989: 137-8.

(11) Aipua Weinreich, Labov, Herzog 1968: 156-tik hartua.

zehatzik eman. Honetan, gainera, hizkuntz ezaugarriei buruzko ñabardura historikoen pizua erabakigarria izanen zatekeen. Dibergentzien aipatze edo aditzera emate hori ezinbestekoa da baldin arestian aipatu aezkera/behe-nafarrera kidetasuna serioki hartuko badugu. Banaketa egiterakoan, aezkerak behe-nafarrerarekin eta hegoaldeko goi-nafarrerarekin duen erlazioa edo parekotasuna konparatu egin behar da: batarekiko duen antzekotasuna/desberdintasuna bestearekiko duenarekin erlazioan ezarri behar du aintzat hartua izan nahi duen dialektologilariak, eta erlazioen joko honek bakarrik zilegi egingo du hor hiru hizkera diferente ditugun, bi ditugun edo bakarra dugun iradokitzea.

Gure asmoa gai honi buruz abiapuntu bat bilatzea da, aezkera, behe-nafarrera, goi-nafarrera, zaraitzua, erdialdeko euskalkiak edo ekialdeko euskalkiak bezalako kontzeptuak baliatuz, eta berezgarri gerta daitezkeen hainbat hizkuntz ezaugarriren arabera, zeinek nora jotzen duen esplizituki aipatzea. Honen harian, historiari berea zor zaiola gogora ekarri beharra dago. Izan ere, bi hizkeraren —nahiz bi hizkera multzoren— arteko eragina ikuspegi diakronikoaren arabera norabide bakarrekola dela baldin badirudi ere —H. Paul-ek “shifts to other dialects” aipatzen du, ez ordea “switching between idiolects” (Weinreich, Labov, Herzog 1968: 156)— ezin ahan-tzi da egoera sinkronikoan eragina norabide bikoia izan daitekeela aise egiaztatzen dela, beti ere hizkera edo dialekto bakoitzaren hitzun kopurua, erabilpen maila, geografi hedadura edo bakoitzaren erabiltzaileen botere ekonomiko-politikoak faktore baldintzatzaile direla aitorturik.

Bestalde, eta aezkerak behe-nafarrerarekiko, zaraitzuerarekiko eta hegoaldeko goi-nafarrerarekiko dituen erlazio eta desberdintasunei dagokienez, historian zehar gertaturikako eraginen, maileguen eta aldakuntzen berri eman diezaguketan lekukotasun testualik ezean, gogoan hartzekoa da guk beste hizkuntz mailetara ere heda genezakeela Fries eta Pike-k fonologia oinarri harturik diotena:

In the process of change from one phonemic system to a different phonemic system of the same language, there may be a time during which parts of the two systems exist simultaneously and in conflict within the speech of single individuals... It is impossible to give a purely synchronic description of a complex mixed system, at one point of time, which shows the pertinent facts of that system; direction of change is a pertinent characteristic of the system and must also be known if one wishes to have a complete description of the language as it is structurally constituted.¹²

2.8. Aezkeraren sailkapenean nagusitasuna hizkuntz tasunek behar dutela aitortzean ez gara oharmenezko dialektologia —*perceptual dialectology*— antzua dela aditzera ematen ari. Trantsizionalak izan daitezkeen eremuetan, ikerlariak edo biltzailak ez dute soilik datu dialektal primarioez galdegin behar, baita konszientzia lektikalaz eta informanteen gutzizko hizkuntz jarrerez ere. Informazio subjektibo hori maiz ezinbestekoa gerta daiteke ingurune dialektal berezi baten egoera azaltzeko (Taeldeman 1989). Balio bezate Dennis R. Preston-en hitzek dialektologia egiteko modu honen —edota dialektologiaren azpisail honen— aurkezpen gisa:

(12) “Co-existent Phonemic Systems”, *Language* 25, 1949, 41-42. Aipua Weinreich, Labov, Herzog 1969: 161-tik hartua.

A small number of studies have, however, looked at respondents' beliefs about language variety rather than at actual performance or attitudes towards it. The study of non-linguist's perceptions of language variety permits a fuller understanding of the role of language awareness in a speech community and supplements attitude and production studies in a number of ways... Studies of perceptual dialectology have so far included the following techniques: 1) How different from (or similar to) their own do respondents find the speech of other areas?... The data collected from such studies have been used to construct maps of perceptual dialect regions... or, more straightforwardly, to represent zones of difference from the point of view of one site... 2) What do respondents believe the dialect areas of a region to be?... 3) What do respondents believe about characteristics of regional speech?... 4) Where do respondents believe taped voices are from?... 5) What anecdotal evidence do respondents provide concerning their perceptions of language variety? (1988: 475-476).

Ezin dialektologiaren adar hori gaitzetsi dugu, nahiz aetzek edo aldameneko ibarrekoek aezkeraz duten ustea dialektologiariek eduki dutenarekin bat ez etorri. Halaz ere ezin atzendu daiteke oharmenezko dialektologia maiz —Grootaers-ek Japoniako hizkeren kasuan aditzera ematen duen bezala— bizi komunitatean oinarritzen dela eta ez hizkuntz ezaugarrietan:

Il faut bien remarquer que les trois enquêtes décrites ci-dessus permettent de conclure que c'est la communauté de vie du groupe humain qui joue le rôle principal pour déterminer les frontières subjectives dialectales: communauté de vie, donc facteur extra-linguistique (1964: 396).

2.9. Jakina da H. Paul eta F. Saussureren usterako aldakortasunak eta sistematizitateak elkar baztertzen zutela. Geroko hizkuntzalariak bezala, gu ere hizkuntzalari-tza historikoaren arloan hainbeste oztopo ekarri duten egitura homogeneousaren teoriakin kritiko gara dialektologiaz den bezainbatean. Gure alderaketarako, teoriok eragin dituzten paradoxa antzuak ekidin nahi dituen hizkuntz ereduari jarraituko gatzazkio. Hizkuntzaren edo hizkeraren barrenean, badira elementu periferikoak, interpretazio sistematiko zaila dutenak. Hitzun bakoitzaren hizkeran badira Mathesius-ek «oszilazio» deitzen zituenak, eta horien alderdi sistematikoari «potenzialtasun» deitu zion. “Code switching” delakoaren aldamenetik kendu ezin ditugun “frequently, occasionally” edota “sometimes apply” bezalakoak aipatu beste erremediorik ez dugu izango geuk ere erregelez edo joerez aritzean.¹³

Ameriketako ikerketetan ohiko bilakatu den kobariazioaren ebidentzia koantitatibo zehatza bilatzea ez da gure helburu izango, determinatzea zail den kasu batzuetan, aldakuntza mailak gertatzen direla aditzera ematea baizik. Guzti honen harian zioen Mathesius-ek H. Paul-en lanaz ziharduenean, homogeneousitatea metodologiari zegokiola eta ez datuei (Weinreich, Labov, Herzog: 167).

Hizkuntz forma baten aldaketa dela eta, ezin berdin aritu gara heriotze egoeran dagoen hizkera batez —hona aezkeraren kasua— nola gizartean indarra eta erabilpen maila handia duen batez. Halaz ere, aezkeraren oraingo egoera den bezain ahula izanik ere, beti izanen da aukera, egun aezkeran suma daitezkeen hizkuntz formen

(13) Nabarmena da hau aezkerazko *aj* > *ei* edo *au* > *ou* fenomenoetan.

aldaketetarik, lehenagoko hizkuntz egoera normalago hartako gertakariekin erlazioa eduki dezaketen kasu erakusgarri zenbait atera ahal izateko, non eta ez duen norbaitek erakusten zergatik ezin ziren gertatu lehenagoko denboretan oraintsu gertatzen ari diren hizkuntz aldaketa modu batzuk, edo segurik hauen antzeko izan zitezkeen beste batzuk. Zoritxarrez, historiak itzalean eta are ezkutuan utzi dituen prozesu anitz gure ulermenetik kanpo geldituko dira:

Principles for historical linguistics can not be proposed with data from languages without records from the past through which we might identify patterns that may have been borrowed (Lehmann 1982: 8).

Aldakera baten edo berrikuntza baten kasuan, gerta zitezkeen posibilitateetarik zergatik nagusitu zen bat eta ez bestea edo besteak, aldaketa hartan parte hartu izanak edo ez izanak, hizkuntz formei dagokienez gizatalde edo komunitate batzuekiko batera etortzeak eta besteekiko etena edukitzeak giza harremani buruz zer erakuts diezagukeen, eta gerora horrek hizkera nola irudikatu duen, eta ondorioz hizkera hori zein beste hizkerarekin sailkatu den, dialektologiaren funts funtsean dauden ohiko galderak ditugu.

Gure kasuan arazo hau zailtzenago du arestian aipatu testu faltak, eta honi hizkera honetaz egin diren lehen deskribapenen berankortasuna —Bonaparterena XIX. mendearen bigarren erditsuan eta Azkuerena mende honen hasieran— erantsi behar zaio.

2.10. Dialektologia historikoaz ihardun dutenek erakutsi bezala dialekto modernoak kontu handiz ikertu behar dira: gerta daiteke mendeetan zehar hizkuntz formen geografi banaketa aldatu izana, isoglosa zenbait hainbat norabidetan mugitu izana, edota, zergatik ez, isoglosa berriak sortu ahal izan dira erreferentzi puntu gisa har dezakegun garaiaren ondoren —Bonaparterena nahiz Azkuerena gure kasuan— (Fisiak 1985: 260).

Halarik ere, aipatu beharra da zoritxarrez, isoglosen sorrerak eta/edo aldaketak gora-behera, bi biltzaile horien denboratik hona bitarteko gertakari nagusia hizkuntz galera dugula, honek dialektologiari berari —aezkeraren izakerari— ezartzen dizkion ñabardura berriak eta guzti. *Dialect death situation* delakoan dugun aezkeraren hiztun asko eta asko, gazteenak, esan nahi baita hirurogei urtetik beherakoak, hizkuntz aldaketak ekarri beharrak dira, batzuk euskararen kalitatea fierki mindu dezaketenak. Berrikuntzei dagokienez iduri luke aezkeran berean sortu beharrean, bestelako hizkeren ereduak —euskara standardari, behe-nafarrerari edota nafarrera komuneari— jarraiki gertatuko direla, Aezkoan guti baita mintzatzen den euskara, Trudgill-ek dioen bezala “with a consequent loss of knowledge by local people of how exactly the local dialect is spoken” (1988: 560). Hizkuntz laketze edo egokitze mailak areagotu daitezke, norberaren hizkerako ahoskatze ezaugarriak zeharo aldatuaz eta beste berri batzuk hartuaz (Trudgill 1986: 12). Esate baterako, Orbaizetako gizonezko guti dira aezkeraz mintzatzen direnak. Egiten duten euskara erabat garzatarra da, artzantzak hara edo bortuetara behartu bait ditu aldi luzeetarako nahiz eguneroko bizimodurako. Gainerateko aetzekin edo beren emazteekin gaztelera baliatzen dutenez, erabat etena dute aezkerarekiko lokarria.

Ez dira ahanztekoak bestalde, etorkizunean nahitaez gertatuko diren delako *inter-dialect* fenomenoak:

The term “interdialect” is intended to refer to situations where contact between two or more dialects leads to the development of forms that occurred in none of the original dialects. We use the term interdialect in the manner of the label “interlanguage” (Selinker 1972) which is now used widely in second-language acquisition studies. Obvious examples of interdialect forms are provided by pronunciations which arise in dialect-contact situations that are phonetically intermediate between forms that occur in the two dialects in contact... (Trudgill 1988: 547).

Aldez aurretik ezagutzea komenigarri diren teori atal hauek ikusita, joan gaitzen egungo aezkera modernoa den bezalakoa izatea eragin ahal izan duten historia-ko hainbat eragile aipatzeraz.

3. Historia, geografia, aetzen talde sena eta gizataldeen erlazioak

3.1. Ohikoa da hizkera bat aztertzen denean, hizkera hori darabilen gizataldeak historian zehar izanikako bizikizunen berri ematea, eta guk ere halaxe egiten dugu bigarren atal honetan. Egungo aezkera modernoaren ezaugarrien berri eman aurretik arrazoizkoa litzateke gauzak diren bezala izatea eragin duten hainbat faktore bilatzen saiatzea.

Datu diatopikoak lagun, bereziki datu diakronikoak falta dituzten hizkerekin aritzean, egungo isoglosen itxuran eta beren egituraketan oinarriturik aspaldiko denborako hizkuntz bilakaeren berri jakin nahi duenak, gogoan izan behar du orduan gauzak hala gertatzea eragin zuten indar anitz aldatu edo galdurik direla orain, ingurune horretan aspaldiko denboran giza espazioa modu desberdinean antolatuz egon izana espero daitekeela. Esate batera, ezin oinarritu dezakegu gure azterketa egungo errepide sareak ematen digun ikuspegian. Gogoan izan behar da oraino 1878.ean Zubiritik Aurizberrira doan errepidea eta Ibañetan beheiti Luzaidera doana egiten ari zirela (Urabayen 1926: 534). Aezkoa barrenean, mende hasieran errepiderik gabe zeuden oraino bederatzi herrietarik batzuk: Orbaizeta, Orbara, Aria, Abaurregaina, Abaurrepea eta Hiriberri. Kamioak ordea baziren. Beribilik gabeko eta errepiderik gabeko errealtate hartaz jabetu beharra dago. Beste gisan, ezin itsutu gaitzake egungo Frantzia eta Espainia arteko muga politiko-administratiboak, gure gaiarekin erlazioa duten errealtate anitz gertatu zirenean, Ingalaterrak Lapurdin nahiz Zuberoan eragina baitzuen, eta Nafarroa Beherea Nafarroa Garaia-ri loturik baitzegoen Nafarroako Erreinuan sarturik.

Hizkuntzaren sistemari berari dagozkion aferak ez, bestelako eragile batzuk nabarmendu nahi ditugu atal honetan: nondipait hasteagatik, eragile ekonomikoak eta beren ondorio gerta daitekeen bizimoldea. Beste aldetik eragile gizartezkoak: gizataldearen egonkortasunari eta mugikortasunari dagozkionak; gizatalde batek ondoko besteez egiten duen balorazioa; gizataldearen barreneko batasuna norainokoa den; bere izanaz eta izaeraz —jakina, eta bere nahiz besteren hizkeraz— egiten duen diskurtsoa; gizatalde bat edo gizatalde bateko hainbat kide beste gizatalde batekin edo beste bateko kideekin non, noiz, zertarako eta zenbatero elkartzen den/diren...

Honekin batera, komeni da komunikazio sareen dentsitatea eta norabidea eza-
gutzea, kultur zabalkundea eta prestigiduntzat jotzen diren hizkuntz formen heda-

dura zein gunetatik abiatzen den jakitea, eta aztergai dugun eremutik gune horretara edo horietara zenbat distantzia dagoen ohartzea. Berdin inguruko gizataldeekin salerosgoaren, erlijio bilguneen edota inoizka ezkontzen araberako hartu-emanik baden e.a. Hauekin batean gizataldeko kideen kopurua da gogoan hartzekoa, eta baita merkatu gunea non kokatua den edota gure eremutik haraino dagoen distantzia.

Aztertzen ari gaitzkeen hizkera erabilpen egoera jakina duen hizkuntza bati dagokio. Erabilpen mailak ere —hala hizkuntzarenak nola honen partaide den hizkerarenak— zerikusia du hizkeraren ezaugarri zenbaitekin.

Bestalde, baldintza geografikoak eragile objektibo gisa jo ditzakegu, besteren artean, ibaiaren artoa, mendixka eta mendikateak, lautada edo basoa garrantzi handikoak direla. Ikergai dugun hizkera erabiltzen den geografi eremuaren hedadura ere ez da ahanztekoa (ikus dakartzagun hiru mapak).

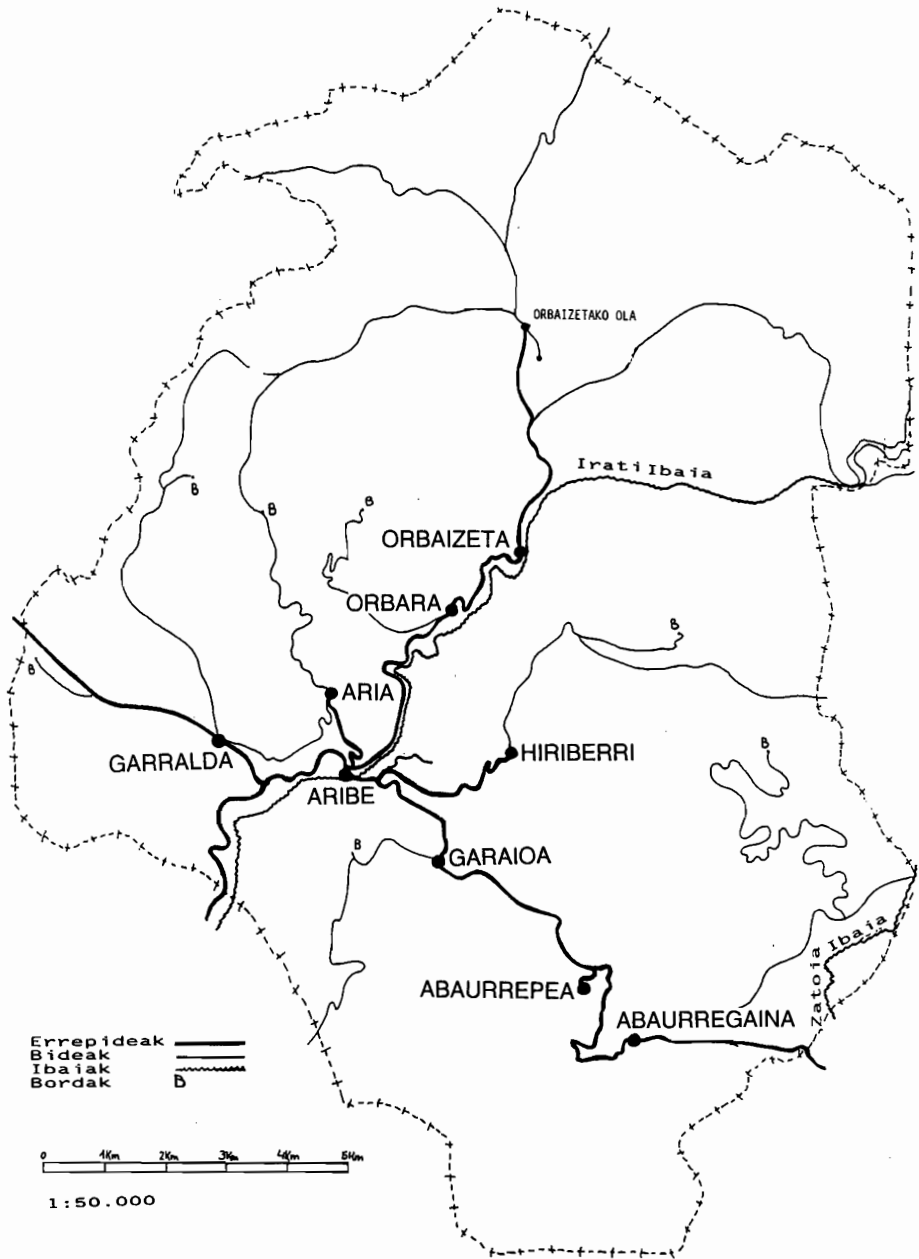
Hauek guztiek eragina dute hizkuntzan, zeharbidez edo zuzenki, gehiago edo gutiago, baina eragiten dute.

Tinta beltzez emana da Aezkoako ibarra.

Nafarroa Garaiko ipar ekialdera hurbil, Nafarroa Behereko muga-mugan dago.

Ezin espero dugu bestalde, eragile hauek guztiek eta hizkuntz datu guztiek, hizkerari buruz irudikatzen ari garen teoriarekiko norabide bererantz jotzea, esan nahi baita, gerta daitekeela hizkuntz datuen eta hizkuntzaz kanpoko eragile historikoen arteko harreman sotiletan kontraesanak diruditen gertakizunak agertzea, kasuren batean era antagonikoan. Giza jakitatea —hemen axaletik baizik ikusiko ez den giza geografia— edo hizkuntzari dagokiona —dialektologia barne— bilakabide historikoaren ikuspegitik aztertu beharko genituzke, elkarren arteko hartu-eman dialektiko guztiak besarkatzen saiatuz. Argibide edo gertakizun bat baino gehiago ezagupen ezaren itzalpean betiko gelditzera kondenaturik dagoen arren —gure baldartasun zientifikoa tarteko—, honek guztiak puskan ere erakargarriagoa eta xarmaz beteagoa bilakatzen du dialektologia disziplina gisa. Norbaiti burura dakiok ez zuzen osoz antropologia kultural edo etnografiako erkaketa saio bat ere egin litekeela, eta geuk ere begi onez ikusiko genuke hori Aezkoa eta inguruko eremuetarako. Gogoan izan behar da Alemaniako tradizioan oinarritu lan bat badela Manuel Alvar-ek egina “Palabras y cosas en la Aézcoa” (1947b), baina ez duela inguruko herri edo ibarreko alderaketarik egiten. Berdin gisaz, Miren de Ynchaustiren “Etnografía de Aria” (1971) eta Mari Carmen Munárrizen “Estudio etnográfico de Orbaiceta” (1990) lanetan alderaketarik ez da egin.

Historiari eduki behar diogun begiruneaz jabeturik gaude. Arazo anitz etor dakiguke alderdi honetatik, hain baita ibar honen historia gaizki eta guti ezagutua. Ez dago Aezkoako historia osotasunean ukitzen duen oinarritzko lanik, eta dagoen apurra hamaika artikulua eta oharretan barreiaturik ageri zaio ikerlariari. Zaraitzu-Erronkariak zehazki ikertu baldin badira ere, Aezkoari buruzko oharñoak bidena-barkoan egin dira, ia beti Aezkoaz landako xedea zuten lanetan. Ikerlarien arreta bereganatu ez duen ibar honi buruzko berrien hustuketa lan gaitza dago egiteko, eta lekukotasun idatzi ugari XVIII-XIX. mendeetako Aezkoako eraikuntzen erreketetan galdu da.

Gure hipotesiak Aezkoak menderen mende ondoko ibar eta eremuekin izandako gizarte eta gizatalde hartu-emanen ditugun berriak, eta aezkera modernoaren datuak uztartu nahi ditu. Hurrengo lau azpiataletan, historiaren berri emanen dugu.

Geografi arloa erdiz erdi ukitzen duen atal honen lehen azpiatalean, Aezkoa ibarreko bizilagunen gizatalde senaz, nortasunaz eta isolamendu erlatiboaz arituko gara. Bigarrenean, mugaz beste aldeko barride behe-nafartarrekin izandako hartu-emanen. Hirugarrenean, ekialdeko barride zaraitzuarrekin izandakoez, eta laugarrenean, ibarreko hegoaldeko nahiz hego-mendebaldeko barride goi-nafartarrekin izandakoez.

3.2. *Geografi baldintzak eta talde sena Aezkoan.*

Hizkuntzaren arloan eragin zuzena du geografi kokapenak. Errealitate honi beste adar bat lotu ohi zaio dialektologian, gure kasuan «aetzen gizatalde sena» deituko duguna. Sen horren ondorioz etor daitekeen hizkuntz jokabideak dialektologian duen lekuari buruzko ideiak H. Andersen (1988)-n aurki daitezke.

Aezkoako historiari behako bat eman behar diogu aetzek duten eta izan duten gizatalde sen nabarmena menderen mende sortuaz nola joan den ikusteko. Aezkoa,

—Erronkari, Zaraitzu edo Baztanen moduan— administrarritza erakunde edo barruti berezia da, beste herri eta ibar anitzek ez dituzten eskumen eta aginpideak dituena. Agoitzen esaterako, XIV. mendean 63 familietarik soilik 19 ziren aitorenseme (Jimeno Jurio 1992a: 77). Aezkoa dela eta, Antso Jakitunak 1159.ean eman eta Antso Azkarrak 1229.ean hobetu foruak dira aipagarri (Idoate 1966), edota Aezkoak bere armada berezia hainbat mendetan eduki izana, Espainia eta Frantzia arteko mugan baitago ibarra, batez ere Nafarroako Erreinuak “Ultrapuertos” izeneko eremua galzten duenetik. Aetzek zaraitzuar nahiz erronkariarrek bezala Nafarroako muga zaintzen zuten. Aezkoako armada hau ez zen behartua ibarretik kanpo aritzera, eta ez zuten aetzek soldadogoa egiteko Aezkoa utzi beharrik. XVIII eta XIX. mendeetan pribilegio hau aldarrikatzen jarraitzen zuten aetzek (Idoate 1966: 377).

XV. mendearen erdialdean Juan II.a erregeak ibarreko biztanle guztiak aitorenseme izendatu zituen, ordura arteko hainbat zerga ordaindu beharretik geldituaz. Garazi ondoko bortuak baliatzeko eskubidea ere eman zion ibarrari, bi mende lehenago Antso Azkarrak egin bezalaxe. Beranduxeago, XV. mendearen bukaeran, Juan III eta Catalina errege-erreginek hainbat leku eta zubitatiek pasatzeagatik Nafarroan ordaindu beharreko zergez libratu zituzten aetzak. Ibarreko guztiak sortzez aetz izate hutsagatik aitorenseme izateak —odolaren garbitasuna eta...— garrantzia du etorkinekin izanen den jarrerarekiko eta ibarreko guztien berdintasun sentimendua bultzatzeko. Badakigu Erronkari-Zaraitzuetan ez zela nolana onartzen kanpotik ibarrera bizitzera etorritakoa, eta ongi desberdintzen zela “vecino” eta “residente” kontzeptuen artean, horri buruzko auziak eta guzti (Idoate 1951: 81 eta Alli 1989: 58). Zaraitzuko ibarreko araudiak, esate baterako, zehazki zioen kanpotarrek ez zutela biztanle eskubiderik. Badakigu, bestalde, Zaraitzutik kanpora jaurtikitako agoteak Aezkoako Abaurregainan gelditu zirela bizitzera.

J.M. Font Rius-ek *Orígenes del régimen municipal en Cataluña* lanean dioenez, leku menditsuak dira talde nortasun definitua duten gizatalde nekazari-abeltzainak nabarmen ageri zaizkigun eremua, batez ere Pirinioetako ibarrak. Berak Kataluniarako dioenak balio du Nafarroako Pirinioetako ibarretarako ere:

... Su configuración geográfica en valles cerrados se desdoblará... en un sentido político-administrativo; y el *valle* constituirá, por encima de los poblados y parroquias, o absorbiendo la personalidad de éstos, una entidad popular con órganos de representación pública (*apud* Martín Duque 1963: 27-28).

Administrarritza barrutiaren oinarrian bada ekonomi arrazoi bat, interes eta ihardunaldi berdinak dituen gizarte edo gizataldea irudikatu duena, eta gizataldeari indarra ematen diona batasuna da. Ibarra ez da soilik geografi errealitate bat, bazkaleku batzuk gobernatu behar dituen administrarritza baizik, lehenagoko denboretan eta orain ere, Aezkoa nagusiki abeltzainen gizataldea baita. Gizarte abeltzainarekin lotzen ditu Blot-ek Euskal Herriko erakunde batzuen hasikinak, azienda saldo handiak bazkaleku bila batetik bestera mugitzeak ibar eta herri desberdinek osatu beharreko araudiak ekarri behar izan baititu. Honela sortuak dira “Vallée”, “Université” edo “Pays” (Garazi eta Zuberoa) direlakoak (1991: 59).

Arestian genioenaren harian, aetz izatea ez da soilik Aezkoa ibarreko biztanle izatea, ibarrak dituen ondasun, eskubide eta beharretan partaide izatea baizik. Ez da ahanztekoa ibarrak duen azaleraren erdia baino gehixeago komunala dela, egun Aezkoako Batzorde Nagusiak gobernaturia.

Zer jana eskas eta populaketa soberakina izan duen gizataldea da Aezkoa, historian barrena beti txiro eta lander bizi behar izan duena. Hona 1428ko bi Abaurreei buruzko ekonomi berriak:

Interrogados de que viven dixieron que viven sobre la labranza de pan tan solamente et que no han vinas et pan cugen para la mitat del aino et viven sobre los pocos ganados que han levando aquellos a erbajar a la Ribera con grandes expensas...¹⁴

Honelako ekonomi baldintzek, berea zer duen eta ondoko ibarrarena zer den oso ongi eta zehatz bereztera eraman behar izan dute Aezkoa, eta beharbada etorkin kanpotarra aise ez onartzera. Mugen kontzeptuak berebiziko garrantzia hartzen du, Aezkoan bezala nekazari eta abeltzain gizarte guztietan. Badakigu bazkalekuen mugak zaintzea, batzuetan armen bidez eta beste batzuetan armarik gabe, egiteko arrunta izan dela Aezkoan eta ondoko inguruetan. Bazkalekuen jabetza gizataldearena izanik, komunitate sena indartu du, aetzak bere burua garaztarrarengandik —egun *francés*-tzat hartzen badu ere—, zaraitzuarrengandik nahiz pardixarengandik ongi bereziaz.¹⁵ Oraindik orain erabat erroturik dirau kanpotarra aise ez onartze horrek Aezkoan, eta historian zehar ere hala izan da, Zaraitzun eta Erronkarin gertatu bezala. Ibar berekoa hobesten da zernahitarako aldamenekoan sortua baino: “las salacencas nunca han dado buen resultado en Orbaiceta” entzun daiteke ezkontza gaiak ukituz gero. Oraindik ere badira ezkontidea ibarrekoa izatea oso garrantzitsutzat jotzen duten gazteak Aezkoan.

Berdin gisaz, ezaguna da gizarte hertsietan endogamiak historikoki izan duen presentzia, eta baita ahaide hurbilenen arteko ezkontzak ekiditeko gune horietan izanikako interesa. Pirinioetako hiru ibarretako XX. mendeko odolkidetasunari buruzko azterketa batean, 1918-1965 urteen bitarteko mailak aztertzen dira, Aezkoa gertatu dela lehena —ezkontzen kopuru guztiaren %10,2 odolkidetasunekoak— Erronkari eta Zaraitzuren aurretik —%8,8, bi ibarretan berdín—. Herriei dagokienez Abaurregaina da maila gorena ematen duena (Zudaire Huarte 1984).

Historiak berak garbi erakusten digu ibarraren kontzeptua pizu handikoa gertatu dela, zenbait ondasunen erabilpenerako ibarra eta bere administrarritza, herri edo kontzejuak eta beren administrarritza baino lehen egon baita, bakoitzaren araudien arteko desadostasunak medio, ibarraren eta herri zenbaiten arteko interes desberdintasunak usu sortuaz, oraindik ere gertatzen den bezala.¹⁶ Gizataldea gainera, kontzejuen aurretikoa da, Koroa Nafarraren mesedeak ibarreko biztanle guztiei ematen

(14) *Libro de fuegos de la ciudad y merindad de Sangüesa*, 1428.

(15) Urraul Goiti eta Artzibar «Pardixerria» dira aetzendako. Erroibar ordea ez. Urraul Goitikoak zaraitzuarrendako ere pardixak dira (Peña Santiago & San Martín 1966: 118). Ikus orain honetaz Salaberri (1989: 58). Juan San Martínen ustez «pardix» hitza beharbada hizkuntz desberdintasunagatik zerabilten aetz eta zaraitzuarrek: “probablemente utilizaban el gentilicio *pardix* por la diferencia dialectal” (1985: 240).

(16) Ibarrenenak diren lur komunalen kokapena medio, herri istilutsuak gertatu dira Orbaizeta Aezkoan,

zitzaizkiela, eta ez herri bateko edo bestekoei. Aezkoako bederatzi herrien beregain-tze eta municipalizatzea oso berankorra da gainera, 1844-45. urtekoa. Ordura arte «Almiradio» gisa, Aezkoako Udalak bederatzi kontzejuak biltzen zituen bere baitan, eta antolaketa supramunicipalaren izpiritua betikoa da Aezkoan, bertako Baztorde Nagusiak nortasun juridikoa eta araudi berezi bat dituela.

Orain artean eman datuekin aetz izateko sena handia dela erakutsi nahi da.

Geografiari dagokionez, Irati ibaiak zeharkatzen duen Aezkoa, ibar erlatiboki isolatutzat har dezakegu, eta "erlatiboki" hori nabarmendu nahi dugu. Nafarroako mapan Aezkoa hegian ageri zaigu, aski bazterturik, nahiz, Erronkari bat ez bezala, Iruñerriako isuri zuzen xamarra duen ibarra izan. Bortu goren artean kokaturik (*Gran Enciclopedia Navarra*, I, 94. or.), ezkutuxean dago, mendiek inguratuta, eta ia leku guztietatik kamio malkarrak ibili behar izan dira beti Aezkoara igotzeko. Oroit, esate batera, Nafarroako —eta Euskal Herriko— herririk gorena Aezkoako Abaurregaina dugula. Herri hau, Abaurrepea, Garaioa, Hiriberri, Aria eta Garralda bezala, ez dago Irati ibaiaren bazterrean kokaturik, honetan Aezkoa eta Zaraitzú ibarra desberdinak direla. Aezkoa borobilagoa da, mendiek inguratuago dago, herriak mendi mazeletan dituela —Hiriberri, Aria, Abaurrepea— edota goi ordekan, Abaurregaina bezala. Zaraitzun bezala ibaiaren ertzean daudenak, hiru besterik ez dira: Orbaizeta, Orbara eta Arike. Aezkoak aldameneko ibarrekin dituen hartu-eman-enez aritzean ukituko dugu topografia arloa zehazkiago.

Gizataldeen arteko hartu-emanak direla eta, aitortu behar da, eremua menditsua izanagatik ere, orografiak ez duela aski indar giza erlazioak eteteko, nahiz eragina baduen isolamendu mailan, hala izakeran nola laneko moldeetan, eta baita inoiz pentsakeran ere. Arlo materialari dagokion adibide bat ematekotan, R. Violant y Simorra-k idatzia ekarriko genuke:

Y el carro chillón que se usa en todo el país vasconavarro no llega a los valles orientales de Navarra; pues hasta hace muy pocos años, no solamente éste, sino ninguna clase de carro, llegaba a la Aézcoa; así como tampoco llegan allí los arados usuales en el Valle del Baztán y en Vasconia... (1952: 10).

Historiak ere ematen dizkigu Aezkoaren isolamenduaren adibideak. 1348. urteko ekainean Nafarroako populaketa bortizki zafratu zuen Europatik iritsi zen izurriteak. Nafarroako biztanlegoaren % 50a hil bazuen ere, Aezkoara ez zen iritsi izurrite haren eragina.¹⁷

Otsagabia Zaraitzun eta Izaba Erronkarin. Baita Eiaurrieta ere Zaraitzun sesesio borondateagatik. Interesgarri gertatzen da Eiaurrieta dialektologi alderditik. Batetik, geografikoki ibarretik baztertuxe dagoelako, Salazar ibaitik urrunsko, eta bestetik, Aezkoako Abaurregaina herriarekin mugakide hurbil delako. Otsagabiako Teofilo Eseberriren arabera, eiaurrietarrek badute halako zera berezi bat beren hizkeran, baina ez da gai adierazteko zertan den hori. Guk 1982. urtean Eiaurrietan bildu datuek aditzera ematen digutenez, badira Eiaurrietan hizkuntz forma barzuk ikusi batera aezkerari legezkiokkeenak, Zaraitzuko gainerako herrietan ageri ez direnak. Dena den, Eparztan ere badira zenbait forma orain artean aezkerazkotzat jo direnak. Dialektologiaren eta hizkuntzaren alderdi dinamikoak, polimorfismoari dagozkionak zehazki esateko, aurrera ikusiko ditugu, aezkera ondoko hizkerekin alderatzen dugun lan honen seigarren atalean.

Zaraitzuko hizkera oraintxe ari da galtzen, eta bertako azken euskaldunak bakan dira, geroago eta bakanago.

(17) Fermín Miranda García doktoreak "Aézcoa en la historia de Navarra" izeneko hitzaldia eman zuen Abaurre-

Compostelako Jakako bidea edo Santio-bidea, Orreagan barrena Bordenetik Astorgara zihoana, keltarrek, erromatarrek, frankoek, bisigotuek, arabiarrek eta ondoren Compostelara erromes zihoazenek erabilia garrantzi handikoa da, hala salerosgo nola gizarte, sinesmen nahiz kultura aldetik. Ibañetako bortutik pasatu dira beti Frantziara zihoazen merkatal gai anitz. Bide hau Aezkoa aldakan dauden Auritz eta Aurizberri herrietan barrena pasatu da beti. Kamio honek Aezkoan zer eragin izan duen, eta guri interesatzen zaiguna, inguru horretako euskararen bilakaeran zer eragin izan duen erlazionatzea ez dirudi bat ere erraza.¹⁸

Isolamenduaren erlatibotasunerako badira beste adibide batzuk, baina berankorrek dira guri interesatzen zaigunerako. Arma ola dela eta, XVIII. mendetik aitzinera ofiziozko langile kanpotar anitz bizi izan da Orbaizetan, batez ere Larraka auzoan. Frantsesen aurkako gerra denboran ere, soldaduz betea egoten zen arma ola. Hau dena modernoegia da ordea guri dagokigun hizkuntz konturako, eta ez da aise asmatzen ahal Aezkoako hizkeran izan dukeen eragina. Mende honen hasieran Orbaizetan Irabiako urtegia eraiki zenean, kanpotar andana egon zen lanean, herria 700 bizilagunetara iritsiaz. Horrek eta goardia zibilen koartelak azal dezakete Orbaizetan euskara hain indarge gelditzea. Halaz ere, basomutil gisa aritutako baztandarrak eta bestelako euskaldunak anitz izan dira, eta horrek utzi du arrastorik gizaseme aetz gutxi batzuen hizkeran.

Merkatua ere izan da Aezkoan, eskualderako, Ariben hain zuzen ere. Merkatu hau egun ez da egiten. Bere denboran Auritzekoa atzean utzi zuen. Mende honetan galdu da Aribeko merkatua. Aribera Aezkoa, Orotz-Betelu, Eiaurrieta, Artzibar, Erroibar, Esteribar eta Otsagabiako jendea joaten zen.¹⁹

Isolamendu erlatiboan bizi izan den gizataldea, oihanez eta mendiz inguraturik, Nafarroako hegian Iruñetik urrunsko dagoen ibarra da Aezkoa. Luzaide herriaz landa, bera da eremu horretan euskarari gehien eutsi dion ibarra gainera. Ikusi dugu arestian gizatalde sen handikoa dela aetz jendea.

Dialektologi lanen funts funtsa ukitzen duten kontzeptuak erabili ditugu atal honetan orain artean. Ohiturazkoa da geografikoki isolatuxea den gizatalde bati dialekto/hizkera hertsia edo endozentrikoa dagokiola pentsatzea, Saussurek esango lukeen bezala, indar zentripetoek zentrifugoek baino indar handiagoa dukete hizkera horretan. Henning Andersen-en arabera berriz, dialekto zentralak eta periferikoak bereztea, hizkera erlatiboki irekia edo erlatiboki hertsia dela esatea, ez da aski, eta Jakobson-ek nahi bezala, "erdiguneko" eta "periferiko" adjektiboak funtzio sozio-espazialaren arabera juzkatu behar dira, ez soilik ikuspegi espazialaren arabera. Bestela esan, komunikabide sareen norabidearekin eta dentsitatearekin erlazionatu behar dira. Dialekto periferikoaren ezaugarri gisa, gizataldeen arteko komunikabide ma-

pean «Aezkoako Eguna» izenekoaren karietara. Han jasoa da informazio hau. Bestalde, Marseillatik etorri 1720ko izurritea dela eta, badakigu Zaraitzuko Ibarreko Batzordeak zaindari bat ezarri zuela ibarreko muga arriskua bukatutako artean (Idoate 1951: 94).

(18) Tobie-k dioenez (1991: 73), erromatarrek Pirinioetarako hasieran erabili iraganbidea ez da Orreagan barrena zihoana, Irupile/Idopil, Organbide eta Azpegin barrena —bertan da Urkulu dorre erromatarra— Orbaizetara zihoana baizik, hemendik Garraldan gaindi Aurizberrira —bertan da Iturissa egoitza erromatarra— iristeko.

(19) Casas Torres & Abascal Garayoa-k diotenez (1948: 30), Abaurregainak ere izan zuen merkatua, baina abaurrearrek ez dute halakorik gogoan.

rrren dentsitate txikiagoa ezartzen du Andersen-ek. Bestalde, aipatu marra horiek argiago definitua dute norabidea dialekto periferikoetan erdigunekoetan baino.

Beste alde batetik, hizkera erlatiboki hertsiez eta irekiez mintzatzeaz landa, gizataldeak bere hizkeraren —eta aldameneko gizataldearen hizkeraren— erregela edo ezaugarriei buruz duen jokabideaz mintzatzea komeni da ere, baina ezin ahantzi da honi buruzko egungo joera eta iritziek ez dutela aspaldiagokoekin zertan bat etorri. Gainera, jarrera dela eta, talde guztiaren, partaide multzo baten eta lagun bakar zenbaiten jokabidea da gogoan hartu beharra.

Hau guztia aezkera modernoaren hizkuntz ezaugarriak seigarren atalean aztertzean ikusiko dugu xehekiago.

3.3. *Aezkoa eta Nafarroa Beherearen arteko hartu-emanak.*

Aski berri dugu atal honi dagokionez.

Geografiari dagokionez lehen lehenik aipatu behar dena, Aezkoa eta ondoan duen Garazi ibarren artean dagoen goratasun desberdina da, Aezkoatik ibar horretara jaitsi egin behar baita, eta ez guti gainera. Oraindik ere, 50 bat minutuko bidea dago Orbaizetatik Donibanera beribilean bortutik, Idopil/Irupilen barrena. Antzera aritu zen Lafon hegoaldeko goi-nafarrera eta baztanerari buruz:

Le baztanais, bien qu'il ait pour voisin le haut-navarrais méridional, en est séparé par une zone montagnaise assez large et où il n'existe aucune localité (1955: 129).

Egungo egunean “español” eta “frants” diren sena arront hedatua da mugaz bi aldeetako nafarrengan (Gómez Ibáñez 1975: 127, *apud* Douglass 1977: 135-136), eta hala sentitzen dira gauzak Aezkoan ere, azken hamarkadetako euskal abertzaletasunak sentipen hori zenbaitengan pixkatto bat aldarazi badu ere. Nafartar sena ere arras hedatua da bi alderdietan.

Etnia eta hizkuntza bereko gizataldeak banatzen zituen Pirinioetan oinarriturik, Erromak Galia eta Hispania berezi zituen, eta errealitate hori menderik mende gorpuztuaz joan da, bortuez bi alderdietako jendeen arteko banaketa neurri batean benetakoa bihurtzeraino. XVI. mendeko Otsagabiako lekukotasun hau aski argigarria da, zaraitzuarren eta zuberotar nahiz behe nafartarren arteko kultur desberdintasuna ageri baitu:

...por la misericordia de Dios y la mucha cristiandad tan antigua que ay en la dicha valle [Zaraitzun], por contratar ultra los montes en Sola y Bascos, no han contraido ninguna mala opinion... si se continuase la contraracion podria haber perjuicios [erlijioarentzat] y daño en algunos ignorantes del Valle... no ay el recato de las platicas y conversaciones que ay en este Reino, aunque en general son católicos [mugaz bestaldekoak].²⁰

Historiaren hari sotilez jabetzeko ez letorkiguke gaizki XVI. mende hasiera arte Nafarroa Beherea (“Ultrapuertos”, “Tierra de Bascos”, “tellus Basclorum” e.a.) Goi Nafarroako Koroari atxekia zela oroitzea, eta horrek Pirinioez bi aldeetako nafarren

(20) Idoate 1951: 19. or., 38. oh. Herri literaturak ere bildu ditu bi alderdietakoen gora-beherak, Barbier donibandarraren ipuinak lekuko, “Tabako-belhar tizana” izenekoa hain zuzen (1987 [1924]: 112-113). Ipar Euskal Herriko batek “Otxagabiako Español begitarte beltza” deitzen du adiskide bat.

artean orain baino hartu-eman tinkoagoak eragin zituela. Esaterako, XIII. menderako aetz zatekeen «Abad de Abaurrea» bat dugu erregeren eskubideak Nafarroa Beherean kobratzen (Munárriz 1984: 8).

XVI. mendetik aitzinera administraritza hartu-emanen gainbehera badator ere, inertziak ez bada ere, ez da erlazioa galtzen. Orreagako abatetxearen menpe zeuden hainbat eliza izanik, Garazin mugaz bestaldeko eragina sentitzen jarraitu zen. Nafarroa Beherean XVII. mendean parrokia anitzetan zenbait lekukotasun gaztelera idazten zen; Eiheralarrekoan XVIII.a arte (Saroihandy 1924: 608).

Nafarroa Gaztelari atxeki eta Nafarroa Beheretik banandu zenetik, aduana berrikuntzak konplexu bilakatu ziren, Gaztelako eta Frantziako monarkien interesak baitziren jokoan. Goi Nafarroak muga berriaz bestaldeko gaien inportazioa bultzatzen zuen, bere artilea edo burdina hara eraman ahal izateko. Esaterako, XVI. mendeko aduana edo "tabla" izenekoak aipa daitezke ardo exportaziorako Otsagabia, Izaba, Orbaizeta eta Auritzen. Gaztelari berriz Nafarroetako mugako kontrabandoa galeraztea interesatzen zitzaion. Frantzia eta Espainia arteko XVII. mendeko gerra garaian salerosgoa erabat zaildu zen mugaren inguruan. XVIII. mende hasieran Frantziarekiko salerosgo librearen alde segitzen zuten Iruñeko Gorteek, baina mende hartan eta XIX.ean Nafarroako merkatalgoari ezarritako oztupoak areagotu ziren, honi buruz Erriberak eta Mendialdeak zituzten interes desberdinak nabarmen gelditu zirela (*Gran Enciclopedia Navarra*, I, 87-88. or.). Eman ditzagun bi adibide: XVI. mendean, esaterako, arrazako zaldi, pottoka eta behorrak mugaz bestaldera pasatzea eragotzi zen, gaulanean hirugarren aldiz harrapatzen zutena heriotzera kondenatuaz. 1604.ean berriz, Donibane-Lohizune eta Baionara artilea eramatea eten zen, 300.000 ardi buru zituzten Erronkari eta Zaraitzuri kalte handia eraginez (Idoate 1960: 85 eta 92).

Mugaz bi aldeetako gizataldeen arteko hartu-emanak ordea ez dira soilik salerosgo arlokoak izan. Horrezaz gain, mendi hustiraketa eta bazkatoki bateratuak, bortuetako fazeriak —muga, pentze eta iturri aferetan bakea lortzeko sortuak—, oso aspaldikoak dira, Erdi Aroa baino lehenagokoak. Ardia heztearekin, artaldean ibilerek Garona eta Ebro ibaiaren arteko gizataldeen hartu-emanak biderkatu egiten dute (Narbaitz 1979: 16). Fazeriak direla eta, bortuetan Pirinioez bi alderdietako gizataldeen azienda saldoak elkarrekin ibili dira, giza harremanak eraginez. Hartu-emanak gainera, Nafarroa Beherea, Lapurdi eta Zuberoarekiko izan dituzte Nafarroa Garaiko mugako ibarrek.

Hartu-emanak etengabeak izan badira ere, ez dira beti onak izan, Frantzia eta Espainia arteko gerrek nahiz auzokotasunak eragin eremuengatik burrukak arrunt bilakaturik, bi estatuen mugaren finkatze zehatza ez baita gertatu 1856. urtea arte. Goazen ordea hartu-emanen adibide zenbait ematera.

Orreagak XIII. mendean Aturriz haratago bazkaleku eskubideak zituen, eta hori baliatuaz honakoa idatzi du Jose María Lacarrak:

Las analogías entre el vascuence de Burguete-Roncesvalles con el Bajo Navarra occidental irían muy acordes con esta vinculación que vemos en los documentos (1957: 19).

Yanguas y Mirandak dioenez, Hendaiairaino iristen ziren «Bordeleko Landak» izenekoetara zeramatzaten beren behi saldoak XIV. mendean Erronkarik eta Zarai-

tzuk, eta baita Zuberoak ere (Barandiaran 1953-57: 9). Zaraitzuk, esate baterako, bazkaleku hartu-emanan izan du Garazi, Aezkoa, Zuberoa eta Erronkarirekin. Garazirekiko fazeria 1445. urtean sinatu zela jakina da (Idoate 1951: 87). Zuberoarekin Malgorra Txikina deitzen den lekuan du fazeria, eta Erronkarik Zuberoarekin Eraizeko bortuan (Fairén Guillén 1955: 521). Zuberoak berriz hartu-eman estuak izan ditu Nafarroako erreinuarekin, Leireko monastegiarekin edota Zaraitzu eta Erronkarirekin. 1125.ean Santa-Graziko eta Leireko monastegiaren arteko itun bat sinatu zenean, lekuko gisa zuberotarrak, erronkariarrak eta zaraitzuarrak ageri zaizkigu. Santa-Graziko monastegia Leirerena zen 1085.etik (Barandiaran 1953-57: 15). Mendebalderago berriz, Baigorritik Kintoarainoko mendiak oihanez estaliak dira, hauek baliatzeko Baigorri-Luzaide-Erroibar-Baztan partzuer zirela. Harantzago oraino, Etxalarrek eta Sara lapurtarrak duten fazeria aipa daiteke (Douglass 1977: 141).

Beranduxeagoko lekukotasunen artean ere Pirinioetako bi alderdietako jendeak batetik bestera dabiltzala ageri zaigu gardenki. Erronkari-Zaraitzuetara Zuberoatik eta Nafarroa Beheretik ezkontzaz etorritako anitzen berri dugu XV-XVII. mendeetan, tartean agoteak ere bazirela (Idoate 1973: 45-53). Arestian aipatu salerosgoari dagokionez, XVI-XVII. mendeetan Lapurdi, Nafarroa Beherea, Zuberoa eta Biarnora Nafarroatik eramaten ziren artilea, ardoa, olio, garia, labore e.a. aipa daitezke (Idoate 1960: 86). Otsagabiako Abodiko ferietara mugaz eskuinaldekoak zetozela dioskute ere lekukotasunek (Idoate 1979: 440), eta behe nafartarrak XVII. mendean oraino Otsagabiako Muskildako Ama Birjinaren beilara Mendiben barrena joaten zirela (Arbelbide 1987: 144).

Bestalde, mugaz bestaldetik Nafarroa Garaira zuberotarrak lanera nola etortzen ziren aipatzen digu Peillenek: “Hamasei hamazazpigarren mendeetan zuberotarrak Nafarroa erdalduneko Erriberarat, «jornaletor» uzta egitera joaiten ziren geroztik Erronkari ta Saraitzu ibarretarat gazta egitera «quesero» bezala, gure egunetaraino... horregatik Basabürrian bereziki gaztelaniak gure euskalkia aintz kutsatu du” (1981: 406). Gaztelearen maileguak aipatzen ditu Baigorritako ere Haritschelharrek, Erroibar eta Baztanekin izandako hartu-emanen ondorioz bilduak. Idazle berak dioenez, Baigorri eta Baztan arteko ezkontza ugariak ere jendea hartu-emanetan ezarri bide dute (1958: 61), eta berdin Urepele edo Aldudeko jendea Erroibarkoarekin. Xalbador bertsolariaren amona, esaterako, aurizberritarra zen. Lacombe Alduden bildu ipuinetan bada Aurizberrin gertatutakotzat jotzen denik, e.a. (1971-72: 34).

Mende honetako artzainen arteko loturei dagokienez, Perpetua Saragüeta mezkiritarraren lekukotasuna dugu, Mezkiritz eta Gerendiain herrien ondoan dagoen Sorogain lekuaz diharduela: “Urepelgo artzaiek etxola berean egiten zuzte gaztak”, hau da, artzain erroibartarrek zerabiltzaten etxola beretan (1984: 117). Ezkontzekin segituaz, esan dezagun zenbait zaraitzuarrak Maulen ahaideak dituztela.

Mende honetako merkatuetara mugatuaz, Hendaia-kora bortziritarrak, Donibane-Lohizunekora doneztebearrak eta Baionakora baztandarrak joan direla esan daiteke, eta Elizondokora ezpeletarrak, ainhoarrak, aldudarrak, baigorriarrak eta urepeldarrak. Beste aldetik, badakigu Erronkaritik Zuberoako merkatuetara joatea ez dela arrunta izan (Casas Torres & Abascal Garayoa 1948: 20 eta 21).

Aezkoa ibarrari dagozkion berrietan ere, abeltzantzaren ingurukoak dira ditugun zaharrenak. XIV. mendean, ibarreko behiak Bordeleko Landak deituetara zihoazen bazkatzera, Amikuze eta Oztibarreko lurretarik iragateagatik zergak ordainduaz (Munárriz 1984: 3).²¹ Barandiaranek dioenez berriz, Aezkoako saldoak Armendaritze eta Uztaritzera zihoazen neguko aldian, Goi Zuberoakoak Maule eta Oloroe aldera, eta Erronkari-Zaraitzuetakoak berriz, Erriberara eta Aragoa Beherera (1953-57: 9). Aezkoako oraintsuko artaldean maiatza bitarteko bazkaleku gisa, Nafarroa Behereko Donostiri eta Mithiriña eta Lapurdiko Hazparne ematen ditu 1986.ean 75 urteko ezterenzubiar batek inkesta batean, eta Garazira ez direla joaten gaineratzen (Aranzadi zientzia elkarte 1990, 261. elkar hizketa). Egun Aezkoatik neguan Nafarroa Beherera artzain doazen ia denak orbaizetarrak dira. Artzain orbaizetarrek dioskuteenez ordea, mende honetan zehar artaldeak neguan Garazin bazkatzea gauza arrunta izan da.

Muga kontuei dagokienez, 1401eko Baigorrirekiko gora-behera bat badugu bazkalekuen gainekoa (*Gran Enciclopedia Navarra I*, 96. or.). Bereziki aipatu beharra da Aezkoa eta Garazi ibarrek oso aspalditik elkarren artean bortuan duten fazeria. Lehen sinadura 1556. urtekoa bada ere (Fairén Guillén 1955: 518), badakigu 1445.ean eta 1507an ere itunak izan zirela (Arbelbide 1987: 189). Blot-en ustez Erdi Aroa baino aintzinakoagoak dira fazeria hauek (1991: 59). Fazeriak gaur egun jarraitzen du, artzain garaztar eta aetzak bortuan eta Aezkoako Batzorde Nagusiko eta Garaziko Sindikatuko kideak urteoro mahaiaren jiran biltzen direla. Bestalde, ezin utzi da aipatu gabe 1536. urteko fazeria itun bat badela Aezkoa eta Zuberoaren artean (Fairén Guillén 1955: 518).

Abeltzantzaz landako berrien arteko beste batzuk ematekotan, Erdi Aroko Ezterenzubiko paperen artean Orbara izeneko etxea (Arbelbide 1987: 101), eta 1413ko Donibaneko Garhaut 'Garralda' ostatu izena aipa daitezke (Arbelbide 1987: 79). Beilei dagokienez, Salbatoreko kaperan gaindi, Oztibarretik heldu zirenak Behorlegi eta Mendibe herrietan barrena Orbaizetara joaten zirela aipa daiteke (Arbelbide 1987: 144). Merkatuei dagokienez, esan, Donibaneko astelehenerokoak aetzentzat izan duen erakarpenak jarraitzen duela egun ere. Bigarren Mundu Gerra bukatu

(21) Bardeetara ere badirudi jaisten zirela, nahiz lekukotasun guti dagoen honi buruz. Idoatek 1567ko Bardeetako zerga batez aetz, zaraitzuar eta erronkariarrak kexatu zirela dio (1960: 285). 1428ko "Libro de fuegos" delakoak, Abaurreetako, Ariako eta Garaioko abereak "a ervajar a la Rivera" zihoazela dio. Ezin ahanzi da bestalde Milagro herriatik Aezkoaraino doan 135 km.ko kañada, Funes, Azkoién, Berbintzana, Larraga, Mendigorria, Gares, Noain, Taxoare, Urrotz, Agoitz, Artzibar eta Abaurreetan gaindi hain zuzen.

Jon Andoni Fernández de Larrea Rojas EHUKo Gasteizko Filologia eta Geografia-Historia fakultateko historia-ko irakasleak diostanez, gerraren arabera gerra zitekeen Pirinioez bestaldera edota Nafarroako Erriberara joate hori. Ingalaterra eta Frantziaren arteko gerra denboran Gaskuña arriskugarria izanik, Erriberara joatea hobe zuketzen, eta Gaztela eta Aragoaren arteko gerra izanik, Erribera ez zatekeen leku aproposa izanen abereekin egoteko. Bi bazkalekuetan gerra gertatu zen urte batez abereak hil eta Bernedota joan ziren unai aetzak armadan sartzera soldata bila. Aipatu behar da bestalde, Erdi Aroan Zuberoa-Biarñoa alderdia arrisksua zela gerrengatik.

Bestalde, dialektologiari dagokionez, negua Bardeetan iragateak izan duke eraginik zaraitzuar eta erronkariari dagokienez, bai behintzat artzain zaraitzuar eta kallesak han elkarrekin gertatzen baziren. Nolanahi den ere, hartu-emanen dentsitateari dagokio afera, artzantzaren berezitasunei. Halaz ere, zail da zaraitzueran eta erronkariaren gertatu berrikuntza zenbait Bardeetako egonaldietan —gaztelerak eraginik edo— burutu ahal izan dela ukatzea. Aezkerari buruz zerbait esateko bi ibar hauetako artzainekiko aetzen hartu-emanen buruzko berriak beharko genituzke.

ondoren ere, astero joaten zen Aezkoako “La Montañesa” izeneko autobusa Donibanera.²² Santiago Elizondo Aribeko azken euskaldunak, salerosgo afera gaitzat dugula Garaziko Donibanez dioskunez, “La Pamplona de antes era San Juan”.

Herri literaturak ere gorde ditu hainbat gertakizun aetz eta behe nafartarren artean gertatuak; besteren artean, fazeria sinatzean papera alderantziz irakurtzen duen aetzarena (Lacombe 1971-72: 39), edota Donibanera lur itzultzera doazen hiru aetzei egin makurkeriarena: “Ahetxak mahasti haitzurren” ipuina (Barbier 1984 [1926]: 13-14). Ezterenzubiarrek, bestalde, ortotsa «Iriberriko mandazaina» deitzen dute, beti birao eta oihu aritzen bait zen aetz hiriberriar bat denboraz.²³ Ibarrolako Salaberry hiztegiak *Ahetz*: ‘habitant d’Ahescoa’ dakar 1856koan. Bada Nafarroa Beherean “aetz” hitza “español”-ekin identifikatzen duenik ere.

Lur lanei dagokienez, Baigorri ongi gogoan dute oraino aetzak eramaten zituztela luberritzera: “lanarekin borrokan bethi bizi diren jendeen begitarte ona” dute aetzak Jean Barbier idazle donibandarraren luman (1984 [1926]: 13). Jean Etcheparek berriz: “espainol ahetxer bezala lurrarekin borroka laket zakon bat sos biltzea gatik, ez bada hetaz nihoiz gozaturen ere!” (Charriton 1988: 47). Emile Larre euskaltzainak zioenez, agian Baigorri Garazi baino menditsuago denez, Baigorri-rako joera izan dute aetzak, lan dorpeetara usatuak izanik. Jean-Baptiste Orpustanek dioenez: “lehenago gure amabitxiek aipatzen zituztenean haurzaroan oraino hemen udalanetan (egiazki arto-jorran, zuzen orroit baniz) ikusi zituzten hortik jin langileak (emazteak, uste dut), “Ahetxak” deitzen zituztenak”. Baigorriko adineko emaztekiek ere gogoan dute denboraz han bazirela neskame joandako aetzak, eta adineko emazteki heletar batek ere gogoan du Orbaizetako gizon bat lanera joaten zela denboraz haren etxera.²⁴

Ezkontzak ere hartu-eman sortzaile dira eta izan dira. Ezagutu ditugu eta oraino ere ezagutzen Ezterenzubitik edo Luzaidetik Orbaizetara nahiz Iholditik Hiriberrira ezkondu direnak, hala nola Orbaizetatik Zuberoako Sarrikota-piara esposatuak.

Bukatu aurretik, hartu emanen ondoriotzat jo behar den kulturaren atal bat aurkeztu nahi dugu, etxe izenena. Barandiaranek Urepelen eta Lacombe Alduden bilduetarik sail ttiki bat dakargu hona. Berehala ikusiko ditugun Iruñerriko edo Zaraitzuko etxe izenek antza handiagoa dute Aezkoakoekin Urepele eta Aldudekoek baino. *B* letraz hasitakoan artean —letra bat aukeratu beharrez horixe aukeratu dugu itsura—, guti dira Aezkoakoekin antza dutenak. Urepelen *Batixtainea*, *Baxtandarainea*, *Begixiloinea*, *Berterretxe*, *Biburritabuxtanenea*, *Bipherrenea*, *Bordaluzea*, *Bottueña*, *Burubeltxainea* *Buruxurinea* eta *Buxtanenborda* (Barandiaran 1982-3: 10). Hauek bezalakorik ez dago Aezkoan bakar bat ere. Urepelen berriz *Ballea*, *Barberainea*, *Barberxuri*, *Barberxuribeherea*, *Baxteroina*, *Baztanxuri*, *Beberainborda*, *Beberainea*, *Bernardoinea*, *Bernetxea*, *Bettienea*, *Bidartea*, *Bidondoa* eta *Bordazahar*. *Baxteroina* eta *Bidondoa* ezik, gaineratekoak ez dira Aezkoan erabiltzen etxeetarako.

Luzaideko toponimian berriz, ez dira guti Aezkoako toponimia edo etxe izen

(22) “Azken gerla ondoan oraino, aste guzietz «La Montañesa» otokar bat jiten zen Aezkoatik, jendez beterik, merkatu eta feria egun guzietz” (Arbelbide 1983: 11-12).

(23) Xarles Videgainek 1991.eko irailean kontatua.

(24) Erramun Martikorena baigorriarraren eta Xipri Arbelbide heletarraren ama zirenak.

zenbait gogora dakarkiguten izenak, desberdinek ere multso handia egiten dutela: *Agerre, Arburua, Aristoy, Arrataka, Arrigorriondo, Asketako malda, Bexin 'etxea', Elutse, Garaikoa, Hugaldea, Kontrasaro, Lapitzenia 'etxea', Orbaizune, Patxaranberro, Sabardeiko arteka, Saizabarre, Sasaldea, Tellarizar, Urrutia, <Vaga olla>, Xangoko kaskua.* (Satrustegi 1969-70: 129-158).

Honenbestez, aetzek mugaz beste aldeko behe nafartarrekin aspalditik hona izan duten hartu-emanaren berri aski zabal emanik dagoela deritzogu.

3.4. *Aezkoa eta Zaraitzuren arteko hartu-emaña.*

Auzokotasuna berez da eragile objektiboa, hizkuntz desberdintasunak berdintzeko joera eragin dezakeena, hori ekiditeko giza joerak tartean ez badira bederen. Aezkoa eta Zaraitzu bata bestearen ondoan daude. Abaurregainatik Eiaurrietara 6 km. dago eta aldapa behera da nagusiki. Aezkoako mugatik Salazar ibaira, Ezkarozera, 10-12 bat kilometro, beti aldapan behera.

Zaraitzu eta Aezkoa ibarren arteko hartu-emanek nahitaez behar dute zaharrak, biak baitira nagusiki gizatalde abeltzainak, eta mugakide izateak bitara egin behar izan du historian zehar hizkuntzari dagokionez, hala batasunaren nola berezketaren alde egiten duten joerak eraginez.

Iturri zaharrek dioskutenez, XI. menderako erlazioan ageri zaizkigu bi ibarrak, 1069-1080 urteen bitartean Eximino Garceiz «tenente» edo «senior»-aren mende ageri baitzaizkigu Zaraitzu eta Aezkoa, eta XII.era, 1137-1138 bitarteko Lope Exemenons-en mende (Martín Duque 1963: 37-38). Erronkari eta Zaraitzu batera gobernatu zituzten «tenente»-ak ere izan ziren (Martín Duque 1963: 37-38). Teobaldo I.a errege zela, XIII. menderako bi ibarren arteko liskarrak azaltzen zaizkigu, amaiezinak ziruditen azienden heriotze eta ebasgoak tarteko (Idoate 1951: 96 eta Munárriz 1984: 4). Halaz ere, dena ez da berezketa, eta bi ibarren arteko hartu-emanen sustatzaile gisa jo ditzakegu batera dituzten aziendarentzako bazkalekuak. Esate baterako, zaraitzuarrek beti izan dute, Bardeetara jaisteko eta artaldeentzako erretkañada erabiltzeko bezala, Aezkoa ere partaide den Irati oihanean bazkatzeko eskubidea. Oraingo denboretan, Abodi mendikatearen altzoan, Aezkoa ibarraren muga dagoen Abodipekoa izeneko eremuan bazkatzen dira Otsagabiako aziendak (Artoleta & Berrade 1955: 13). Abaurregaina eta Eiaurrieta herrien artean dago berriz Erramendia —gazteleraz Remendía—, Zaraitzuko herri guztiek sindikatuan duten eremua. Otsagabiarrak ez dira ia hara joaten aziendarekin, Abodi baino urrunago gelditzen baitzaie (Artoleta & Berrade 1955: 16), baina urteetan zehar aetz eta zaraitzuarren arteko hartu-emaña behar izan du inguru horretan.

Bestalde, Aezkoako Hiriberri eta Abaurregaina herrietako adinekoak oroitzen dira, unai zebiltzalarik, bi ibarren arteko muga zaraitzuarrekin elkartzen zirela, hartu-emanak batzuetan onak eta besteetan ez hain onak izanik.²⁵ Bestalde, egun Abaurregaina eta Eiaurrietaren artean errepidea baldin badago ere, mende honen hasieran eraikia, ezin da ahantzi badela kamio zahar bat Abaurregaina baino mende-

(25) Aezkoako Hiriberriko Arotxarrareneko eta Buruskoreneko amonek nahiz Abaurregainako Kixketeneko etxeoandreak 1980. hamarkadaren bukaeran kontatua.

balderago dagoen Hiriberri herriaren eta Eiaurrietaren artean, egun ia erabiltzen ez dena, Otsagabiaraino iristen dena.²⁶

Gizataldeen arteko hartu-emanak sustatzen dituen bestelako eragilea feria edo merkatuena dugu. Aspaldiko denboretarik feria egin da Abodiko bortuan, 1656 (Martín Duque 1963: 55) eta 1738-1739. urteetako lekukotasunak gutienez badirela (Idoate 1979: 439). Gorteen bilkuraren karietara, Zaraitzu ibarrak eskaera egin zuen 1829. urtean aspaldiko bere feriak berreskuratzeko, gune berria Otsagabia izan zedin proposatuaz, merkatu egunetarako irailaren 12, 13 eta 14a hobetsirik. Mugaz bestaldeko euskaldunak Otsagabiako merkatura joaten zirela badakigu (Idoate 1979: 439-40). Pentsatzekoa da abeltzantzatik bizi ziren aetzak Zaraitzuko feria hartara maiz joanen zirela.

Iduriz, aspaldiko denboretarik heldu den hartu-emanen ondorio gisa har daiteke Zaraitzuko eta Aezkoako etxe anitzen izena berbera izatea. Leoncio Urabayenek Eiaurrietako etxe izenak bildu zituen (1948: 49-52), eta berak bilduetarik anitz Aezkoako oraingoek ere badituzte. Irizpide zabala izan nahi dugu, ez ditugu soilik dialektologi balioa duten adibide kontrastiboak sartu nahi, horregatik kulturaren eta hartu-emanen adierazgarri diren etxe izen ugari dakartzagu, ez soilik dialektologi aldetik esanguratsu direnak. Hona zehaztasun gehiegirik gabeko adibide batzuk, Urabayenen argitalpen hartan gaztelera zoko forman direnak eta guk, grafia arazorik ez bada, euskaraz ematen ditugunak: *Agerre* (Hiriberri, Orbara, Orbaizeta), *Anton* (Garaioa, Garralda), *Arana* (Abaurregaina), *Arotx* (Garaioa), *Aroztegi* (Abaurregaina, Garaioan *Arostegi*), *Arrese* (Hiriberri, Garaioa), *Bidondo* (Garralda, Hiriberri; Abaurrepean deitura), *Elizari* (Garaioa), *Enkaje* (Abaurregainan deitura), *Eseberri* (Aria, Abaurregaina eta Garaioan *Etseberri*), *Fraidearena* (Abaurregaina), *Gillen* (Orbaizeta), *Irabarren* (Abaurrepea, Garralda, Hiriberri), *Iturralde* (Orbara, Aria, Garaioa), *Iturri* (Aria, Orbara; Garraldan deitura), *Juanto* (Garraldan *Juantolanda*), *Landa* (Hiriberri, Orbara, Garaioa), *Lorentzena* (Orbaizetan, Arian eta Garraldan *Laurentzena*), *Morea* (Garaioako Herriko Etxea), *Perotx* (Orbara), *Rekalde* (Aria, Garralda), *Sagardoi* (Arian *Xardoï*), *Torrea* (Abaurrepea, Abaurregaina), *Txapar* (Hiriberri, Abaurrepea, Abaurregaina; Orbaizetan deitura), *Txikirrin* (Abaurregaina, Hiriberri), *Ugalde* (Aribe), *Xakue* (Garralda, Orbaizeta), *Xilko* (Hiriberri), *Xolix* (Abaurregaina, Orbaizeta), *Zabala* (Orbaizeta), *Zubialde* (Abaurrepea, Garralda), *Zubiri* (Garraldan eta Orbaizetan *Xubroina*, Garaioan *Xubiena*).

Aezkoan ageri ez direnen artean, guk dakigula bederen, bada sail ederra ere Eiaurrietan.²⁷

Alderaketa Otsagabiako etxeekin egitera ordea, gauzak nahikoa aldatzen dira, eta guti dira Otsagabian eta Aezkoan ageri diren etxe izen berdinak. Espero izatekoa zen

(26) *Navarra desde el aire*, Caja de Ahorros de Navarra, Iruñea, 1988, 21. lamina: "camino viejo a Villanueva de Aezcoa".

(27) *Aiarra*, *Aldau*, *Almeria*, *Allabe*, *Apeztegi*, *Arano*, *Arias*, *Arizpeleta*, *Arregi*, *Bandera*, *Barber*, *Beltza*, *Bilbao*, *<Chorro>*, *<Chorro chilo>*, *Eladiorena*, *Esandi*, *Esarte*, *<Eskujuri>*, *Etxau*, *Etxeto*, *Ezker*, *Ezpeleta*, *Feliziana*, *<Ginda>*, *Goiena*, *Gora*, *Iturburu*, *<Jabarde>*, *<Jandua>*, *<Jauregi>*, *Juanzar*, *Kamilo*, *Karrika*, *Killiri*, *Kontin*, *Landarriba*, *Laurendi*, *<Lojanz>*, *Legarra*, *<Lukuj>*, *Lus*, *Mamia*, *Mariko*, *Migelena*, *Morrón*, *Palazio*, *<Pechomorea>*, *San Juan*, *Tainta*, *Ugarte*, *Urdin*, *Urralburu*, *Zapatera*, *Zarklo*, *Zearbide*, *Zubiar*. Grafiazen ikur artean daudenak, <j> dutenak, ziur aski /x/ izanen dira euskaraz, eta <ch> horiek hala /x/ nola /tx/ izan daitezke.

Eiaurrietan Otsagabian baino gehiago agertzea, eta ziur aski hizkuntz aldetik ere gauzak paretsu izanen dira. Ezin ahantzi da dena den Mitxelenak zioena: nahiz zaraitzuerak erronkarierak ez bezala aski batasun izan hizkeraren aldetik, badirudi lexikoaren arloan badirela desberdintasun batzuk, Otsagabia dela nortasunik handiena duena (1967: 164). Hona Aezkoan ere badiren Otsagabiako etxe izenak: *Buruzko* (Hiriberrin *Burusko*; Orbaran deitura), *Etxeberz* (Orbaizeta), *Etxetxikin* (Hiriberrin *Etxetxiki*=*Txitxiki*), *Ilintxeta* (Abaurregainan deitura), *Koixta* (Abaurrepean *Koxtaro* = *Koxtabaro*), *Mendi* (Garaioan *Mendia* deitura), *Osaba* (Hiriberrin *Oxaba*), *Pardix* (Orbaizeta), *Peloko* (Orbaizeta), *Perotx* (Orbara), *Xabat* (Orbara), *Xardoi* (Aria), *Xinto* (Hiriberri, Garralda), *Zerrajero* (Garralda), *Zubiri* (Garraldan *Xubro*).

Aezkoako eta Otsagabiako etxe izenak ez dira zaku berean sartzekoak. Otsagabiako etxeen izenen artean nabarmenen gertatzen dena Aezkoan ezezagun direnen kopurua eta forma da, mugaz eskuinaldeko forma ugari baita tartean.²⁸

Honenbestez aetz eta zaraitzuarren arteko hartu-emanen berri emanda gaudela uste dugu. Norbaiti iruditut dakiok hartu-eman handiegirik ez dela erakutsi; beharbada literaturaren urritasuna da arrazoa, eta historigileen esku dago auzia. Ez da ahantzi behar bestalde, hala zaraitzuarrek nola aetzek elkarrengandik bereziak direla sentitzen dutela egun, eta aspaldiko denboretan ere gizatalde bakoitzak bere nortasunaren sentikera nabarmena zukeela eta horri tinko eutsi diotela.

3.5. Aezkoa eta hegoaldeko eta hegomendebaldeko eremuekiko hartu-emanak.

Zinez Pernandoren egia frogatzen aritzea dirudi azpiatal honen xedea, baina orain artean egin bezala datu bat edo beste emanen dugu. Badu, halaz guztiz ere muntarik egiteko honek, orain artean aezkerari buruz idatzi den gehienak ez baitu gogoan izan Aezkoak bere hegoaldean eta hegomendebaldean dauden ibar eta eremuekin izandako gizarte harremana.

Lehen lehenik Iruñearen buruzagi papera da aipatu beharra, administrazio arloko guztirako nahiz salerosgo afera anitzetarako hara joan behar baitzen; bestalde, orografiaren egituraketa egokia lagun, hara bideratzen dira xuxen-xuxena Nafarroa Garaiko iparreko ibar gehienak. Garaioako emazteki zahar batek zioskunez, mende honetan berean Iruñera asto batekin oinez joaten omen zen merkatura, joanerako egun osoa behar zuela. Iruñera joateko, bide bat baino gehiago zegoen; batetik Irati ibaiaren arroari jarraiki Agoitz eta Eguesibarren gaindi, Irunberritik Uharteko ondora doan ibarra aprobetxatuaz (Urabayen 1926: 300). Bestetik Artzibarren barrena joan zitekeen Agoitzeraino, eta handik eskuinera jo, edota zuzenean Artzibartik

(28) Aetza, Aixeko, Algarra, Alitativa, Allaman, Arbe, Aretxe, Argontx, Artaxio, Artxanko, Arroza, Axa, Aztal, Ballent, Ballero, Berrade, Bezunarte, Bornas, Boronddo, Botin, Burugorri, Burret, Elarre, Eloiko, Etxako, Etxandi, Ezkarai, Ezker, Fabre, Fortiño, Gallant, Garax, Garralda, Gaztanbide, Gortxo, Gorriola, Idiart, Ilarrog, Istoban, Jaunxeberradre, <Jelai>, Jordua, Juanesgoena, Kaia, Kallerin, Kambra, Katalajandua, Kaxeta, Kautibar, Krutzaga, Kuzkullu, Labari, Lafon, Larranbe, Larrat, Lautre, Liboria, Liria, Loperkari, Lorenex, Lorenzo, Mantxo, Mantxotxo, Mañolanda, Markilame, Martinbeltz, Martiniker, Martiñabarro, Matto Bentxura, Motzale, Narbaiz, Oronzar, Ottxoa, Palaxo, Pette, Ponpoxio, Portal, Rehari, Remigio, Salme, Sandalio, Sanguesino, Sanzet, Sarbide, Sigani, Siron, Soliman, Tanbo, Trastetxorro, Ttrikiño, Txalastaso, Txapau, Txarandel, Txiki, Tximitxo, Txipotax, Xalbo, Xenbro, Xinko, Xinxuan, Xoro, Zangotxikin, Zazon, Zubiat... «Grupo de recopilación de la toponimia de Otsagi»-k 1990.ean egin mapa, laguntzaile Otsagabiako gau eskola, Gartxot elkarte eta Otsagabiako Herriko Etxea zirela.

Arriasgoitira sartu handik Eguesibarrera iristeko. Beste bide bat, Erroibarren barrena zihoana zen, Erro bortua iragan, eta Zubiri eta Uhartzen gaindi zuzenean Iruñera joanez.

Jimeno Jurioren lanetan ageri diren Iruñerriko etxe izen eta toponimoak (Itza, Oltza, Galarre eta Zizurrekoak esaterako), erabat arruntak dira Aezkoan deiturretan, etxe izenetan edo toponimian. Hona sorta bat: *Arburua, Arlekoa, Bastero, Berokia, Bidondoa, Bizkai, Danbolinarena, Eguzpegi, Erramendia, Errotazai, Etxe txiki, Golde-rrandia, Guñube, Iturri, Izurarena, Jilkorena, Juan Perizena, Kixo, Mendikoa, Mokarte, Nagorerena, Ostatukoa, Perotxena, Sario, Sariozar, Subingua, Tendero, Tufarra, Txastrea-ren, Txorrotagaña, Ugaldepea, Urrutikoa, Xabalxa, Xamarrena, Zubipunta.*

Iruñeaz landa, Urraul Goiti, Artzibar eta Erroibar ditugu aipagai, Aezkoa ondo ibarrak guztiak.

Aezkoatik Urraul Goitira Abaurretarik jaits daiteke Aretako pausua gaindituz gero. Ardo bila Irunberrira joaten zirenean —Aragoatik ekartzea merkeago ateratzen zitzaien Errokarri, Zaraitzuri eta Aezkoari, geroago galerazi bazitzairen ere (Idoate 1960)—, Urraul Goitin gaindi zihoazela kontatua digute abaurrear zaharrek. Irunberriko merkatua eta feria aspalditik da famatua. Esate batera, 1512. urtean Irunberriko merkatu eta feria eskubiderik ken ez zekion eskatu zuen, eta geroago ere garrantzi handia izan du Irunberriko, batez ere merkatu bigarrenkari eta feria gisa (Casas Torres & Abascal Garayoa 1948).

Abeltzantza bidezko hartu-emanik ere izanen zen segurki Urraul Goitikoan eta aetzen artean.

Artzibar berriz, gehiena Urrobi ibaiaren arroan dago. Herri ttikiak, oraintxe euskara galtzen ari direnak, nahiz azken euskaldunek dioskutenez, aetzekin mintzatu izan duten euskara hauek beren ibarrera etortzean.

Agoitz da Aezkoarekin hartu-eman eduki duen beste gunea, eta garrantzizkoa, aspaldidanik inguruko herrietan handiena bera izaki. Agoitzera jaisteko Artzibarko Orotz-Betelun barrena joan behar zen, Irati ibaiari jarraituaz. Administrarritza aldetik 1845. urtea arte Orotz-Betelu Artzibar zen, geroztik beregain baldin badago ere, Herriko Etxe eta guzti duela.

Agoitzek, demografikoki besteen gainetik egonik, aukera gehiago eskainiko zuen edozertarako eskualdeko beste herririk baino. Deus baino lehen gauza bat oso argi utzi beharra dago Agoitzi dagokionez. Aezkoatik Donibanera dagoen distantzia ez da Agoitzera dagoena baino laburragoa; gogoan izan behar da gainera, Donibaneko bideak askozaz gora-behera eta aldapa gehiago dituela Agoitzekoak baino. Aribetik Agoitza gutiago dago Donibanera baino. Orbaizetatik, kilometrotan, pixkatto bat gehiago bakarrik. Hori distantziari dagokionez. Besterik da merkatu bakoitzean lehenagoko denboretan zer nolako gaia aurki zitekeen, zer eros zitekeen, non eta noiz, salneurrien dinamika zein zen e.a.

Bestalde, Agoitz hiri elebiduna zen, XIX. mende hasieran hasten baita euskararen gainbehera Agoitzen. Mendiburu bera aritu zen euskaraz predikatzen 1759.ean (Jimeno Jurio 1992b: 476 eta 479). Hara lanera zihoazen menditarrak euskaldun elebakarrak zirela dakigu (Jimeno Jurio 1992a: 59 eta 95), eta XX. mendea arte erdararatu ez diren aetzek Agoitzen ez zuten erdaraz eginen, gehienek bederen.

Merkatu gunea zen Agoitz. Lekukotasunek dioskutenez, XIV. mendearen bigarren erdian inguruko administrazio eta merkatu gunea zen. Doña Margarita erreginak berriz, 1479an hilabeteoroko lehen asteazkenean merkatua egiteko ahala eman zion. XIX. mendean, 1820.ean Agoitzek asteoroko merkatuaren eskaera egin zuen (Idoate 1979: 440).

Garrantzi handiko beste feria bat aipatu behar da, Urrotzekoa. Agoitzetik behe-raxeago dagoen herri honetara zaldi jendea erostera joan izan dira duela guti arte aetzak. Bada honen berri Casas Torres eta Abascal Garayoaren lanean (1948: 35).

Erroibar dugu Aezkoa ondoan den beste ibarra. Auritz, lehengo denboretan Erroibarren barrenean egon zena, Garraldako mugan dago, eta hartu-eman izan du aetzekin. Egun, XX. mendearen bukaeran Erroibarrek hartu-eman handia du Aezkoarekin, baina lehen gauzak horrela ote ziren esan diezagukeen lekukotasunik ez dugu biltzea lortu ia. Bildu dugu Auriztik kilometro pare batera dagoen Orreagan egiten zen merkatuaren berri (Humboldt 1923: 245), eta Auritzen ere egin da merkatua. Egun urtean behin egiten da. Dena den, Aezkoa eta Erroibar ibar auzoak izanik, harritzekoa litzateke hartu-emanik ez izana. Bada ezaugarri bat Auritzez aritzean ahantzi ezin dena: bertan salerosgoa eta arrotzak ostatatzea arrunta izan da aspalditik, Jakobe-bidea edo Santio-bidea herritik beretik iragaten baita, hartu-emanetarako eta bereziki hizkuntz hartu-emanetarako honek suposatzen duenarekin.

Aurizberri eta Mezkiritz herrietako etxe izenen zerrendei so bat eginez aise da ohartzea ez dutela Aezkoakoekin parekotasun handirik, nagusiki jabearen izena baitaramate bi herri hauetako etxeek.

Hona Aurizberriko etxe izenak (Barandiaran 1926: 3), parentesi artean Aezkoako kidea ezartzen dugula: *Agedarenea*, *Alkatezar*, *Anainea*, *Alonsoenea*, *Androtonea*, *Antorenea*, *Antton* = *Kaxton* (Garaioa *Anton*), *Antxandonea*, *Apatenea* (Garralda *Apatena*, *Aria Apatekoa*), *Apezenea* (Orbaizeta, *Aria Apexena*), *Beltrarenea*, *Beraizenea*, *Beretxenea*, *Berrotenea*, *Botaxkolenea*, *Buruzenea*, *Ddanbonenea* (Garraldan *Danborinena*), *Elizaldea* (Hiriberri, *Aria Elizaldekoa*), *Elizondo* (Hiriberrin *Elixondokoa*), *Enoko*, *Ernautenea* (Garralda *Ernaut*), *Errebesenea*, *Errekaldea* (*Aria*, Garralda *Erkaldekoa*), *Etxarren*, *Etxeberri* (*Aria*, *Abaurregaina*, *Garaioa Etxeberrikoa*), *Etxetxikia* (Hiriberri *Txitxiki*), *Ibañezenea* = *Santxezenea*, *Irisarrienea*, *Iturraldea* (Orbara, *Aria*, *Garaioa Iturraldekoa*), *Joainzenea*, *Jose Manuelenea*, *Jose Migelenea*, *Juanarenea*, *Juanenea*, *Juan Bernardorenea*, *Juan Simoneña*, *Kondearenea* = *Erburunea* (Hiriberri *Kondeina*), *Kristobalenea*, *Lallanea*, *Larrañeta* (Orbaizeta), *Manezenea*, *Mantxinkonea*, *Mari Antoninea*, *Martiazena*, *Martineña*, *Montañenea*, *Pedroizenea*, *Pedro Martineña*, *Pedronea*, *Sastrerenea* (Orbaizeta, Garralda *Sastrerenea*), *Tornarenea*, *Xokonea*, *Xubirinea* (Garralda eta Orbaizetan *Xubroina*, *Garaioan Xubiena*), *Zaterenea* = *Zaterena* = *Zatanea*, *Ziburnea*, *Zuriko* = *Pedro Anjelenea* (Orbaizetan *Xuriko*).

Neurri handi batean Aezkoakoen desberdin xamarrek dira, eta gainera ia denek hartzen duten atzizkia *-nea* da, ez Aezkoako *-ena* = *-eina* edo *-koa*.

Mezkirizkoak berriz (Saragüeta 1979c: 10-11): *Adamenea*, *Alfontxoña*, *Antoreña*, *Apesui*, *Apeztegia*, *Arabeña*, *Arakiñena*, *Artegia*, *Artzai aundienea*, *Bentarraña*, *Berñardaña*, *Estankoa*, *Etxeberria*, *Etxetxipia*, *Fermin Errearena*, *Gartxotena*, *Juan Ferminena*,

Juan Martinena, Juan Migelena, Juanikotena, Kanutoña, Kondearena, Kolixena, Lallarena, Maistrozarraña = Migelitoña, Manuelaiña, Manuel Antonioña, Marterena, Monjelo = Mondolos, Moñaña, Patxikoña, Paxkualena, Pedro Ferminena, Sotoña = Buruzuriña, Txantxikoña, Txokolateroiña, Zizilieña, Zirkutuña, Zurienea.

-Ña atzizkiko sabaikariak eta -enea atzizkiak Aezkoatik urruntzen gaitu, eta -ena-k hurbiltzen, baina etxe izenak jabearen arabera ezarriak baitira, ez dute antzik Aezkoakoekin. Toponimiari dagokionez, antz handia dute Mezkirizko izenek Aezkoakoekin, dudarik gabe etxe izenak baino zaharragoak izaki. Hona Mezkirizko izen sail bat Aezkoan ere (etxe izenetan nahiz toponimian) badena: *Arburua, Arrataka, Askazarreta, Asketa, Etxeberri, Etxetxikia, Errotaburua, Ezpelondo, Ipete, Kiñota, Kondia* (etxea), *Landabarren, Lapitz, Larrañeta, Legarre, Mendikoin, Rekaldekoa, Txasperro, Zidrain* (Ibarra 1991: 301-357). Ordea, Mezkiritzen berean ageri diren *Eskorteadena* edo *Eskorteadeneko* bezalakoak, erlatiboko atzizkia daramatenak, Txulapainen eta mendebalderago dagoen Amezkoan, Sakanan nahiz Arabako Kontrastan ezagunak direnak, ez dira Aezkoan ageri.

Hona beraz Aezkoak hegoaldeko nahiz hego-mendebaldeko gizataldeekin historian zehar izandako hartu-emanen berri kultur izenen bidez emanik.

4. Euskararen egoera Aezkoan

Egun Euskal Herritzat jotzen dugun eremuak administraritza batu bat sekula ez izanak eta euskara maila ofizialean erabili ez izanak hizkuntzaren galerarako izan duten eraginaz nonahiko bibliografiatan aurki daitezke berri ugariak, bereziki Nafarroari dagozkionak. Administrazioak, eskolak eta boterean zeudenek lazki baztertu eta estigmatizatu dute euskara, baina gatozen horren ondoriora, Aezkoan euskarak orain duen egoera zerik den aipatzera.

Euskararen galera gertakizun modernoa da Aezkoan Nafarroako beste eskualde batzuen aldean. Esan beharrik ez dago, aetzen gaztelera, erronkariarrena ez bezala, modernoa eta traketsa dela. Euskaratikako kalko semantiko eta sintaktikoak nabarmenak dira, eta euskal fonemen agerpena eta distribuzioa gaztelerezko hitzetan gertatzen da oraino ere: esaterako, “yo, otra vez”, euskal “nik berriz” adbertsatiboaren itzulpena nornahik darabil Aezkoan egun, are euskara ez dakitenek ere. “Es igual que vengas a cenar” bezalakoek, euskal “aski duzu afaltzera etortzea” aginduzko esaldi motaren itzulpena dirudite, eta hotsen mailan *tzucarran* ‘lehortua edo tzizpildua’, *tzirriau* ‘busti busti eginda’ dira aipatzekoak, eta baita *patzorra* ‘patxada gaitza’, bezalakoak ere. Era berean, *parecido* [paresiðo] bezalakoak, euskal txistukari bizkarkari garbiaz emanak, Bortzirin eta anitzek egiten duten bezala.

Gatozen ordea Aezkoako hizkuntz gibelamenduaren gaira. Orokorrean esan daiteke, euskara hizkuntza heteronoma izanik espero izatekoa dela “ideal de lengua”-tzat jo daitekeen gaztelaniatik harturikako mailegu multzo handia izatea. Nafarroan nabarmena da hau, eta Aezkoan ere berdin gertatzen da.

XIX. mendearen bigarren erdialdean Bonaparte Aezkoan ibili zen, 1866. urtean hain zuzen (Camino 1989: 805), eta zioenez ibarreko herri guztietan euskararen egoera arrunta zen, herriak euskara baitzerabilen eguneroko hizkuntza gisa. Egun

arras erdaldundua den Garaioako Herriko Etxeak 1807. urtean atera agiri batean kristau ikasbidea erakusteko euskararen beharra aipatzen da:

Cuando quedase vacante la maestría se pondrán carteles en los pueblos del Valle y también en Ochagavía, Jaurrieta y Escároz, advirtiéndose que es preciso el idioma vascongado, en el que se enseñará la Doctrina Cristiana... (Sagarna 1984: 49).

Aipatu beharra da ordurako euskara galerazia zegoela eskolan. Dotrinari dagokionez, Abaurregainako adineko emaztekiek esan digutenez, berek ez dute dotrina euskaraz ikasi, baina beren aiton-amonek ezagutu zutela entzunda daude. Aldameneko Eiaurrietan Bonaparteren berriemate zen «Don Pedro José Samper eta Elizari Eaurtaco Apez Ssaunac» neska gazteei XIX. mendearen bigarren erdian dotrina euskaraz ematen ziela jakina da Bonaparteri esker.

XX. mende hasieran hasten dira euskaraz gain gaztelera ere ongi ikasten duten aetz elebidunak ugaltzen. Badira ordea, eta ez guti, euskara besterik ez dakiten lagunak. 1904/XII/21eko *El Pensamiento Navarro* egunkariak dakarren berria adierazgarria da:

En la escuela de la Casa de la Misericordia de Pamplona ingresó un niño desvalido, natural de Aezkoa, y no sabía una palabra en castellano, pero habla el vascuence admirablemente... ¡Qué lástima, qué pena y qué amargura produce en los que aún conservamos el vascuence ver que a un chico que no sabe castellano se le tiene por extranjero en la capital de Navarra!

Elebitasuna ordea, ez da euskara harrak jota egotearen adierazgarria baizik, gaztelera behetik gora eta euskara gainbehera doazen seinale. 1907an Abaurrepeako Arozarenekoan sortu zen Maria Juandeaburrek zioskunez, Abaurrepean etxeetan aiton-amonek egiten zuten beti euskaraz, aitetamek batzuetan, bereziki zertaz ari ziren haurrek jakin ez zezaten nahi zutenean. Abaurregainako Kixketeneko Maria Arozarenak zioenez gerra aurretik Abaurrepean gazteek ez zuten euskaraz egiten:

Baze uskaldun Aburrepean, orduan etxe guziak uskaldunak zire, gerra denbora beino lenago zarrek denek bazakite, baia gaztek ez, gutti, etzute elekatzen orduan eta xakin eztare, konprenditu akaso, baia etzute elekatzen iorkek. Guk aburrearrek uskaras guzia eta aek pizkik ere, ta etzitzee gustatzen, irri iten'tzougute, gu gazte gineleik gure adineko aburrepetarrek irri iten'tzougute (guk geuk 1991 urtean egin grabaketa).

“Chapurreo” egiten omen zutela ziotseten karabineroek Abaurregainako emaztekiei gerra aurretik, eta aski zutela erdaraz egitea.

1935ean, Aingeru Irigarayren datuen arabera (1956: 44), Abaurregaina, Abaurrepea, Aria, Orbara eta Hiriberri herri arras uskaldunak ziren.²⁹ Garraldan, 30 urtetik goitikoek zerabilten, Garaioa eta Orbaizetan 50etik goitikoek, eta Ariben, 50etik goitikoek bazekiten arren ez zerabilten.

Pedro de Yrizarren 1972ko inkestako datuak dira ditugun hurrengoak (1981, 1. liburukia: 213). Ageri diren bi zenbakietarik lehenak zenbat bizilagun diren aditzera

(29) Abaurrepeako euskararen egoeraz ez zen behar bezala ohartu Irigaray.

ematen du, eta bigarrenak horietarik zenbat diren euskaldunak: Arike (106/2); Abaurregaina (262/200); Abaurrepea (80/8); Aria (106/90); Garaioa (204/10); Garralda (317/58); Orbaizeta (366/7); Orbara (94/40); Hiriberri (221/120). Funtsean aski zuzenak dirudite Orbaizetakoek salbu, herri horretan anitzez euskaldun gehiago baitzen 1972.ean. Goazen orain 1992ko egoeraren berri ematera.

1972ko datuen arabera 535 dira Aezkoan bertako hizkera egiten duten euskaldunak. Hogei urteren buruan anitzez gutiago dira, eta funtsean Aria, Hiriberri eta Abaurregainan aurki ditzakegu.

Abaurregainan badira zenbait etxetan 30 urte inguruko euskaldunak ibarreko hizkeraz mintzatzen direnak, eta ez du aspaldi, erdara oso makeski eta trakets ematen zuten azken emaztekiak hil dira.³⁰

Mito bihurtu da Arian jende guztiak euskaraz egiten duela eta herri hori ibarrekoen artean euskaldunena dela esatea. "Príncipe de Viana" erakundeak bertako haur euskaldunei sariak eman baitzizkien gerra ondorean, ideia hori arras hedatua dago, baina errealitatea oso bestelakoa da, eta gaztelera jaun eta jabe dago egun Arian. 35-40 urtetik goitiko euskaldunak badira halaz ere.

Hiriberrin berriz, anitz etxetan badira 40 urtetik goitiko euskaldunak.

Hiru horiez landa Garralda da aipatzekoa, etxe anitzetan adineko euskaldunak baitaude. Garraldar zenbaitek dioenez, Yrizarren datuek ziren baino euskaldun gutiago ageri dituzte. Orbaran ere etxe anitzetan ditugu adineko euskaldunak, baina ez guztietan.

Orbaizetan berriz, euskara galzorian da. Artzain gehienak dira euskaldunak, baina hauek adinean goiti joaki. Orbaizetan, gainera, Aezkoako euskara egiten dutenak gutienak dira.³¹ Euskaldun gehienek euskara garaztarra egiten dute, eta bakan zenbaitek zuberotarra. Iratin baztandarrekin nahiz gipuzkoarrekin egurgile lanetan aritu izanak bertako euskara kutsatuxe utzi du, horregatik emaztekiak ziren bertako hizkera ezagutzeko egokienak.³² Orbaizeta, gainera, aspalditik dago erdaldundurik, bertan Irabiako urtegia eraikitzen langile kanpotar ausarki izan zen, eta goardia zibil espainolek beren lekua izan zuten 80ko hamarkada bitarte. Dakigunez, Garraldan ere kanpotar jende franko ibili zen gerra denbora eta gero, makien denboran ugari baitziren soldadoak. Soldado hauek, gainera, herriko etxeetan ostatatzea arrunta zen.

Orbaizetako euskararen galerak ez du lekukotasun eskasik. Gerra aurretik Irati oihanean lanean aritu zen J. M. Arrizabalo debarrak idatzi duenez (1979: 126 eta 132. or.):

(30) Margarita Iriarte Iltinxeta abaurrearrak, Euskal Herriko Unibertsitateko Zorroagako Fakultateko Txillardegi irakaslearen ikasgairako 1985/86 ikasturtean, "Aburre Geineko euskeraren erabilpena" izeneko lana burutu zuen. Honako zifrak ageri dira bertan: 89 dira erdaldunak herrian, 28 euskara ulertzen dutenak eta 97 euskaldun elebidunak, 50 urtetik gorako gizon erdaldun guztiak kanpotik etorriak direla.

(31) Menddikoa auzoko Laurentzeneko eta Nikasioreneko nagusiak hilik, esku bietako eriekin konta daitezke Orbaizetan Aezkoako bereko euskara egiten dutenak.

(32) Hizkuntz aldetik emaztekiekin kontserbatzaile izateaz anitz idatzi da. Kontserbatzailetzat jo dute Merlo, Badía, Salvador, Capidan, Récatas edo Puscariu-k esaterako. Emaztekie bere lanbidegatik edo bere bizitzeko moldegatik da kontserbatzaile, baina aldi berean, berritzaile gerta daitezke ere beste hizkuntz ezaugarri batzuetan (Alvar 1973: 74). Bada berririk honetaz Hungariako Hunedoaroko Meria herrian Popovici-k eta Cazacu-k egin lanetan (Cazacu 1957: 81).

...ondo entenitzen genduan danok. Erderaz ere bazekiten; nai bazan euskeraz eta nai bazan erderaz egiten zuten aiek [orbaizetarrek]... Orbaizeta'ko ta orko jendea ere, dezente zegoan, baiña bi aldetara berdin egiten aiek. Aiek bat euskeraz ta bestea erderaz, askotan jarduten ziran. Batek euskeraz zer edo zer galdetu, besteak, erderaz erantzun, da ondo entenitzen ziran.

Ezterenzubiarrek ere iritzi berdintsua dute orbaizetarren hizkuntz ihardunaz (Aranzadi zientzi elkarte 1990: 261. etnotestua):

Bai, án mintzá ute eskuara. Orbáizetá(n) e(u)skuára... arrúnt gáldia da. Badíra artzáinak, yitén dirá hóla, bazkétáa, négian; bueno, hóríek e kásik ez dákite eskuáiraik... e? izígarrí dá eskuára nòla galdú den hor.

Osoki erdaldundutako herriak Garaioa, Abaurrepea eta Aribe³³ dira. Hauetan guztietan eskuko eriak aski dira euskaldunak zenbatzeko. Bestalde, Garaioako eta Abaurrepeako euskaldunak emaztekiak dira, adin handikoak, Abaurregainan neskato egonik euskara ongi ikasi zutenak. Gizonezkoek arras makestua dute haur denborako euskara.³⁴

Orain aurkeztu egoera Nafarroan euskarak aspalditik pairatzen duen hondamena-
ren ondorioa bada ere, ezin ahaztu daiteke 1936-39ko gerra zibilaren irabazleek Nafarroan hedaturikako ideologia politikoak azkarki bultzatu duela asma litekeen glotozidio kanpainarik emankorrena, administrazioa, neurri batean Eliza, komunikabideak eta hezkuntza sistema lagun zituela. Errepresiorik gogorrena jasan dute euskaldunak Nafarroan, eta Aezkoa ez da inola ere salbuespen gertatu. Euskaldun izatearen konplexua eta lotsa, euskarak Tafallarako ere balio ez duela sinestea, zigor ankerren eta *Diario de Navarra* bezalako egunkarien eguneroko ihardunak hedatu ikusmolde sozial eta politikoaren ondorioa dira. Nafarroako beste bazter batzuetan bezala, honek denak Aezkoako euskaldun anitz beren hizkuntza gorrotatzeraino eta seme-alabei ez erakusteko neurriera eramán ditu.³⁵

Zifra hutsez gain errealtate hau aitezek nola sentitzen duten ohartze aldera, eten izpiritualaren bi adibide gehiago eman nahi ditugu beren adierazgarritasuna dela kaso. Abaurregainako beste bizikizun bat ere bada argu bukatzeko.

Hona lehenik Ariako adineko gizon baten iritzia. Honen ustez, euskara leku batetik bestera aldatzen baita, guztiak berdín mintzatzeko eta elkar ulertzeko euskal jendeak beti gazteleraz ihardun baleza eta euskara gal baledi, hobe litzateke. Ez da zertan esanik Euskal Herrian halako ideiak ez direla guztiz ezezagunak izan aurreko jendamenteetan, nahiz honelakoak Nafarroan topa daitezkeen aiseenik.

Gizonezko abaurrepetar adineko batek oraintsu esan dizkigunak ere ez dira nolana-
nahikoak. Uste duenez euskara atzerapena besterik ez da, eta “como una tontería”

(33) Bada oraindik ibarreko euskara triskun-traskun egiten duen euskaldun bat, Santiago Elizondo beribil konpontzaila.

(34) Asteleheneroko Garaziko Donibaneko merkatura doan garaioatarraren erdalduntasunak eragin gora-beherak kontatzen ditu herri literaturak (Arbelbide 1983: 12).

(35) Aezkoako Ibarreko Batzorde Nagusian euskararen aurkako jokabide eragingarria urtetan zehar izandako garraldar batez esaten da, haur denboran gaztelera ez jakiteagatik eskolan bildu astinaldi eta jipioiek bideratu zutela euskararen aurkako sentimendurantz.

dakusa, “como algo que no tiene importancia, que sólo vale para la muga de Francia”. Dioenez, Nafarroako Gobernuaren euskararen aldeko saio epelez diharduela, nahiz orain garrantzia eman nahi diotela dirudien, “de aquí a unos años volverán a dejarlo de lado”. Irri zuri batekin kontatu digu: “nosotros dicen que lo sabíamos antes de ir a la escuela”, eta doinu erabakigarriaz Abaurrepea dela eta “aquí vasco no” aipatu digu.

Azken adibidea Abaurregainako Kixketeneko Maria Arozarenari dagokio. Irriz zioskun gerra ondoren eta baita aurretik ere apezak, militarrek eta maisu-maistrak beti ari zitzaizkiela euskara alde batera utzi behar zutela esaka, horrek ez zuela balio, hizkuntza trakets eta antzua zela. Herriko jendea etxeetan euskara emeki-emeki uzten hasitakoan aldiz, berriz “aparezitu” zirela apezak eta maisu-maistra batzuk, euskara beren ondasunik handiena zela, eutsi egin behar zitzaiola, eta beren euskara zoragarria zela esaka. Azkenean zer egin ez zekitela zeudela zioskun irriz Abaurregainako emazteki honek.

Gai hau bukatu aurretik hona bi hitz etorkizunaz. Hirurogeiko hamarkadaz geroztik euskal abertzaletasunaren eskutik heldu den euskaltasunak, Nafarroako hainbat leku bezala, Aezkoa ere harrapatu du, eta fruituak emeki-emeki agertuz doaz. Aetz anitz dira sentimenduei nahiz iharduera praktikoari dagozkien arrazoiengatik beren haur denborako euskarari balioa ematen diotenak eta berreuskalduntze mugimendua begi onez dakusatenak. Erdaldunik ere bada sail honetan. Gazte erdaldun batzuk berriz, Alfabetatze Euskalduntze Koordinakundearen (AEK) lanari esker —bere ihardunean 1986-1990 aldian Aezkoako bereko hizkera ere Abaurregaina, Hiriberri eta Garraldako gaeko eskoletan txertatu duena—, bidean abiatuak dira, anitzetan nahi baino emaitza ahulagoak lortuz bada ere. Garraldako 35 urte inguruko neska multzo batek egiten du salbuespena, anitz baitira euskara ongi ikasi eta gero erabilpenean eta hedapenean nabarmendu direnak.³⁶

1990 inguruan euskal adarra ezarri duen Garraldako «Concentración Escolar» delakoaren lana erantsi behar dugu ere. Azken urteetan Hiriberri eta Abaurregaina herrietako eskolek euskal adarra hautatu dute. Orbaizetako aitetamek ez, eta litekeena da horren ondorioz sarri eskola hertsu beharra gertatzea. Aezkoako Ibarreko Bartzorde Nagusiaren lana ere aipagarria da, batez ere buruzagitza «Asociación Cultural Aezkoa/Aezkoa Kultur Elkartea»-ren eskuetan denetik. Orbaizetako Herriko Etxearen iharduna ere aipatzekoa da.

Funtsean, oso ahots goraz haizatzea komeni ez bada ere, Aezkoan euskararen aldeko jarrera gazterian aitzinera doala esan daiteke, eta egitekoa zaila eta luzea den arren, prozesuaren norabideak egun bederen ez dirudiela euskararen aurkakoa. Gerraondoko urteetan euskarak jasan dituen estigmez eta bide meharrez gain desideologizazioa dateke egun gazte anitzengan sumatzen den axolagabekeriaren zioa. Halaz guztiz ere, adar euskalduna hautatzen duketen aitetamen haur aetzak bederen euskaldunak dirateke. Gerraondoko egoera ezagutu duenak badaki hau ez dela huskeria.

Honaino beraz Aezkoako euskararen egoeraz aipatu nahi genituenak.

(36) Garraldaren aldakan dago Auritz. Irigaraytarren etxea Auritzen egoki, badu Joxe Anjel Irigarayek zerikusirik horretan. Ikus honetarako Larxagaren “Garralda ta euskeraren berpiztea Añamendi’n” atala, (1973: 217-222).

5. Aezkeraren statusa orain arteko Euskal Dialektologian

5.1. Zeresan zenbait eman badu ere, ez da aezkera Euskal Dialektologian eztabaida eta gora-behera gehien eragin duten hizkeretarik —Baztan, Burunda edo Erronkarikoak ditugu orain gogoan— nahiz, guk uste, euskalkien banaketa eta sailkaketa aezkera arazo zenbait sor dezakeen hizkera izan. Badira zenbait arrazoi eztabaidarik eza zergatik izan den azaltzeko:

- Ez da ongi ezagutzen den hizkera, bere ezaugarriak ez dira ez ongi ez aski ezagutuak; agerian dago hori aezkerari buruz ihardun duten ikerlari batzuen lanetan.
- Badu berezle —eta beraz garrantzizko— den dialektologi ezaugarriak, baina ez da ezaugarri eksklusibo edo espezifikoa dituen hizkera, eta hauexek izan ohi dira ikerlariak gehien kilikatzen dituzten ezaugarriak. Beraren berrikuntzak, edota ez dira espezifikoa, edota baldin badira, ez dute aparteko garrantzirik hizkuntzaren sistematan.
- Dituen arkaismo original edo bereziak aldameneko hizkerek ere badituzte.
- Ez du aezkerak beste hizkeretarik banatzen duten edo bere barruko eremu desberdinak banatzen dituen isoglosen egituratze berezirik.
- Dozena erdi bat dotrinaz landa, ez dago ia ezer aezkeraz idatzirik. Ez dago aezkeraz idatzi duen idazle ezagunik Euskal Literaturan. Ahozko literaturan ere —bertsolaria, kantaria...— ez da ibar emankorra gertatu.
- Hitzun guti ditu aezkerak.

Ikus dezagun orain aezkeraren statusari buruz aritu direnek zer nola kokatu duten Irati ibaiaren lehenbiziko ibarreko hizkera.

5.2. *Bonaparte* 1865, 1869:

Bera da funtsean lehena —*aezcoan* deituko duelarik—, ezaugarriak dagokienez Aezkoako euskararen aipamena egiten eta hizkera «berezizat» jotzen.³⁷ Printzea aezkera ezagutu aurretik ausartu zen berai kokatzera, eta 1864ko urtarilaren 9an Etxenike lankideari ziotson ez litzatekeela harrituko Garaziko behe-nafarrerarekin erlazionatzeko modukoa izatea:

Quant à Garralda j'ai quelque léger soupçon sur sa nature. Je ne serais pas étonné que l'on ne dût le rapporter aussi, si non au souletin, du moins au bas-navarrais français de Cize, mais toujours comme sous-dialecte distinct. Je suis dans l'obscurité, qui va se dissiper, grâce à vous, par le catéchisme de Garralda, qui je l'espère représentera bien *linguistiquement* le basque d'Aezcoa (Urquijo 1910: 271).

1865.ean berriz, testu aezkerazko baten jabe zela, honela zioen:

Ce sous-dialecte est réellement un des plus intéressants pour la science linguistique. Ce n'est pas du navarrais espagnol, comme celui d'Elizondo, Vera, Lizaso et Araiz; ce n'est pas du guipuscoan, comme celui d'Urdiaïn et de Huarte-Araquil; ce n'est pas du souletin, comme celui de Roncal et Ochagavia, mais c'est un sous-dialecte distinct du bas-navarrais de France. Il a pour frère le bas-navarrais de Baïgorry et le bas-navarrais du Labourd depuis St Pierre d'Irube jusqu'à

(37) «Aezkera» izena berriz, oker ez bagaude Azkueri zor zaio (1927: 182).

Hasparren et Briscous. Je puis prouver scientifiquement toutes ces assertions [...] Ces assert[i]ons étonneront bien des Basques; mais je ne me préoccupe que de la méthode scientifique (Urquijo 1910: 286).

Printzeak gutun berean banaketarako gehienik aditzean eta neurri apalagoan hiztegiaren oinarritu dela aitortzen dio Etxenikeri. Esaten dio Garraldako dotrinako hizkerak —aetzera ulertu behar da— aditza zubererarena duela baina hiztegia lapurterarena, eta horregatik kokatzen duela behe-nafarreraren barrenean.

Ohartzekoa da aezkeraren dialektologi kokapenean ez duela Bonapartek gora-beherarik. Aezkera —Baigorrikoarekin eta Lapurdi barnekaldeko hizkerekin batean— behe-nafarreraren kokatzen du hasiera hasieratik printzeak, aezkera ezagun duenetik behinik behin.³⁸

Azkenik, behin betikotzat jotzen den 1869ko bere banaketan, printzeak bi behe-nafarrera berezi zituen, ekialdekoa eta mendebaldekoa, bigarren honek besteak bezainbat batasun eta nortasun ez zuela gaineratuz. Aezkera bigarren honetan kokatu zuen, Baigorriko hizkerarekin eta Lapurdiko behe-nafarrera deituarekin —Uztari-zeko eta Lekorneko aldakiak dituen—.

5.3. *Azkue* 1905, 1927:

Bere hiztegi ezagunaren hitzaurrean dialektoez diharduenean behe-nafarreraren barrenean sartzen du aezkera (1969a [1905-6]: XIX). Bereziki aezkeraz diharduen lanean —eta lanaren atal batzuk aezkeraz izkribatu zituen gainera— ez du ordea hizkera honi buruzko statusaz hau baizik aipatzen:

1902-garfen urteko uda Zuberon Iztegirako gaitetan nindäileläik, Lapurdi ta Benapafoa ta Zuberoko mintzalariz gäinera, Efonkari ta Zaraitzukoak ere banitue. Norbäiti (Ezteribarko seme, nere irakasle izan nuen bat eztaikit otezen), napar bati beintzat, galde gau ein nako: *Aetz bat ezotenuke egoki izäin nire ikastaldi ta bilketa gartan?* —Ez, erantzun zaden; Aetzen ta Zaraitzuafein mintzoa berdin edo berdintsu dira.

Sineskor izan niz beti; orduan izan ezpanintz, obe nue. Gan Aetzik etze ene aldamenean ta Iztegia argitaratu-ondoan, ordurartio ein enuena, urte anitz geroago ein bear izan nue: naure asti ta aizinaldi batzuk euskeraren alde Petiribefo-inguruetan igaro (1927: 181).

5.4. *Irigaray* 1945:

Aingeru Irigarayek Caro Barojari esandakoak dakartzagu orain:

He aquí, por ejemplo, las observaciones a este cuadro [Bonaparteren dialekto sailkaketa] que hace un conoedor tan práctico del vascuence como Irigaray. El

(38) Ponentzia hau irakurri ondoan Rosa Miren Pagola dialektologilariaren *Dialektologiaren atarian* argitaratu da (1991). Bertan honakoa irakur daiteke 158. orrialdean: "Printzeak berak ere hainbat hizketa —Burunda-koa, Baztan-goa, Aezkoa-koa edo Erronkari-koa, ezagunenak baizik ez aipatzeko— euskalki baten edo bestean sailkatzeko izan zituen arazo larriak aipaturiko zailtasun horren adierazgarriak dira. Bazterretako hizketak izanik, euskalkien arteko mugetan kokaturik daude, eta euskalki bien ezaugarriak hartzen edo nahasten dituzte, bien eragina bait dute."

Lapsus garbia dirudi Aezkoaren aipamenak eta zaraitzua beharko du izan ziur aski, Garaziko, Oztibarreko eta Amikuzeko hizkerekin batean zubererarekin erlazioztatzen bait zuen printzeak zaraitzua 1864tik 1868 bitartean. Bonapartek ez zuen zailtasunik izan aezkera kokatzeko, izan ere, nahitara nahiz oharkabea, arazoak sor zitzaizketen kontuak estali egin bait zituen.

aezcoano le parece, en efecto, rama de origen vasco-francés bajo-navarro, pero el salacenco estima que es variedad del suletino. En cambio, el roncalés cree que es autónomo y que se emparentaría más que con los de Soule con subdialectos vasco-aragoneses (Caro Baroja 1945: 21-22).

5.5. Lafon 1955:

Ikerlari gaskoiak "Sur la place de l'aezcoan, du salazarais et du roncalais dans la classification des dialectes basques" lanaren bidez berrikuntza pixka bat ekarri zuen aezkeraren eta beste hizkera batzuen arteko erlazioen berri azaltzean:

Bien que d'étroites affinités les rattachent à des parlars basques nord-pyrénéens, l'aezcoan, le salazarais et le roncalais s'en séparent sur certains points, et présentent des traits qui se retrouvent exclusivement ou presque exclusivement dans un dialecte du sud des Pyrénées, le haut-navarrais méridional (1955: 121).

5.6. Mitxelena 1961:

Fonética Histórica Vasca lan gaitz eta apartekoan ihardun zuen maisu errenteriarak aezkeraren statusaz. Esan behar da ordea, ez zuela ezagutzen aezkera aldame-neko zaraitzuerara edo erronkaria bezain ongi: "no tengo ningún conocimiento directo del aezcoano" (1958: 356). Uste dugu 1961erako ere ez zuela datu askorik, ez bait du aipatzen 1976an hegoaldeko goi-nafarreraren azentuaketari eskaini zion lanean.³⁹ Erronkariaren berri zuzena 1953. urteko irailean izan zuen (Mitxelena et alia 1953: 500), eta zaraitzuerarena 1958ko maiatzean (1982: 21).

Aezkerari buruz, eta lanaren fonologi helburua gogoan izanik, honela dio 1961ean:

Como en adelante se va a hacer uso de su clasificación [Bonaparterena], conviene advertir que aquí incluimos en el alto-navarro (septentrional) la variedad del valle del Baztán, a pesar de su innegable afinidad con el labortano; el llamado por Bonaparte guipuzcoano de Navarra (Burunda, Echarri-Aranaz) se considera aquí también como guipuzcoano. Se citan, en cambio, como dialectos aparte el aezcoano, el salacenco y el roncalés: a pesar de su evidente proximidad al bajo-navarro occidental, al oriental y al suletino respectivamente, difieren tanto fonológicamente de las variedades habladas en territorio francés que resulta preferible considerarlos por separado en una obra en que se atiende sobre todo a los sonidos (1977 [1961]: 41-42).

Idea bera azaldu zuen Gironan 1958an irakurritako komunikazio batean, argitaratu 1967an egin bazuen ere:

El príncipe Bonaparte consideró el habla del valle navarro de Salazar, que en su tiempo se hablaba también en una localidad situada fuera de los límites del valle, como una variedad del dialecto bajo-navarro oriental. Sin embargo, al igual que sus vecinos occidental y oriental, el aezcoano y el roncalés, se aparta de las hablas

(39) "Se trata del tipo III de mi artículo ["A note on Old Labourdin Accentuation", *ASJU* VI, 1972, 110-120, orain *PT*, 235-244], donde lo estimaba, un tanto a ojo de buen cubero, propio del llamado por Bonaparte alto-navarro meridional, con inclusión del salacenco, considerado como una variedad bajo-navarra". Ohar ez duela deusetarako aezkera aipatzen. (Mitxelena 1976b: 151, ikus orain *PT*, 248 eta 249).

francesas incluidas dentro del mismo grupo dialectal por importantes particularidades, referentes sobre todo a los sonidos. No hay que olvidar, en efecto, que la clasificación de los dialectos vascos hecha por Bonaparte, que en la práctica seguimos utilizando todos con algunas modificaciones, está fundada ante todo en criterios morfológicos. Incluso la sintaxis pesó más en ella que la fonología (1967: 163).

Fonologiaz dihardu 1964ko pasarte honetan ere:

Todos estos rasgos caracterizan al ronc., para decirlo de una manera gráfica, como dialecto hispánico, análogo al sal., al aezcoano o al alto-navarro, mientras el sul., como dialecto galo, se emparenta con su vecino, el bajo-navarro oriental hablado en territorio francés. Y al decirse hispánico o galo no se alude exclusivamente a la situación geográfica respectiva, sino que se desea subrayar que tales rasgos le son comunes al sul. con los romances franceses vecinos y al ronc. con los españoles (1964a: 47).

Beranduago ere badu aetzen aditzaz egin aipamentxo bat, baina ezer berezirik esan gabe (Altuna 1972: 122).

5.7. *Moutard 1975:*

Lafonen eta Mitxelenaren ideiak gogoan, euskal hizkeren fonologiaz arduratu zen Nicole Moutard urte multso bat beranduago:

La classification de Bonaparte est toujours en vigueur de nos jours, et c'est sur elle que nous avons basé notre plan de travail et notre division en chapitres.

Les quatre dialectes français ont chacun un sous-dialecte en territoire espagnol. Le baztanais, l'aezcoan, le salazarais, le roncalais (celui-ci presque complètement éteint) se rattachent respectivement au labourdinois, au bas-navarrais occidental, au bas-navarrais oriental, au souletin. D'autre part, le baztanais est très proche du haut-navarrais septentrional, et l'aezcoan, le salazarais, le roncalais présentent des affinités entre eux et avec le haut-navarrais méridional.

Nous traiterons ces quatre sous-dialectes dans des chapitres à part, car ils diffèrent sur beaucoup de points de phonologie des variétés parlées en territoire français (1975: 14).

5.8. *Yrizar 1973, 1981:*

Inolako dudarik gabe Bonapartek eraginik eta haren banaketarekin bat datorrela, mendebaldeko behe-nafarreran sartzen du aezkera aditzaren morfologian oinarriturik 1973.ean. 1981ean, eta behe-nafarreraren barrenean Baigorriko hizkerak duen kokapenaz argudiatzen duenak eraginik, aezkera ekialdeko behe-nafarreratzat ere jo daitekeela dio, proposamen gisa baizik ez bada ere:

De lo anterior se deduce que tal vez fuera procedente desglosar la variedad baigorriana del dialecto bajo-navarro occidental e incluirlo en el oriental. En este caso quedaría aislada la variedad de Aézcoa respecto a las restantes del grupo occidental. Por sus características lingüísticas creemos que no habría inconveniente en pasar también el aezcoano al grupo oriental. Pero, en este caso, el occidental quedaría reducido sólo a las variedades de Ustaritz y Mendionde, con características lingüísticas mixtas y, a nuestro juicio, sin entidad para constituir por sí solas un dialecto independiente.

A la vista de todo lo anterior, cabe pensar si será preciso considerar la existencia de un solo dialecto bajo-navarro que englobe a los dos de la clasificación bonapartiana, como preconizaba Azkue, quien tenía a estos dos por simples subdialectos, cuyos límites -agregamos nosotros- habría probablemente que retocar, especialmente por la consideración de la semejanza de la variedad de Baigorri con las incluidas por Bonaparte en su dialecto bajo-navarro oriental (1981, II: 329).

Guzti hau ordea, ez du proposamen gisa baizik aipatzen, azterketa sakonagoen beharra adierazten duela.

5.9. *Allières* 1981:

Banaketaz edo kokapenez deus esaten ez badu ere, arkaismoek aezkerari ematen dioten izakera berezia aipatzen du:

quant à la Basse et à la Haute Navarre, tandis que la première ne se différencie, du point de vue dialectal, que de façon graduelle du Labourd voisin, la Haute Navarre est presque entièrement débasquisée aujourd'hui, son parler central ne différant d'ailleurs pas gravement du bas-navarrais; seules les variétés montagnardes, telles celles d'Aezcoa, de Salazar et de Roncal, s'individualisent fortement avec leurs archaïsmes, mais il ne s'agit plus là de «dialectes littéraires» (1981: 107-108).

5.10. *Ondarra* 1981:

Argitara eman sermoi batean Ondarraren iritzi edo uste inplizitua ageri zaigu; argibide edo arrazoirik aipatzen ez bada ere, hegoaldeko goi-nafarrerak aezkeran eragina izan duela aditzera ematen da, gaia horrexetan utzirik:

Cierto que en el subdialecto de *Aezcoa* se suprime la -n final del pasado de los verbos y la -n final del caso sociativo de los nombres, y la -z final se cambia en -s. Todos estos fenómenos son característicos del alto navarro meridional -ANM-, pero hay documentos en aezcoano que los realizan con más fidelidad que otros escritos en ANM. Así, la traducción de *Astete* a los subdialectos de *Aezcoa*, *Salazar* y *Roncal*, realizada por encargo del Príncipe *Luis Luciano Bonaparte* y publicada por él en *Londres* el año 1869: en ella es constante la observancia de esos rasgos, que podemos considerar como influjo del ANM sobre el aezcoano (1981a: 147-48).

5.11. *Zuazo* 1989:

Mitxelenarentzat bezala, euskalki hierarkia hartzen du aezkerak Zuazoren ustez, eta erdialdeko eta ekialdeko euskal hizkeren arteko zubi lana betetzen duela deritzo:

Guk geuk, aitzitik, Bonapartek bete-betean asmatu zuela esango genuke 1869an euskalkiak hiru multzo nagusitan banatzearekin. Bizkaiera, erdialdeko euskalkiak (gip., lap., eta g-naf.) eta ekialdekoak (zub., b-naf., erron., zaraitz. eta aezk.) izan zen berak ezarritako sailkapena eta sailkapen horixe egiaztatzeraz datoz, ñabardurak ñabardura, guk bildutako emaitzak. Batasun estua somatzen da zuberera, erronkariara, amikuzera eta bardozeraren artean. Batasun hori ekialdeko nafarrera beheara osatzen duten gainerako hizkeretara eta zaraitzuerara ere hedatzen da sarri askotan. Hauexek dira, gure aburuz, ekialdeko euskalki multzoa osatzen duten hizkerak.

Mendebaleko nafarrera beheara, hegoaldeko g-nafarrera eta aezkera, berriz, ekialdeko eta erdialdeko multzoen arteko euskalki «zubi» begitantzaren zaizkigu guri geuri.

Lapurtera, gipuzkera eta iparraldeko g-nafarrera izango lirateke erdialdeko multzoaren zutabe eta ardatz (1989: 646).

5.12. Jansen 1990:

Lexikoari eta hotsen arloari dagokion dialektometria saioa egiten du Wim Jansen-ek aezkeraren, zaraitzueraren eta erronkariaren artean. Aezkera azpieuskalkitzat hartzen du, zaraitzuera bezala, eta erronkariara euskalkitzat. Ikus dezagun aukeratu duen metodologiak darabilen diskurtsua:

The subset of 436 lexical items (ASR)L is taken as the corpus of a hypothetical ASR supradialectal variety, from which Aezcoan, Salazarese and Roncalese are supposed to have developed (1990: 893).

5.13. *Laburpen gisa:*

Hona laburki emanda aezkeraren sailkapenaz idatzi dena. Deus baino lehen, aezkera zuzenean ezagutu dutenak Bonaparte eta Azkue direla aipatu behar da. Yrizarrek ere ezagutzen du, aditzaren flexioari dagokionez.

Hiru dira funtsean agertu zaizkigun joera nagusiak:

a) Lehenbizikoak aezkera behe-nafarreraren parte edo azpieuskalki dela dio. Bonaparte eta Yrizar dira uste honen defendatzaileetarik bi, oinarri esplizitu gisa aditzaren morfologia harturik. Ustearan aldeko arrazoirik eman ez zuen Azkue ere joera honetan sar dezakegu. Irigaray ere iritzi berekoa zen, aezkera «de origen vasco-francés bajo-navarro»-tzat zuela.

b) Behe-nafarrerarekin duen lotura ukatu gabe, aezkerak zaraitzuerarekin eta erronkariarekin dituen antzekotasunak —fonologiari dagokionez bederen— aipatu dituzten ikerlarien artean Lafon, Mitxelena, Moutard eta Jansen ditugu gutienez. Hegoaldeko goi-nafarrerarekin duen hartu-emana nabarmentzen duen lehena Lafon da, honetarako fonologian eta izenaren nahiz aditzaren morfologian oinarrituaz.

c) Bi izen dira aipatzekoak aezkerari ematen dioten statusagatik, Mitxelena eta Zuazo. Lehenak, hotsen arloari eskaini lanean diharduelako, metodologikoki egoki ikusten du aezkera dialekto gisa aipatzea eta tratatzea.⁴⁰ Bigarrenak aezkera euskalkitzat jotzen du, ekialdeko eta erdialdeko euskalki multzoen «zubi» begitantzen zaiola, mendebaldeko behe-nafarrera edo hegoaldeko goi-nafarrera bezala.

Hauek dira, ñabardurak ñabardura, ikusten diren joerak.⁴¹

(40) Idatzi zenez, hotsen arloa zen dialektologi banaketetarako ohikoena leku gehienetan. Bera soilik irizpide horri makurtu balitzaio, ordea, ez da ikusten zertan berez daitezkeen aezkera eta zaraitzuera. Mitxelenaren hitzak interpretatzeko (1977 [1961]: 41-42) irizpide bar baino gehiago egon daitekeela —bakoitza arrazoi diferenteekin— ohartzten gara. Guk ez dugu uste ordea Mitxelenak Euskal Dialektologiaren nahiz Euskal Hizkuntzalaritzaren eremuaren barranean ziharduenean aezkera oro har euskalkitzat hartu zuenik. *FHV*-n, esaterako, aipu urriak egin zituen aezkeraren gainean, bai baitirudi ez zuela ezagutzen. Ez da dudarik, dituen baino dialektologi berezgarri gehiago izan balitu, hobeki ezagutuko zuela aezkera Mitxelenak.

(41) Gure hau moldaturik zegoela, gai hau ukitzen duten hiru lan atera dira. Rosa Miren Pagolak aezkerak behe-nafarrerarekin eta hegoaldeko goi-nafarrerarekin duen lotura aipatzen du: "Eragotzi ahal izanen da Aezkoa-ko hizkera Iparraldeko Behe-Nafarrerarena ala Hegoaldeko Goi-Nafarrerarena ote den [Bonaparteren banaketaz dihardu], edo mugako herriguneren bar euskalki batean edo bestean kokatu beharko den; baina guztiok ezagutzen dugu zein erlatiboak eta aldakorak gertatzen diren hizkelkien arteko mugak, hartzen diren erizpideen arauera." (1991: 153).

6. Aezkera eta ondoko hizkera batzuk

6.1. *Aldez aurretik*

Artikulu honen helburua ez da aezkeraren deskribapen osoa ezta beraren ondoko hizkeretik alderaketa sakona egitea. Aezkeraren kokapen dialektal desberdin bat aurkeztera gatoz, horretarako abiaburu bat eskaintzera. Aezkera modernotzat aurkeztuko ditugun datuak 1982. urtetik hona guk geuk Aezkoako ibarreko herrietan bilduak dira. Datu horiek juzkatzean, Aezkoan euskarak duen egoera, «dialect death situation» gisa ezagutzen dena, gogoan izan behar da, eta baita datu bilketan hizkuntz egoerak duen eragina, gure kasuan erabatekoa gertatu dena (cfr. Rischel 1985: 715). Gure hiztun gehienak, adineko nekazari edo abeltzainak dira, haurrean euskara zerabiltenak, eta orain, senarra edo emaztea euskalduna izan arren, etxean erdaraz egiten dutenak (cfr. P. W. Thomas 1988: 520).

Aezkeraren berri ia izan ez delako edota apriorismo zenbaiten pean jokatu delako orain artean egin ez den alderatze lanean abiatzea komeni da. Metodologiaren mesedetan, lehen pauso gisa aezkera eta zaraitzua alderatuko ditugu, bien arteko alde nabarmena agerian uzteko. Bi ibarretako hiztunak berak ohartzin dira desberdintasun batzuez, eta ikerlariak ere onartzen dute aezkera eta zaraitzua bi hizkera desberdin direla; cfr. orain J. M. Etxebarriaren uste harrigarria (1992: 176). Dena den, bi hizkeren arteko antzekotasuna ez da ukatzen ahal zenbait alderdiri dago-kionez.

Errealitatearen alderdiren bat ilunxe geldi daiteke aezkera zaraitzua, goi-nafarrera eta behe-nafarrerarekin era bateratuan ez alderatzean. Halaz ere, aezkerari buruz orain artean izan den iritzia pixkatto bat aldatzera gatozenez, gauzak argitasun apur batez azaldu nahi ditugu. Alderaketa mailaka egiteari komenigarri iritzi diogu, eta batez ere behe-nafarrerarekin eta hegoaldeko goi-nafarrerarekin alderatuko dugu aezkera. Ikuspegi zinezkoagoa lor liteke alderaketa berean zaraitzua ere sar bagenez, baina oraingo gure asmoa aezkeraren eta hegoaldeko goi-nafarreraren uka ezinezko loturaren berri ematea baita, beste lan osoago baterako uzten dugu lau hizkeren arteko alderaketa.

Honek, jakina, hegoaldeko goi-nafarrera deitzen den hori ba ote den eztabaidatzea loturik dakar berarekin. Esan ote daiteke iparraldeko eta hegoaldeko goi-nafarrera bi euskalki desberdin direla? Hala baldin bada, zein dira euskalki desberdintasuna ezartzeko bezainbat status dialektologiko duten hizkuntz tasun horiek? Azkueren denborako gaia da hau eta aspaldi du Mitxelenak mendebaldeko eta ekialdeko goi-nafarrera kontzeptuen erabilgarritasuna —neurri batean bederen— aipatu zuela:

Ibon Sarasolak (1991: 315), hiztegirako metodologian oinarriturik, euskalki berezitat hartzen du: "Ondoren, aldaera bakoitzari dagozkion euskalki markak ezarri ditugu. Aldaera bakoitza ahoz, non erabiltzen den. Eta hortarako, berriro ere, Nafarroako berezitasuna bat (sic) du. Aurreko hiztegitan ez bezala, guretzat, Baztango euskara, Zaraitzuko euskara eta Aezkoako euskara, euskalki berezi bezala hartu ditugu... zeren, guretzat, interes handia zuten, bere nortasun horretan, eta ez zeuden ongi goi-nafarreraren barruan, hor galduek".

Hirugarrenik Jose Maria Etxebarriaren aipua dakargu (1992: 176). Bertan, aezkerak zaraitzuerarekin eta erronkarierarekin duen loturaz mintzatzen zaigu: "Hizkuntza egiturak begiratuz, erronkaria, saraitzua eta aezkeraren artean, ez dut uste horrenbeste desberdintasunik dagoenik. Horregatik ba, ez litzake izango oker handieg[i]a hauek denak Nafarroako Ekialdeko hizkerak bezala hartzea. Eta gero aipamenak egiteko orain arteko bidea jarraitu: Aez, Sal eta Er[r]on erabiliz".

Prince Bonaparte's "Southern" (and "Northern" for that matter), as applied to High Navarrese, is a misnomer. It would be more adequate, albeit not quite exact, to speak of Eastern vs. Western High-Navarrese (1972: 113, 7. oharra).

Antzera gertatzen da behe-nafarrerari dagokionez ere. Azkuek gaitzetsi zuen arren, Lacombe onesten zuen behe-nafarreraren ekialde/mendebalde banaketa; Bonapartek agindurik Iribarnégarayk 1868an egin Baigorriko itzulpenaz honela dio:

Sensiblement différente, quant à la phonétique, au verbe, à la déclinaison et au vocabulaire de la version bas-navarraise orientale cizaine de Casenave, elle nous aide à comprendre le bien-fondé de la division bonapartienne du bas-navarrais en deux dialectes, légitimité à laquelle ne semblent pas avoir assez pris garde certains bascoques récents (1921: 204).

Honetaz gain badira bestelako era batzuk gauzak egiteko. Allières batek, esaterako, *Basse-Navarre occidentale* eta *Basse-Navarre orientale* ohikoez gain, *Basse-Navarre méridionale* edota *Basse-Navarre nord-orientale* ñabarduraz beteagoak darabiltza (1986: 10-13). H. Guiter-ek, triangulazioa erabiliaz, ekialdeko eta mendebaldeko behe-nafarreraren arteko muga dialektala aurkitzea ezina dela erakutsi duela diosku Videgainek (1987: 147). Aditzaren morfologian oinarritzen den Yrizarrek berriz, ekialdeko behe-nafarrerako hizkeren arteko batasuna mendebaldekoena baino handiagoa dela aipatzen du. Zuketa eta xuketa ekialdeko eta mendebaldeko behe-nafarrera banatzeko irizpide gisa onartzen baditu ere, mendebaldekoari dagokion Baigorriko hizkerak ekialdekoari atxeki Garazikoarekin antzekotasun nabarmenak dituela dio, eta, Bonaparteren banaketa bitarra zalantzan jartzen ahal dela.

Gu ez gara sartuko orain hizkera horiek euskalki statusa duten aztertzerara. Aski dugu aezkerari dagozkionekin. Aurrerantzean, hala ere, «goi-nafarrera» eta «behe-nafarrera» izenak baliatuko ditugu, bestelako xehetasunak beharrezkoak diren unerako utziaz. Halaz ere, lan honetan «goi-nafarrera» diogunean, orain arte hegoaldeko goi-nafarreratzat ulertu den horretaz ari garela aditzera eman nahi dugu, eta bereziki Aezkoa ondoko ibarretako hizkeraz dihardugula ulertu behar da.

6.2. Aezkera/Zaraitzuerara: isoglosen mugez

Alderaketak erakutsiko digunez bi hizkera hauen arteko alderik handiena morfologian —aditzarenean nabarmenki— gertatzen da. Fonologiaren arloan dituzten desberdintasunak gradualak dira askotan, berrikuntza ttikiren bat gehienez ere; bestela esan, ez dira fonemen distribuzioari edo inbentarioari dagozkionak. Fonologiaren arloan bi hizkeretan gauzak antzeratsu doazela jakinak ginen lehen ere (Mixelena 1964: 47).

Artikuluaren helburua gogoan izanik, batera dituzten ezaugarri berezien berri ez dugu emanen, eta nahiz aezkeraren dialektologi azterketarako garrantzi handiko atala izan, hurrengo baterako utzi dugu.

Azalduko diren desberdintasunen artean ohartuko gara zaraitzuerak badituela ekialdeko hizkerak dituzten ezaugarri batzuk aezkerak falta dituenak, Erronkarin, Zuberoan, Amikuzen edota Nafarroa Behereko beste leku batzuetan ageri direnak.

Bestalde, errealitatea beti da berau formalizatzeko saioak baino aberatsagoa, eta

halaxe gertatzen zaigu guri kasu honetan ere. Zaraitzuera eta aezkera ongi berezten diren arren, hizkerok berezteko orain artean erabili diren ezaugarri batzuen hedadurak hizkeren arteko elkar ukipena —lan honen lehen atalean aipatzen genuena— badela erakusten digu, herri batzuetan dimorfismo edo polimorfismo deritzan fenomeno gertatzen baita, batez ere hizkeraren muga dauden herrietan. Aezkera eta zaraitzuera bi errealitate garden diren arrèn, isoglosa guztiak ez dira bata besteari gardenki gainjartzen. Adibide batzuk emanen ditugu. Aezkeraren ezaugarriak dira *ai* diptongoak *ei*-ranzko joera izatea, erakusle eta aditzondoetako *g*- kontsonantea nahiz kasu instrumentalean *-s* txistukari apikaria agertzea. Berdin gisaz, zaraitzuera-
ren ezaugarria da *n* kontsonante sudurkariaren asimilazio automatikoa, aurretik diptongoko *i* dagoenean. Ikus ditzagun ordea Zaraitzuko Espartzta eta Eiaurrieta herrietan 1982ko udaberrian geuk bildu hizkuntz datu batzuk,⁴² bertan dimorfismoaren indar nabarmena ageri baita, aezkeraren eta zaraitzueraren arteko mugen gardentasuna apur bat arretuaz. Behar izanez gero, 1982ko udan Otsagabian bildu datuak ere baliatuko ditugu.

Eiaurrietan, *baita* 'bait da' formaz gain, *geinbera* 'gainbehera' *zérbeit* eta *Otsei* 'Otsagi' bildu genituen. Otsagabiako Zoilo Mosok *gainbera* idazten du (Estornés Lasa 1985: 34). Otsagabian berriz, *zaida* 'zait' nahiz *zeida*, bildu genituen, eta *xei* 'festa', Erronkarin bezala. Diptongo honi buruz ikus Mitxelena (1954: 34) erronkarierarako. Zaraitzuerarako ere Mitxelena bera dugu (1967: 169), baina 1958ko haren datuetan ez da aipatu fenomenoaren arrastorik:

En general los diptongos se han conservado bien. No se da *ai*, *ei* de *au*, *eu* como en R y S, ni la tendencia a confundir *au* y *eu*, *ai* y *ei* que se nota al parecer en A.

Espartzan bilduak ditugu bestalde, *nai* 'nahi', *orai* eta *artzai*.

Erakusleen alorrean, aezkerazkotzat jotzen ditugun formak azaldu zitzaizkigun Espartzan: *denbora gau* jaso genuen, eta baita *gan* 'han' forma ere. Instrumentalerako, Espartzan, aezkera gogora dakarkiguten *artsalde bates*, *uskaras*, *bi urteres*, *irur ilabeteres* eta *bi ilabeteres*.⁴³ Hauekin batean *erdaraz* eta *eunaz* 'egunaz', txistukari bizkarkariarekin.

Palatalizazioa dela eta, *gañan* zaraitzuera arruntarekin bat, *gainean* ere bildu genuen Espartzan, *korren gainean miseriarik ez ginixun igari* adibidean. Azken adibide bat ematekotan, Eiaurrietan bildu *kou* 'hau' dugu. Aezkeraz bereziki Hiriberrin gertatzen da fenomeno hau (*gou* 'hau', *gouza* 'gauza', *outsu* 'hautsi') nahiz baldintzak herri batetik bestera aldatzen diren (Camino 1991: 439).

Zaraitzueraren harian, ibarrean apalago dauden herrietako euskaratik ondoko Urraul Goitiko ekialdeko herrietakora zegokeen jauzi nabarmena da aipagarri. Bonaparteren arabera, zaraitzuera Zaraitzuko ibar guztian eta are Nabaskozera hurbil dagoen Arrakas Goitin egiten zen. Printzearen berrien arabera, Urraul Goitin hego goi-nafarrera egiten zen. Zaraitzueratik goi-nafarrerara jauzi dialektal nabarmena dago, iparralderago, aezkeraren bitartez gradualagoa gertatzen dena. Neurri batean,

(42) Espartzakoak Dionisia Garate Otxoa emaztekiari bilduak dira eta Eiaurrietakoak Sebastian Karrika «Eskuxuri» artzainari.

(43) Iduri luke genitiboa, datiboa, soziatiboa e.a. analogiaren sorgunean daudela. Argibide hau ematen du Schuchardt-ek Etxepareren "Eguiara vaciniaqui" pasartearen aurrean (Altuna 1980: 188).

bizkaieraren eta gipuzkeraren artean gertatzen denaren antzekoa zatekeen egoera, baina alderdi geografikoari dagokionez alderantzizkoa:

...no parece que se diera al sur el mismo salto brusco que estimamos se da al norte entre gipuzcoano y vizcaíno. (Mitxelena 1981: 299).

Nolanahi ere den, Adoain, Gindano edota Zerrenkano Urraul Goitikoetako euskara, eta baita 1845.a arte Urraul Goitiri atxekia zegoen Arrakas Goitiko eta beste aldetik Zaraitzuko Itzalle edota Galozekoa aztertu eta bildu izana interesgarri izanen zatekeen, zaraitzueraren eta goi-nafarreraren arteko ukipen gunean hizkera bakoitzaren ezaugarriak herri horietan nola betetzen ziren ikusteko. Ez jakin ordea, egun ez baita euskaldunik herri horietan. Bada ordea XVIII. mende hasierako lekukotasun bat, Itzalleko dotrina hain zuzen: «Doctrina uscaras D.n Benito Gil escrituric vere governuaren daco. Yzallen Avenduaren amalaugarrenean, urte mila zazpitan eun eta ogei eta zazpitan».⁴⁴

Dotrina honetan ageri diren formak zaraitzuerari dagozkio garbiki: <cala>, <deago> 'gehiago', <begar[r]i> 'belarri', <diozu> 'diagozu', <dave> 'die', <igari> 'iragan', <basona> 'bai xauna', <oroitric>, <semearnean>, <soñeguiala> 'soinegira', <zoin>, <esperanzara> (kasu absolutoa), <ezul> 'itzuli', <sin> 'etorri', <guitiener> (datibo plurala), <arima justo curac>, <parcatren> 'barkatuko' <zraya> 'zara?', <Credoan contenen drena vezala>.

Badira dena den Itzalleko dotrina honetan, goi-nafarreraren ezaugarritzat jo daitezkeen forma batzuk. Ikus ditzagun batzuk: <uscaras>, <obras> txistukari apikaria-gatik. Dotrinan, halaz ere, nagusi dira instrumentalean txistukari bizkarkaria dutenak. Bestalde, fonologiari loturik, herskari aurrean berriz <emastea> eta <guerostic> ditugu hitz barrenean. Diptongoen sailean <Ez daustaric> adibidea ugari dugu, non *ey* > *ay* fenomenoak goi-nafarrera (eta aezkera) gogora erazten digun. Badu <deus> ere. Hiztegiaren alorrean <zein> dugu, nahiz <zoin> ere baden. Zaraitzueraz ohikoa ez den <aurpegui> dugu ere.

Aktualismo faltsuak eman diezagukeen ikuspegi zurruna alde batera utzi eta euskalkiak historikoki aldatu direla garbi jabetu beharra dago. Zaraitzueraren eta goi-nafarreraren arteko muga dialektala funtsatzen duten hizkuntz formen kokapen moderno gauza bat da. Orain arteko egoera ez dela oraingo bera izan espero daitezkeen gauzarik arruntena da. Honela, egun goi-nafarreraren ezaugarritzat jotzen dugun zerbait XVIII. mendeko hasierako Zaraitzuko testu batean azaltzeak ez dakar nahitaez zaraitzuerazko testu horrek goi-nafarreraren eragina jasan zuela pentsatzea. Garai hartan forma hori Zaraitzun erabiltzen ez zela pentsatzea arriskugarri gerta daiteke. Esate baterako: *zein* forma zaraitzueraz zaharra izan daiteke, *zoin* forma berriarekin ibarrean batera zebilena. Izan daiteke ere goi-nafarreratik Itzallera sartua, *zoin* ordezkatu duena. Biak erabiltzen dira 1727ko testuan, aldizka. Goi-nafarrera egiten zutenekin hartu-eman zukeen Itzalleko jendeak, eta *zein* nahiz *zoin* erabiltzeak ez gintuzke harritu behar.

(44) Bonaparteren euskal eskuizkribuen arteko 110.a da dotrina hau, 2 C 9 mikrofilmean dagoena (González Echeagaray-Arana Martija 1989: 59).

Instrumentalaren formari dagokionez ere bi hitz: txistukari bizkarkaria da nagusi testuan, zaraitzueraz bezala. Badira hala ere apikari batzuk. Zaraitzuko dotrina zaharretan bizkarkaria agertzeak, apikaria Itzalle muga herriko dotrinan agertzeak eta geografi hedadurak (-z Erronkari-Zaraitzuetan) pentsaerazten digu, litekeena dela goi-nafarreraren -s berrikuntza Aezkoaraino iristea baina ez Zaraitzuraino. Zaraitzun, mugako herrietan -z formarekin batera -s ere erabiltzea ez da bat ere harritzekoa. Jakina da gainera berrikuntza guztiek ez dutela beti aurreko formak baino erabilpen handiagoa, eta anitz kasutan bi formek luzaz irauten dutela hizkera desberdinen ukipen gunean, forma batek besteak baino maiztasun handiagoa duela. Antzekoa pentsa daiteke Itzalleko testu honetarako *eu* > *au* diptongo berrikuntza dela ta.

Arestian aipatu dugun guzti honekin pareka daiteke Bernardo Estornés Lasaren ustea. Dioenez,⁴⁵ Erronkariko mendebaldean dagoen Bidankozeko euskarak ba omen zuen erlaziorik Zaraitzuko hizkerarekin, eta baita goi-nafarrerarekin ere.

Eman ditzagun llabur xehetasun eta argibide gehiegitan sartu gabe aezkeraren eta zaraitzueraren arteko desberdintasun batzuk.

6.3. Zaraitzueraz/Aezkera: desberdintasunak.

6.3.1. Fonetika/Fonologia

1) Zaraitzuerak ez du egiten aezkerak eta goi-nafarrerak *eu* diptongoan duten berrikuntza: *auri*, *eulli* 'euli', *eultzi* | *auri*, *auri*, *aultzi*.

2) Aezkera despalatalizatzaile dela esana da ozenei dagokienez —aurrerago zehazkiago ihardungo dugu honetaz—. Zaraitzuerak berriz, palatalizazio automatikoa du diptongoaren osagai den *i*-ren ondoan: *egundaño*, *gañan* 'gainean', *tallu*, *otsalla*, *ezpaña* | *eundeino*, *geinean*, *teilu*, *otxeila*, *ezpeina* aezkeraz. Bada ordea Espartzan guk bildutako *gainean* palatalizaziorik gabekoa ere.

3) Laburdura edo sinkopari dagokionez desberdintasuna graduala da aezkeraren eta zaraitzueraren artean, zaraitzuerak joera handiagoa baitu: *burña*, *tipla*, *zenbrona*, *txamarta*, *tenbra*, *ongi izatra*, eta *gra*, *zra*, *zren* adizkiak esate baterako. Aezkerak berriz, *burdina*, *tipula*, *zenboróna* = *zenberóna*, *txamarréta*, *denbóra*, *ongi izatéra* eta *gíra*, *zíra* eta *zíre* ditu. Aezkeraz ere bada laburdurarik: *giblétik*, *alorrétra*, *Artsékoa* 'Arresekoa', *berendútra* 'merendu gaitza', atzizkia *-tara* dela.

4) Badira kontsonante bigarrenkari batzuk, lehenagoko beste hots zenbaiten ordezkari direnak, Iparraldean *b* fonemak ordezkatzeko dituenak, bi bokalen artean kokatuak. Zenbait kasutan aezkeraz nahiz zaraitzueraz gertatzen da fenomenoak: *ago* 'aho', *lego* 'leiho', *egun* 'ehun'. Zaraitzueraz hedadura handiagoa du ordea: *xagu* 'xahu', *begi* 'behi', *begarri* 'belarri', *logi* = *lodi* 'lohi', *eregin* 'erein', *zagi* 'eho den gari bikorren azal xehatua', *begin* 'behin' | *xau*, *bei*, *biarri*, *loi*, *erein*, *zai*, *bein*. Diptongoen aurkako joerari dagozkio ere zaraitzuerazko <*deguicen*> (Mitxelena 1982: 33), *iragun* bezalakoak, aezkeraz *deitzen*, *iraun* = *iroun* direnak.

5) Jakina da bokal arteko *j bat galdu dela zaraitzueraz hitz barrenean: *anae*, *batea*, *ear*, *leo*, *maetza*, *oeski* 'oiheski, laiotz', *gea(g)o* 'gehiago', *saets*, *daela* 'dadiela, cfr.

(45) 1992ko hasiera aldean *Euskaldunon Egunkaria*-n egin elkar hizketa bateko adierazpenak.

dadien'(Itzalleko testuan), nahiz, Mitxelenaen arabera (1967: 172), *anaye* eta *mayatza* arruntago izan *anae* eta *maetza* baino. Goi-nafarreraz ere badira halako adibide batzuk. Aezkeraz fenomeno hau bada, baina maiztasun handiagoa du, mugatzailearen eremuan ere gertatzen baita, komunzki silaba bakarreko hitzetan ohikoa ez den arren: *olabéa* 'bahe', *béa* 'behia', *ukárea* 'ukaraia', *artzéa* 'artzaiia', zeinak zaraitzueraz <*olabaia*> (Azkue 1989: 216. or., 2671. atsotitza), *béiak*, *ukáraia*, *ártzaia* (Espartza) diren. Azentuaren alorrean aztertu beharko litzateke gai hau poliki, silabei dagokie- nez kokapen desberdina gertatzen baita hizkera batetik bestera gure adibide hauetan bederen. Badira ordea Otsagabian Mitxelena bildutako *izea* eta Bonapartek bildu *odeak* (Mitzelena 1967: 172).

6) Desberdin jokatzan dute aezkerak eta zaraitzuerak *r* bakunaren erorketari dagokionez maiztasun handiko hiru atzizkitan: *-turik*, *-etarik* eta *-elarik* atzizkiez dihardugu. Zaraitzuerak *-'trik*, *-étarik* eta *-élarik* baliatzen ditu, eta aezkerak *-'tuik*, *-étaik* eta *-éleik*. Samperrek *Salmo quincuagésimo* delakoan *garbítric*, *zuríttric*, *justificátric*, *juzgátric* dakartza. Ablatiboari dagokionez, testu berean *becatuétaric* dugu, eta Espartzan guk bildurako *guziétarik*. *-Elarik* atzizkiari dagokionez: *zuélarik* (Espartza), *gintzálarik* (Eiaurrieta). Aezkerak berriz *sártuik*, *ekénduik* eta bestalde *guziéteik*, *etxéteik*. Denborazko atzizkirako berriz: *zuéleik*, *ginéleik*.

7) Aezkeraz *-rd-* eta *-rg-* bilakatu dira goi-nafarrerako nahiz behe-nafarrerako hizkera batzuetan bezala *-rt-* eta *-rk-* zenbait morfologi kontestutan. Zaraitzueraz berriz ez: *kortik*. Aezkoan *gordik*, *gorgo*. Baina Eiaurrietan *korgo*.

8) Zaraitzueraz *-rz-* kontsonante taldeari eutsi zaio zubereraz, amikuzeraz eta erronkarieraz bezala. Aezkeraz ezin esan daiteke *-rz-* talderik entzun ezin denik (cfr. Camino 1991: 442), baina *-rtz-* da nagusi. Beste kasu batzuetan *s* dagokio aezkeraz zaraitzueraren *-rz-*ri: <*arguitarzun*> (Satrustegi 1992: 464), <*ontarzun*>, (Otsagabian-ko Zoilo Mosorena). Samper eiaurrietarrak berriz: <*gaistotarzúna*>, <*chiquintarzunari*> eta <*aniztarzúna*>. *-Tarzun-*ez gain, *berze*, *aitaborze*, 'aita ponteko', *amaborze*, 'amandre', *erze* 'este', *borz*, *orzegun*, *orzilare*, *urzo* = *urso* ditu zaraitzuerak. Aezkeraz berriz *ontasun*, *goratasun* batetik, eta bestetik *bertze*, *ertze*, *bortz*, *ortzegun*, *ortzilare*, *uso*.

6.3.2. Izenaren morfologia

1) Erakusle eta aditzondoan hitz hasierako herskari belare ahoskabea du zaraitzuerak, aezkerak ahostuna duela: *kau*, *kori*, *kura*, *kek*, *kebek*, *kemen*, *kan*, *kala* / *gau*, *gori*, *gura*, *gek*, *gebek*, *gemen* = *gen*, *gan*, *gala*.

2) Absolutiboko atzizkia berezko *-a* duten hitzei lotzean sortzen den *-ara* analogikoa du zaraitzuerak, aezkerak ez: *atorrara*, *gartzara*, *mezara*, *makillara*. Etxeparek ere badu honelako adibide bat: *Eguiara baciniaqui vrricari nanguidiçu* (Lafon 1951: 318).⁴⁶

3) Genitiboan *nore* (Samperrek Bonaparteri igorri gutuna) edo <*sore*> (1780ko dotrina) bezalako izenordainak ditu zaraitzuerak, aezkerak ez. Izenordain indartueta- rako berriz, *ñaurek* 'nihaurek' (Eiaurrieta) nahiz *niaurek* (Espartza). Aezkerak berriz *nauronek* sailekoak.

(46) Joseba Andoni Lakarrak dioen bezala, sobera guti da adibide bakar bat bere obra osoan, eta *-ra* hori direktiboko atzizkitzat har liteke ere (ahozko komunikazioa).

4) Zubereraz, erronkarieraz eta behe-nafarreraz bezala (Luzaide barne), *-er* du zaraitzuerak datibo pluraleko atzizkia: *úmer* (Eiaurrieta), <*gáistoer*> (Samper, *Salmo*), *sandu eta sanda gucier* dotrina batean (Mitxelena 1982: 28). Aezkerak, goi-nafarrerak eta behe-nafarrerako zenbait hizkerak bezala, *-ei* du.

5) Ez du aezkerak izen berezietarako ablatiboaren kasuan *-rik* erabiltzen. Zaraitzuerak bai: *Esparzarik geinbera* (Eiaurrieta), *Iruñarik, Aezkoarik* (Esparza). Federiko Garralda otsagabiarrarenak dira berriz *Otiagarik* eta *Iruñarik*. Baina bildu dugu *-tik* ere izen berezi baterako: *Esparzatik* (Espartza). Bildua dugu gainera Espartzan *etserik alorriála ta alorrétik etxéra*, non *-rik* eta *-ra* formen agerpena etxea norberarena delako izaten ahal baita. Horregatik dio beharbada gero *etxera* eta ez *etseala* edo *etxeala*. Nolazpait esan, Zuberoako eta Nafarroa Behereko leku batzuetako *etxen* eta *etxean* formen desberdintasunaren antzekoa litzateke. Eiaurrietan gainera, *étsen* forma bildua dugu, Bonapartek bezala: “*etsen= en casa*”⁴⁷ (cfr. Larrasquet 1939: sarrera, Zuazo 1989: 633). Federiko Garraldaren testu batean ere *etserik* dugu honako esanetan: *Kalles ardi gabe dun, zoarak lez etserik utun*. (Larrea & Diez de Ultzurrun 1985: 89). Ohar gainera, *lez* ‘legez’ forma ageri dela mende honetako zaraitzueran, *legez* egungo bizkaieraz, Ziburuko Etxeberriren lanean eta Oihenarten neurtitzetan agertzen den bezala. Ablatiboaren arloan Aezkoan *Iruñetik, Garraldatik* bezalakoak ditugu, nahiz baden *-rik* pluraleko *-etarik* atzizkian eta baita *aspaldirik, goitirik*, eta *alík eta* bezalako formetan ere. Goi-nafarreraz ere antzera, *-tik* da nagusi, baina badira <*lombicorik*> edo <*ariqueta*> bezalakoak (Berriain 1980 [1621]: 18 eta 32).

6) Adlatiboan, lekua adierazteko, zaraitzuerak *-ra* du izen berezietarako: *Otxaíra, Aburréra* (Eiaurrieta) / *Otxaíra, Aburréra* aurkituko ditugu ere Aezkoan nonahi. *-Ara* du ere beste zenbait kasutarako zaraitzuerak: *ilunbiara* ‘ilunpean’, Zoilo Mosoren adibidea. Aezkerak ere berdin: *itzalara gaude, auriara* ‘european’, *iduzkiára* ‘eguzkipean’.

Desberdintasuna leku izen arruntetan dago, zaraitzuerak kasu horretan aezkerak ez duen *-ála* baitarabil: *etserik alorriála* ‘alorrera’, *urte batetik bertzeala* (Espartza), *erriko etsiala* Federiko Garraldarena (Larrea & Diez de Ultzurrun 1985: 72). Otsagabiako Zoilo Mosok ere: *faten dra anitz Arague aldeala edota eldu zen... bazterriala* (Estornés Lasa 1985: 38 eta 41). Aezkerak kasu horietan *bertzéra, erriko etxéra, aldéra* e.a. darabiltza.

7) Kasu instrumentalari dagokion hitz bukaerako txistukari bizkarkaria apikari gertatzen da aezkeraz Nafarroako eremu zabal handi batean bezala. Zaraitzueraz ez: Zoilo Moso Otsagabiakoak *gabaz* nahiz *miriginez* ‘begiratzuz’ formak ematen dizkigu (Estornés Lasa 1985: 36 eta 34). Eiaurrietako iragan mendeko Samperrek *alimentuaz* (Camino & Gómez 1992: 499), eta Zaraitzuko bi testu zaharretan ere bizkarkaria ageri da: *erranez* (Satrustegi 1992: 465) eta *nearrez* (Satrustegi 1987: 162). Aezkeraz berriz: *gabas, bizis, miratus...* Ikus ordea honetarako arestian genioena.

6.3.3. Aditzaren morfologia

1) Zuketa eta xuketa alokutiboaren erabilera da zaraitzuerak eta aezkerak erabat banatzen dituen ezaugarria, horretaz aetzak bederen ederki jabeturik daudela. Diote-

(47) *Cuestionarios y notas lingüísticas sobre los dialectos de Arike, Jaurrieta, Roncal, Roncesvalles y Vidangoz*, 29. eskuizkribua, 13. orrialdea, 2 C 2 mikrofilma (González Echegaray-Arana Martija 1989: 41).

nez zaraitzuarrak beti «txu-txu-txu»-ka ari dira. Alokutibotasunari dagokionerako, ikus Alberdi (1986: 435), non Azkueri egiten dion kritika zuzena den. Aezkerazko xuketako *xira*, *xine* edo *duxu*, *xindue* forma ez alokutiboen ondoan, Zaraitzuko zuketako XVIII. mendeko <*diatazu*> 'dit', <*diaitequezu*> 'daiteke', <*diaucazugu*> 'dauka-gu' forma alokutiboak ditugu (Satrustegi 1985: 1039), eta baita XX. mendeko xuketako alokutiboak ere: *nixu* 'naiz', *gitxu* 'gara', *txu* 'dira', *xut* 'dut' *xugu* 'dugu', guk Espartzan bilduak.

2) Nor sailean laburduradun formak ditu zaraitzuerak: *gra*, *zra*, *zren*. Aezkerak laburdurarik gabeak: *gira*, *zira*, *zire*.

3) Pluraleko 3. pertsonaren atzizkia *-e* da zaraitzueraz forma iragankorretarako: *nie*, *die*, *zien* 'naute, dute, zuten'. Aezkeraz berriz *-te*: *nute*, *dute*, *zute*. Nor sailekoetan pluraleko 2. pertsonan ere desberdintasuna: *zradie* 'zarete', *zintzayen* 'zinteten', eta aezkeraz berriz *zirate*, *zinate*.

4) Analogiak eragindako berrikuntzak diruditen *gintzan*, *zintzan*, *zintzayen* ditu zaraitzuerak, aezkerak *gine*, *zine*, *zinate* dituen bitartean.

5) Lehen aldiko formetan *-n* galdu du aezkerak Nafarroako beste hizkera batzuek bezala. Zaraitzuerazko formak egoera zaharrari dagozkio: *nuen*, *zuen*, *ginuen* / *nue*, *zue*, *gindue*. Hiketako formak ere, erronkarietaz ez bezala *zaikiua*, *-n*-dunak dira zaraitzueraz: *ziaukukan*. Aezkeraz *-n* gabeak dira hiketako formak: *xauguta*.

6) Hiketako formen *y*- morfema ez da ageri zaraitzueraz aurretik *ba*- forma ez baldin badago (cfr. Lafon 1955: 126). Bonapartek (1872) *bayu*, *bayako*, *bayabe*, *bayauku* eta beste dakartza. Aezkerak era erregularra goan jokutzen du morfemari dagokionez, hizkera honetan *ba*- gabekoetan ere bai baita. Hona adibide batzuk: *uen/yue*, *okel/yuke*, *ituen/yitue*, *ozkel/yuzke*, *ut/yut*, *intzan/yindue*, *okel/yinduke*, *akon/yako*, *adan/yade*.

7) Pluraleko datiboko 1. pertsonaren morfema *-ku* da zaraitzueraz, eta *-gu* aezkeraz: *zaiku*, *zaizku*, *dauku*, *dauzku*, *zaukun*, *diaukuk* / *zeigu*, *zeizkigu*, *daugu*, *dauzkigu*, *zaugu*, *xauguk*.

8) Singularreko datiboan, 3. pertsonan, forma bat baino gehiago dugu zaraitzueraz. Bonapartek (1872: 4) orainerako *zayo* eta lehenerako *zizayon* dakartza. Testuetan berriz <*zaico*> eta <*zizaicon*> ditugu (Satrustegi 1985: 1030 eta 1031), eta Federiko Garraldak *zayon* 'zitzaion' dakar ere (Larrea & Diez de Ultzurrun: 84). Aezkeraz *zitzaio* eta beraren aldaki den *zitzéio* besterik ez dago egun.

9) Pluraleko datiboko lehen pertsonan aukera desberdina egina dute: zaraitzuerak *-z*- eta aezkerak *-zki*-. Zu-niri eta haiek-niri *zaizta* da zaraitzueraz eta *zaizkida* aezkeraz.

10) Hiketa alokutiboko formetan *di*- edo *ni*- zaharrei eutsi die zaraitzuerak aezkerak *x*- edo *ñ*- bilakatuagoak dituela: *diok* 'diagok', *diadak* 'hark niri', *niakokan* 'nik hari' / *xaok*, *xadak*, *ñakota*.

11) Hiketa alokutiboaren lehen aldian gizezkoaren forman *-k*- du zaraitzuerak eta *-t*- aezkerak: *niakokan*, *niabekan*, *giniakokan*, *giniabekan*, *ziadakan*, *ziakokan* / *ñakota*, *ñaeta*, *ginddakota*, *ginddaeta*, *xadeta*, *xakota*.

12) Iparraldeko zenbait lekutan bezala, orainari dagokion aditz trinkoaren orde, erdialdeko eta mendebaldeko Euskal Herrian maiztasuna adierazteko erabiltzen diren forma perifrastikoak aurki ditzakegu Zaraitzun: *zer fate iz alorriála?* 'zer hoa,

alorrera?' (Espartza). Samperrek berriz *Faten dena se˜nalatric asteriscoz zú a˜nadicio...* (Camino & G3mez 1992: 479), eta Campionen *Orreaga* baladaren Otsagabiako itzulpenean *Irabazirik Karlomano iyesi faten da*. Gisa berean Federiko Garraldaren adibide honetan: *Sar adi sukaldiala tsukatza. ¿Zer iz tsitsikatrik siten?* Ez dira falta hala ere *noaie*, *zoaza* edo *doaie* bezalakoak. Aezkoan forma trinkoak erabiltzen dira.

13) Aditz nagusiari eransten zaion etorkizuneko *-(r)en* forma ez da zaraitzueraz *-n-z* amaitutako partizipioetara mugatzen. Aezkeraz bai. Hona zaraitzuerazko formak: *ibilien* 'ibiliren', *oritren* 'oroituren', edota Samperrek Bonaparteri igorri gutunean *icusienzu*, *egorrienzut*. Dotrina batean berriz *ilunduren*, *galduren* (Satrustegi 1992: 464). Aezkeraz berriz *ibilko*, *i(g)orriko*, *oreituko* e.a. ditugu.

14) Aditz izenak inesiboko atzizkia hartzean erdialdeko hizkerekin batera doa aezkera *-rri* formaz bukatzen direnetan: *igortzen*, *ekartzen*... Zaraitzueraz *egorten* bezalakoak ditugu (Estorn3s Lasa 1985: 36), baina ez da falta *-tzen* modukorik: *egorcen* (Satrustegi 1987: 167).

15) *Jaugin* aditzaren sintetikoak ditu zaraitzuerak, Etxeparek bezala. Aezkerak ez: *nagi kona!* 'etorri hona!' (Espartza) adibidea esate baterako, edota Azkuek (1989: 153) dakarren *Aurten autak andi, dagun urtean lanak egin*.

16) Nabarmena da ekialdeko hizkeretan aditz oina erabiltzeko joera, are adizki jokatu gabeetan ere. Eiaurrietan *3bil* eta *ikus* bilduak gara eta Otsagabian berriz *l3i ta eskribi*. Aezkoan ez da arrunta halakoak entzutea, baina Zaraitzuko muga dagoen Abaurregainan *nik balak lot; moz; arkan sar; bil...* bezalako adibideak bilduak ditugu, guztiak adizki jokaturik gabeak.

6.3.4. Sintaxia

1) Bai-ez galderetan *-a* morfema darabil zaraitzuerak ekialdeko eta Aturri aldeko hizkerekin bezala. Aezkeraz ez dago horrelakorik. Hona Eiaurrietako Samperren adibide batzuk: *Zradea cristio? Badua Jangoicoac figura corporalic g3c bezala? Privatcen daya zomait gauza mandamentu contan?* (Camino & G3mez 1992: 481, 483 eta 488).

2) Aezkerak ez bezala, *-nez* atzizkia du zaraitzuerak zehargalderetarako: *Gero Aezkoan eztakixut badaonez* (Espartza), *G3ldegin emen zuen erria andi zenez* eta *Erran ginakon nay ginuela zerbait xan ya emanen zaukienez* Zoilo Moso otsagabiarrarenak (Estorn3s Lasa 1985: 47 eta 42).

3) Alderaketa esaldietan, beste hizkera batzuekin bezala, eta aezkerak egiten duenetik desberdin, *-ena bezala* du zaraitzuerak: <*Zure Altezarari erranecona bezala nic*>, <*icusien duena bezala*> biak Samperrek Bonaparteri idatzi gutunean. Guk bildua berriz *denboras faten gintzana bezala* (Espartza). Aezkerak honelakoetan *-(e)n bezala* du.

6.3.5. Lexikoa

Aurreko ataletan bezala, desberdintasun nabarmenak aurkitzen ditugu bi hizkera hauen artean lexikoaren alorrean. Adibide sail ttiki bat baizik ez dugu emanen, lehena zaraitzuerari eta bigarrena aezkerari dagozkiola: *zomait/zemeit*, *zoin/zein*, *oro* (hitz beregain gisa)/*guzi*, *ekusi/ikusi*, *bukatu/akatu*, *egorri/igorri*, *eb(i)lilibili*, *askarial/bereñdua*, *a˜naborma/armamil* 'armiarma', *askazi/aide*, *aitaborze/aitautxi* 'aita ponteko', *xatandre/armindderi* 'erbinude', *xin/etorri* (cfr. aez. *fantxinak*), *gerla/gerra*, *etse/etxe*, *boronde/kopeta*, *kotta* 'gona' *larrepa*, *atze latzendu*, *ordoki/zelai*, *gendu/ekendu*, *oron* (hitz be-

regain gisa: “bi oron bide”)/*ordu* (“bi ordu bide”), *elki/atra*, *arren/beras*, *belli/iratzarri*, *igari/pas(a)tu*, *arres/azienda*, *xallaretze*, *eserilezarri*, *bedatse/primadra*, *beitarte/aurpegi*, *on-kitu/ukitu*, *eraugi/ekarri*, *irurogei/iruetanogei*, *laurogei/lauetanoi*, *edoki/iduki*, *eutzi/utzi*.⁴⁸ Hiztegiko adibide hauei dagokienez bederen, zaraitzuerak ekialdeko eta Iparraldeko hizkerekin batera doa, aezkera erdialdekoei eta batez ere Nafarroakoei hurbiltzen zaiela. Dena den, gure oraingo asmoa gauzak axal ikustea besterik ez da, eta ez dugu baieztapen atsolutu eta sakonetan murgildu nahi. Aurkeztu ditugun hitzen geografi hedadurak ez du horregatik adierazgarritasunik galtzen.

Hauek dira aezkeraren eta zaraitzueraren arteko desberdintasunetarik batzuk, eta gauzak argiturik daudelakoan alde batera uzten dugu gai hau.

6.4. Aezkera/Goi-nafarrera/Behe-nafarrera: alderaketa.

6.4.1. Fonetika/Fonologia

KONTSERBAZIO FENOMENOAK

A) Aezkeraz eta goi-nafarreraz kontserbazio egoera:

- 1) Sudurkariaren aitzinean *o* bokalari eutsi zaio: *ontzi*, *ondar*, *gonek*, *gonen*...
- 2) Ez da galdu bokal arteko dardarkari bakuna: *iretzi*, *biramun*...
- 3) Ez da palatalizatzen bokal aurreko *u*: *duen*, *nue*, *zue*... Badira zantzuak ordea: *dúzie*.

B) Aezkeraz kontserbazio egoera:

- 1) Goiko bokalen ondoren *a* bokala ez da ez hitz barrenean eta ez determinatzaile denean palatalizatzen: *lékua*, *négua*, *bérria*, *itzál*...
- 2) Determinatzailearen aitzinean *e* bokala ez da hersten: *étxea*, *sémea*...

C) Aezkeraz eta behe-nafarreraz kontserbazio egoera:

- 1) Ez da *a* bokala palatalizatzen *i* goiko bokalaren ondoren ez hitz barrenean eta ez determinatzaile denean: *egia*, *berria*, *(b)erria*, *zil(b)ar*...

D) Goi-nafarreraz kontserbazio egoera:

- 1) Kontsonante palatalak kontserbatzen dira: *peña* 'haitz'.

E) Behe-nafarreraz kontserbazio egoera:

- 1) /H/ fonemari eutsi zaio behe-nafarreraz Iparraldeko ekialdean bezala: *hau*, *aiber*, *leibo*...
- 2) Hitz bukaerako *-n* etimologikoari eusten zaio: *arrain*, *mandazain*...
- 3) Beste bi hizkeretan laburdura jasaten duten kasuetan behe-nafarreraz bokala ez da galtzen: *ereman*, *athe(r)a*.

(48) Aitortu behar dugu ordea Aezkoan behin *eutzi* forma entzunda gaudela Zaraitzuekin muga egiten duen Abaurregainan: Feliziana Zelai zitzaion emazteki batek *ewkizu gor* 'utz itzazu hor' zioskun 1982an. Aribeko dotrina batean ere bada *eutzi* forma, baina dotrinako hizkerak arazoak ageri ditu dialektologi aldetik. Fisiak-ek dioen bezala (1985: 263), garrantzizkoa da dialektologilariak unitate sinkroniko gisa denbora aldi egoki bat hautatzea, desberdintasun historikoak geografikotzat ez hartzeko, maiz hori gertatzen baita. Dena den, bada beste arazo bat forma hau dela eta : *auri*, *auli*, *aultzi*, *aurri* darabiltzan hizkera batez *autzi* espero litzateke, Altsasun bezala (Izagirre 1967: 54), ez *eutzi*, non eta ez duten hiztunek *e-* hori morfologi markatzen jotzen.

BERRIKUNTZA FENOMENOAK

A) Aezkerak eta goi-nafarrerak berrikuntza bateratuak:

1) Nafarroa Garaiko leku anitzetan (Artzibar, Eguesibar —Bonaparteren datuen arabera—, Oibarre aldeko Aiesa eta Ezporogi (Ruiz de Larrínaga 1954: 268), Ezkabarte, Izarbeibar, Oltza, Goñerri, Burunda eta Gesalitzen bederen) eta Aezkoan *eu* diptongoak *au* eman du: *auri, auli*...

2) Hitz bukaerako *-n* etimologikoaren galera: *arrai, mandazai, artzai*...

3) Gazteleratikako [x] hots frikari belarea ageri da hitz bakan zenbaitetan: *jende, jaun, Jangoiko*. Goi-nafarreraz *joan* ere entzun daiteke leku anitzetan, aezkeraz egun *fan* dela nagusi, nahiz Aezkoan inoizka *yoan* entzun daitekeen, gizonei batez ere. XIX. mendeko kristau ikasbideetan <*joan*> ageri zaigu kasu batzuetan aezkeraz.

4) Sinkopak eta aferesiak: *átra, lembíxko, kórlea*, nahiz *maztéki, txamaxtér* 'etxe-maizter'.

5) *G* dute bi hizkerok, Iparraldeko hizkeretan, behe-nafarrera barne, *b* fonemari dagokion kontestu batzuetan: *ago* 'aho', *lego* 'leiho'...

6) Yod zaharraren ordez txistukari frikari sabaiaurreko ahoskabea: *xan, xo, xa-kin*.. Testu zaharretako lekukotasunetan (Camino 1991b: 935) <*j*> grafia ageri da maiz aezkeraz: <*jarriric*>, <*jaquinen*>. Goi-nafarrerari dagokionez Artzibar, Eguesibar, Oltza, Goñerri eta Arakil aldean ere txistukari frikari sabaiaurrekoa. Behe-nafarreraz: *yan, yo, yakin*. Behe-nafarreraren antzera edo beharbada soinu goxoagoz goi-nafarrerari dagokion Erroibarren. Esteribarren ere antzera.

7) Hitz hasierako txistukari afrikariak: *txuri, txorta* 'ttantta', *txitxi* 'okela'. Behe-nafarreraz *xuri, xorta, xitxi*.

8) Zaraitzueraz bezala, zenbait kasutan hitz hasieran afrikari bizkarkaria ageri da: *tzorroztu, tzukatu, tzukarratu, tziztatu, tzotz*. Ez gara gai goi-nafarrerazko xehetasun handirik emateko, nahiz Aezkoa ondoko ibarretan baden fenomeno hau.

B) Aezkeraren berrikuntzak:

1) Erabat arrunta da *ai* diptongoaren lehen bokala herstea: *beino, eitu* 'aditu', *ei* 'ari', *beita* 'baita', *zeida* 'zait', baina berrikuntza hau ez da erabat gailentzen. Mailegu batzuetan ez da halakorik: *aisa, airegexto* 'tximist', *baineta* 'leka'. Euskaraz ez dakitenek ere aldaketa eta guzti darabilte *Arlagéin* toponimoa Orbaizetan.⁴⁹ Iragan mendeko dotrinetan azaltzen da fenomeno, baina baita fenomeno hori gabeko formak ere. *Veretercogaina* dugu Orbaizetako 1613ko udal ordenantzetan. Aipatu asimilazio atzerakaria Aezkoa guztian oso hedatua da, baina ez da erabat gailentzen, bi formen txandaketak gertatzen baitira.

Zergatik ez dakigula, *aita* hitzak ere ez du jasaten aezkeraz hain arrunta den asimilazio atzerakari hau, eta erdara mixtoa egiten denean, «el aita y el ama» entzuten da *Arlagéin* erdaraz esaten duenarengandik, lehengo egoerarekiko toponimia hitz arruntak baino leialagoa dela dioen errealitatea gaingituz. Goi-nafarrerari dagokionez, Oltzako Ororbiako testuan ordea (1758), *eite* dugu, baina baita *Aite* ere (Satrustegi 1987: 104).

(49) «Arriola Gain» behar du forma horrek jatorria, euskaraz *Arlákoa* deitzen dena erdaraz «Casa Arriola» baita.

Bada fenomeno honen arrastorik XIX. mendeko Aezkoako dotrinetan. Orbaizetan sortu Loperena Garraldako apezaren dotrinan <guireleic> eta <vecatueteic> bezalakoen ondoan <cinturaraño> edo <gonarañoico> bezalakoak agertzeak iradokitzen digu itxuraz ez dagoela lotura zuzenik ozenen despalatalizazio prozesuaren eta diptongoaren hersketa honen artean, ez dela nahitaez ondorengoa diptongoaren hersketa. Gerta liteke halaz ere lotura zuzena izatea eta despalatalizaziotik sortu diptongoek *ej*-rantz jotzea, eta gainerateko *ai*-ak, despalatalizazio kontestuan ez zeudenak, erakartzea. Ez jakin ordea.

2) Disimilazio atzerakariak eragindako palatalizazioa *oi* diptongoan, erronkarieraz inoiz gertatzen den bezala: *eino* 'oraino', *oino*-ren bidez. *Ordeikoa* 'Ordokikoa', *Jangeikoa*.

3) Zenbait kontestutan *au* diptongoak *ou* ematen du: *gouza*, *goude*, *gou* 'hau'. Fenomeno hau nagusiki Hiriberrin gertatzen da, baina ibarreko herri anitzetara dago hedatua, batez ere adizkietan. Bilduak ditugu *pousatu* hitza Orbaizetan edo *ezoutu* hitza Arian. Adizkietan *douka* dugu bildua Orbaizetan, besteren artean.

4) Argi ez dagoen kontestu batean *o* eta *u* txandakatzen dira: *laronbata* Abaurregaina, Orbaizeta, Hiriberri / *larunbata* Hiriberri, Abaurregaina eta Garaioa. Baita *burtzinda* ere 'eguzki izpi' Abaurregaina / *bortzinda* Hiriberri, Abaurregaina. Bestalde, erronkarieraz *xardoki*, *eroki* 'eduki' eta beste dauden arren (Mitxelena 1954: 130), aezkeraz ez da aldaketarik hitz hauetan: *xardukitu*, *xarduki* edo *txarduki*, nahiz *iduki*.

5) Mugatzailea eranstea, diptongoko *i*-z bukatzen diren hitzetan hiatusa gertatzen da bokal arteko kontsonanterdia galduaz: *zeléa* 'zelaia', *artzéa*, *unéa* 'unaia'. Silaba bakarreko hitzetan ez da hain arrunta gertatzea *báia* 'bahea', baina *olabéa*, nahiz *séak* 'seiak' *béa* 'behia' bezalakoak ere entzuten diren. Fenomeno honek eragin ditu zalantzarik gabe Aria herrixkan bildu ditugun hiperzuzenketa kasuok: *sugéa* 'sugea', *sugéi bat* 'suge bat', *iztartéa* 'iztartea', *asarréa*... Ariaz landa ez da aurkitzen fenomeno honen arrastorik Aezkoan, baina Arian hiperzuzenketa kasu hau, kide bakar batena ez, hiztun gehiagorena dela ziurta dezakegu. Goñerriko testu batean *andreiak* 'andereak' ageri da, baina ez dakigu guk aipatu fenomenoarekin loturarik izan dezakeen (Ondarra 1992: 305); halaz ere, agian ez da halabeharra Goñerritik urrun ez dagoen Ergoienako Lizarragan *baia*-tik 'baina' datorkeen *bea* aurkitzea (Euskalerrria irratia & Múgica, M. 1990: 37).

C) Aezkerak eta behe-nafarrerak berrikuntza bateratuak:

1) Ozenen despalatalizazioa: *oilo*, *peina* (aldiz goi-nafarreraz *peña*, Campionen *Orreaga* baladaren Bizkarreta-Gerendiaingo itzulpenean)... Ordea bada asimilaziozko bustidura behe-nafarreraz diptongoko *i*-ren ondoren Garazin (*artzaña*, *gañian*), baina ez Baigorriin. Honetan, Baigorri Aezkoarekin batera doa, auzo ibarra ez izanik ere, eta Aezkoaren auzo den Garazi berriz ekialdekoagoak diren Zaraitzu eta Zuberoarekin (cfr. Oñederra 1990: 28-30).

2) Hitzaren mugako hainbat kontestutako afrikazioa. Honakoak Aezkoan bilduak: *sorginatziirela*, *onaktziirenak*, eta hurrengoa Heletan: "sinesten duzia sorginetantzuk?".

D) Goi-nafarreraren berrikuntzak:

1) Goiko bokalen ondoko *a* bokalaren palatalizazioa: *egie*, *burue*, *gezurre*. Baita hitz barrenean, morfemaren muga ez den kontestuan: *aixkidentza*.

2) Zenbait adizkitan bokal palatalaren ondorengo afrikari bizkarkariaren asimilazio bustidura: *gatxan* < *gaitzan*. Esaterako Iruñe ondoko Ezkabarteko Makirriaingo *libragachala*, (Díez de Ulzurrun 1960: 394), edo Zildoeko testuko (1773) < *decbagun* > (Irigaray 1932: 565), nahiz Goñerriko < *decbagun* > eta < *zachtaten* > (Ondarra 1981b: 352). Ultzaman ere gertatzen da, baina hau ez da guk uste goi-nafarrera egiten den Aezkoa ondoko ibarretan gertatzen. Zaraitzun berriz *zetatxu* dugu, aezkeraz *zetaitzu* dagoela.

E) Behe-nafarreraren berrikuntzak:

1) *O* bokala hersten du zenbait kasutan sudurkariaren aitzinean: *untsa*, *buntan*, *undar*.

2) *U* bokala palatalizatzen da ondoan *a* eta *e* bokalak direnean: *ostatia*, *lekia*, *dien*. Honekin lotzen da hiatusaren lehen atala *u* den kasuetan *i* bat tartekatzea: *hauiek*, *duien*... Oroit ere *e + e* hiatusetan gertatzen dela, Etxepareren < *nuqueyen* >, < *duqueyen* > lekuko (Lafon 1951: 315).

Aezkeraz bada *u* bokalaren palatalizazioa, Bonapartek aipatzen zuen delako *ü* hura, *u* arruntaren eta *ü*-ren artean dagoena. Honi segituz Broussainek aipatzen zuen “sons rares, comme l’*u* ahezcoan” (Charriton 1986: 251). Fenomeno hau oso kasu bakanetan gertatzen da aezkeraz; guk honako adibideak bildu ditugu: *kontüak*, *ordüa* eta *basagatüa*. Fenomeno beraren zakuan sartuko ditugu *i* garbiarekiko hurrengo palatalizazio kasuak: *sartiko*, *pastiko*, *-tuko* etorkizuneko morfemarekin, Arian bilduak, eta Hiriberrin hain ugariak diren *sartiar dut*, edo *zikindiar’tut* ‘sartu behar dut, zikindu behar ditut’ (Camino 1991: 438). Halaz ere gure kasuan bi hizkerak bata bestetik berezteko moduko ezaugarri era desberdina dago behe-nafarreraz eta aezkeraz. Zaraitzueraz eta baztaneraz ere bakan gertatzen da aezkerazko fenomeno hau, eta ez hain bakan goi-nafarrera egiten zen Longida, Urraul Goiti, Artzibar,⁵⁰ Auritz eta Erroibarren nahiz Erronkariko Uztarrozen (Bonaparte 1869, «Observations», xiv-xv). Halaz ere, Bonapartek Eiaurrietan bildu datu batzuetan *burua* (no *burüa*) ageri da.⁵¹

3) *-Ie-* eta *-ue-* hiatusen bokal asimilazioak: Heleta aldean *boriik*, *boriin*, *boriikin*, *ziik*, *ziiri*, *ziin*... Baigorriko Alduden *ziin* (‘zuen’ adizkia); Garaziko Ezterenzubin *ziikilan*.

4) Bokal arteko dardarkari bakunaren galera kasu anitzetan: *ibetsi*, *bibamun*.

F) Goi-nafarreraren eta behe-nafarreraren berrikuntza bateratuak:

1) Zenbait herskariren aitzinean txistukari frikari bizkarkaria apikari bihurtzea: *maste* ‘emazte’, *moskortu* (cfr. Lafitte 1981: 404). Beste hizkera batzuetan ere gertatzen da, eta zaharra da gainera: Betolaza...

2) Erdiko bokalak herstea *-a* determinatzailea ondoan dutenean, Euskal Herriko hizkera anitzetan usu baina ez sistematikoki gertatzen dena: *etxian*, *auzuan*...

G) Hiru hizkerek batera dituzten berrikuntzak

1) Aditz nagusiari etorkizuneko atzikia lotzean bokalarteko *-n-* bat gal daiteke behe-nafarreraz (Ezterenzubi), aezkeraz eta goi-nafarreraz bezala: *jiën* ‘jinen’. Aezkeraz *fein*, *errein*, *emein*... Baigorri aldean *eremain* (Lacombe 1971-72: 36).

(50) Orotz-Beteluko Campionen *Orreaga* baladaren itzulpenean < *oyuba* >, < *mugitubak* > edo < *zerubetan* > dugu ordea, ez jakin baina fidarzekoa ote den.

(51) Bonaparteren 29. eskuizkribua, 4. or., (González Echegaray-Arana Martija 1989: 41).

2) Aditzondoan sailean dardarkariaren ondorengo herskari ahoskabe horzkaria eta belarea ahostuntzea, Erroibarren, Esteribarren, Sakanan eta bezala: *hordik* (Gara-zi) *hordikan* (Salaberry). Aezkoan berriz *gordik*, *gorgo*. Ikusi dugu Zaraitzun ere badela honen arrastorik.

IRUZKINA

Artikuluaren helburua gogoan izanik, aezkeraren eta goi-nafarreraren arteko muga dialektal nabarmen bat irudikatzea biziki zail gertatzen dela erakutsi nahi dugu. Taula pare baten laguntza baliatuko dugu fonologiari dagozkion fenomenoe-tarako, eta desberdintasun apurrek muga dialektal batez mintzatu ahal izateko aski statusik ez dutela argi geldituko da. Taulok osatzeko datuak Koldo Artolaren 1992ko eta EAEL (II) *Euskalerriko atlas etnolinguistiko*-ko (1990) kontaerretarik eta Ana María Echaideren 1965-67ko inkestatik —1989an argitara emana— eta J. C. Elizalderen Uritzeko dotrinatik atereak dira. Lehen taulan Aezkoa ondoko Artzi-barko sei herritako berri dakargu —tar-tean Hiriberri, baina ez Aezkoakoa, Artzi-barkoa baizik—, eta bigarrenean berriz, Auritzez gain, Erroibarko sei herriren eta Esteribarko bi herriren berri. Ukitu ditugun puntuak honakoak dira: 1) goiko bokalen ondoko erdiko bokalaren asimilazio kasurik baden; 2) *u* bokalaren palatalizazio-rik baden; 3) aferesirik baden; 4) *ai* diptongoak *ei* diptongorantz hersketarik baduen; 5) *eu* diptongoak *au* ematen ote duen; 6) *au* diptongoa *ou* diptongora aldatzen ote den; 7) bi bokalen arteko *i* bat galtzen den; 8) hitz hasierako **j*- zaharraren emaitza; 9) palatalizazio automatikorik baden; 10) *fan/yoan/joan* ahoskatzen den; 11) hitz hasieran txistukari afrikari bizkarkaririk baden; 12) lekuzko aditzondo batzuetan dardarkariaren ondoko herskari ahoskabeak ahostuntzen diren; 13) herskariaren aitzi-nea txistukari frikari bizkarkariaren ordeztapen apikaria ageri ote den.

	Orotz-Betelu	Azparren	Arrieta	Hiriberri	Uritz	Espotz
1) -a/-e:	-a	-a	-a	-a	-a	-a
2) u:			-tiko	-tiko		
3) +/- aferesia:		(+)	(+,-)	(+,-)		(+)
4) ai / ei:	ai		ai	ai	ai	
5) eu / au:	au	au	eu		au	eu
6) au/ou:	au	au	ou	au	au	
7) viw/vv:	viw	vv	vv	viw	vv	vv
8) x-/y-:	x-		y-	y-	x-	
9) +/- palatalizazioa:	(+)	(+)	(+)	(+)	(+)	(+)
10) fan/yoan=joan:	fan	fan	joan	yoan=joan	juan	fan
11) +/- tz-:	(+)		(+)	(+)		
12) -rd-/-rt-:			-rd-			
13) s hersk./z hersk.:	z hers.		s hers.	z hers.	s hers.	

	Auritz	Aurizberri	Mezkiritz	Orondritz	Aintzioa	Urniza	Ardaitz	Inbuluzketa	Ilurdotz
1) -a/-e:	-a	-a	-e	-e	-a	-e	-e	-e	-e
2) u:					(+)			(+)	(+)
3) +/- aferesia:	(+)	(+)	(+)	(+)		(+)		(+)	(+)
4) a ₁ / e ₁ :	a ₁	e ₁	e ₁	a ₁	a ₁	e ₁		e ₁	
5) e ₁ /a ₁ :	e ₁	a ₁	e ₁		e ₁	e ₁		e ₁	e ₁
6) a ₁ /o ₁ :	a ₁	a ₁	a ₁	a ₁	a ₁			a ₁	a ₁
7) vi/vv:	vi	vv	vv	vv	vv	vv	vv	vi	vv
8) x-/y-:	y-	y-	y-	y-			y-	y-	y-
9) +/- palatalizazioa:	(+)	(+)	(+)	(+)	(+)	(+)		(+)	(+)
10) fan/yoan=joan:	joan	yoan	joan	yoan	joan	fan		joan	joan/fuan
11) +/- tz-			(+)					(+)	
12) -rd-/-rt-:			-rd-						
13) s hersk./z hersk.:									

Guk uste hauek dira aezkeraren eta goi-nafarreraren arteko isoglosak finkatzeko atalik egokienak. Gure alderaketarako, funtsean, goi-nafarrera eta aezkera izaki monolitiko gisa hartu baino, nahiago izan dugu Aezkoaren ondoko ibarretako fonologi fenomenoak Aezkoa berekoekin alderatu, inolako muga dialektalik ba ote den ikus-teko.

Taulen irakurkera egitekotan honakoa esan daiteke: lehenik argi utzi behar da gure taulek bete gabeko lauki anitz dutela, ezin izan baitugu hainbat lekutako berririk bildu fenomeno horretarako. Bestalde, laukian letra etzanean ageri diren zeiniek aurkitu ditugun datuak argitasun gutikoak direla aditzera ematen dute. Bestalde, gure taulan forma bakarra ageri den kasu batzuetan, ez da ulertu behar beste bigarren bat erabiltzen ez denik, aipatzen ari garen joera badela baizik; honela, gure taulan *e₁* ageri denean, *a₁*>*e₁* joeraren aztarrenik herri horretan badela ulertu behar da, ez *a₁* diptongorik ez dela.

Ezin dugu Urraul Goiti ibarreko euskara baliatu alderaketan, arrastorik utzi gabe itzalia baita. 1916, 1945 eta 1950. urteetan Elkoatz herrian hildako euskaldun elebidunen berri badugu, eta baita Ozkoidin 1936 inguruan hildako 103 urteko emakume batena ere (Peña Santiago & San Martín 1966: 118). Elkoatz ibarraren iparrean badago ere, Ozkoidi franko hegoaldean da. Ikus orain honetarako San Martín beraren datuak (1985: 240). Lagun bakar bat eman du inguru honek Euskal Literaturarako, Esteban de Adoain XIX. mendeko idazlea, baina gaztean herritik kanpora joan zenez eta biziaren zati handi bat Lapurdin eman zuenez, haren predikuek ez dute balio gure iharduerarako, funtsean Lapurdiko hizkera erabiltzen baitzuen (Ondarra 1985: 353-354).

Urraul Goitiko utzi eta gatozen taulari so egitera. Lehen puntuari dagokionez, garbi ikusten da isoglosa Erroibarren gertatzen dela, Artzibarren ez baita asimilazio-

rik gertatzen (cfr. hala ere Yrizar, Hiriberriko erantzunaz diharduela (1992: 120), eta baita *Erizkizundi Irukoitz*-ean Arrieta herrirako ageri den *eskue* eta *eskuen* (Echaide 1984: 95). Bestalde, Orotz-Betelun, nahiz *ongárriá* eta *aitzúrria* bildu zituen, *lixtué* ageri da Echaideren inkestetan (1989: 172). Bonapartek zioenez, Auritz eta Orreagan ez zen halako asimilaziorik (1881: 164), eta Erroibar den Aurizberrin ere ez da asimilaziorik gertatzen,⁵² beraz Mezkirizko gaina gainditu ondoko Erroibarren gertatzen da. Beheitiagorako, Eguesibarreko Elkanoko Lizarragaren testuak ditugu, hauek ere asimilaziorik gabeak.

Aezkoan ez dela gertatzen esan dugu. Aita Intzak Aezkoan bildu esaerei erreparatuz gero ordea, alerik badela ohartzen gara: “Ez auts eta ez iketz”, “bakoitzek”, “Esker mille”, “lurrek”, “Murruxketuko”... (1974: 151-152). Horrezaz gain, badira Aezkoan gizon guti batzuk fonologi erregela hori ezagutzen dutenak, Janda-k esango lukeen bezala (1982: 159), dialektoen arteko egokitzapen erregela hori ezagutzen dutenak, eta gizon hauek “egie”, “burue” bezalakoak esaten dituzte inoizka gure aurrean, inkestalari garenon aurrean.⁵³ Arrunta da inkestalariaren aurrean herrian erabiltzen ez den forma bat ematea (Jordan 1977: 88). Multi-dialektala izatea ez da hain erraza, eta hiperkorrekzio inter-dialektalak salatzen du hori. Hiztunak bere gaitasun bidialekolean zenbat dakien da kontua.⁵⁴ Hizkuntz ukipena, lagun batzuek dialekto bat hitz egiten duten eta beste bat ezagutzen duten kasuetan gertatzen da (Zawadowsky 1961: 293). Ongi berezi behar dira desberdintasunak norbanakoari edo taldeari dagozkion, norbanako horren txandaketan, forma baten erabilpen etengabea egiten den edota inoizka egiten den, zein egoeratan e.a. Arian, esaterako, gizon batek *náurri* eman zigun, eta berehala, zuzenduz bezala *néurri*. Geroxeago *euri* hitzaz galdetzean, herrian ez zela erabiltzen aitortu zigun, *euri* nonbait entzuna zuela. Gizon horrek berak *yarri*, *yan* eta *naiz* adizkia eman zizkigun. Ariako emaztekiei forma horiez galdetzean, herrian ez zirela erabiltzen zioskuten garbiki.

U bokalaren palatalizazioa dela eta Artzibar, Erroibar nahiz Esteribarko eta baita Ultzamako lekukotasunek badela dioskute, nahiz herri gutitako adibideak ditugun. Artzibarko Arrietan *diábriekín*, *diabrién* ageri zaigu (EAEL II, 215. kontatera). Ezin ahantz gainera Bonaparteren datuak baiesten dituztela gureek.

Aferesia ere hiru ibarretan ageri zaigu.

Ai diptongoaren hersketa ere ageri da Aezkoa ondoko ibar zenbaitetan, nahiz aezkeraz joera anitzez handiagoa den. Arrasto guti aurkitu dugu Erroibarren: Mezkiritz herriko Ureta etxaldean, *bezein* ageri da (EAEL II, 209. kontatera). Guk Mezkiritzzen *baitzen* eta *zerbait* ditugu bilduak, baina baita *zeigu* ‘zaigu’ ere. Uretan berriz *zenbait* dugu bildua. Koldo Artolak berriz, *eiten tzeléi(k)* bildu du Urnizan (1992: 219), eta Esteribarko Inbuluzketan *aurtzéi* (EAEL II, 204. kontatera). Ultzaman ere

(52) Vienako fonotekan gordetzen diren Trebitsch-en 1913ko bandetan Aurizberriko bat dago, Presentación Urtaşuni grabatua. Transkribapenean ez da asimilaziorik ageri.

(53) Abaurregainako, Orbaizetako eta Ariako gizon euskaldun oso bana dugu gogoan.

(54) Orbaizetan bada aita orbaizetarra eta ama ezterenzubierra duen artzainik. Nahiz artzain orbaizetarrek hizkera garaztar garbia egiten duten, ez dute /b/-rik ahoskatzen, baina bai ama ezterenzubierra duten horiek. Bestalde, eta Luzaideri dagokionez, /b/-a ahoskatzen dela aipatu behar da, eta halaxe ageri da Moutard-en lanean ere (1975: 27).

bada arrastorik: *zenbeitzuk* (Izagirre 1966: 421), eta Utergako katiximan ere badira: *ezbeizaquegu*, *beitode* (Ondarra 1980: 176). Oroitu behar da fenomeno honen arrastorik sartzan dela Zaraitzura, eta Erronkarin ere ezaguna dela zenbait kontestutan (Mitxelena 1954: 134 eta 1967: 169). Ipar Euskal Herriari dagokionez, Ezterenzubin ez da gertatzen, baina emaztekiek erabiltzen dute hersketa hau inoizka, beren hizketari halako zera berezi bat emateko.⁵⁵ Goi Nafarroan mendebaldean bada, esaterako Goñerriko testuetan: <*neiz*> ‘naiz’, <*geisto*>... (Ondarra 1981b: 352). Ultzamako Larraintzarko testu zahar batean ere ageri zaigu *neiz* (Satrustegi 1988: 277).

Bestalde, aipatzekoa da aezkeraz ez dagoela *eĭ* > *aiĭ* fenomenorik Iruñe ondoko Oltza zendeako Ibero herrian bezala: *ogai* ‘hogei’, *zaiñ* ‘zein’, *saigarren* ‘seigarren’, *oraitu*, “oreitu” forman oinarriturik (Arraiza Frauca 1988: 147, 148, 149...). Berdin zendea bereko Ororbiako testuan ere (1758). Honen parean Gesalatzeko Muzkiko testuetan *daitu* ‘deitu’, *zain* ‘zein’ (Lecuona 1973: 372 eta 378), eta baita Altsasun ere: *sai*, *gaiyenak* (Izagirre 1967: 47).

Eu diptongoa dela eta, garbi ikusten da Artzibar dela honetan Aezkoarekin batera doana, Erroibar guztian, Aurizberrin ezik, *eu* formakoak agertu baitzaizkigu.

Aezkoan erabat zabaldurik ez dagoen *au* > *ou* fenomenoa, Zaraitzuko Eiaurrietan ere bildu duguna, Artzibarko Arrietan bildu dugu soilik, *sóutsi* nahiz *saútsi* ‘jaitsi’ ageri baitira *EAEL II* 215. kontaezan. Goi-nafarreraz Goñerriko testuetan ageri da: *goude*, *zoude* (Ondarra 1981b: 353), eta Altsasun *noun* ‘naun’ bildu zuen Izagirrek (1967: 47). Bestalde Ultzamako Larraintzarko testu batean *doude* ageri zaigu (Satrustegi 1988: 275). Lapurdiko Bardozen ere bada honelako zerbait (Zuazo 1989: 622), baina anitzez indar gutiagorekin, eta gainera gurerako Bardozekoak ez du inolako garrantzirik ez zerikusirik behe-nafarreraren geografi eremuan fenomenoak segidarik ez baldin badu.

Bi bokalen arteko *i*-ri dagokionez, garbi ikusten da Aezkoan nabarmena den fenomeno aski hedatua dela aldameneko hiru ibarretara ere, sail bateko formak bestekoei gailentzen ez bazaizkie ere. Mezkitritzen, esate baterako, *amorraia* eta *artzaiia* bildu baditugu ere, *unéa*, eta *auntzéa* eman dizkigute, eta toponimian *Zelaetas* formaz gain, *Ipitezelaia* dago, eta *Berreguzelaeta* formaz gain *Etxegaraieta* (Ibarra 1991: 319, 324, 332, 355). Esteribarko Eugin, Iragin eta Inbuluzketan ere badirudi badela halako zerbait, *ítéa* = *igitéya*, *iíteá* eta *iyetéa* baitatuz “igitai” formarako Echaideren inkestetan (1989: 178). *I* galdu gabe baina aldaketa jasanik, *oeánetik* ‘oihanetik’ Orondritzen (*EAEL II*, 206. kontaeza), edo Aurizberriko *urdéa* (*EAEL II*, 211. kont.). Mezkitritzen guk *anaea* dugu bildurik.

Jatorrizko **j*- hotsaren emaitza dela eta, ezaguna zen bezala, Artzibar doa Aezkoarekin batera, Erroibarren hots sabaikaria dagoela —Mezkitritzen bederen oso goxoa, herskaria baino bokala zirudiela (cfr. Saragüeta 1979: 6)—, isoglosa nabarmena eratuz. Oroit ordea Eguesibarreko Elkanoko Lizarragak *xakin*, *xan*, *xarri*, *xasi*, *xito*, *xosi* formok zerabiltzala. Erroibarren guk hots sabaikari ez txistukaria entzun badugu ere, Saragüeta mezkitritzarrak badu <*xorratzea*> idatzirik: *Pataiak ereim eta xorratzea andre lana ze* (Saragüeta 1979c: 34), nahiz bere idazkietan <*ian*>, <*iakin*> bezalakoak orokorrak izan.

(55) Eñaur Etxamendi euskaltzain urgazleak kontatua.

Asimilaziozko ozenen palatalizazioa berriz herri guztietan ageri zaigu. Honek Aezkoarekin muga egiten duen erabakitzeke, ikuspegi sinkronikoa gaudituz beharra dago. Gauza jakina da Aezkoan despalatalizazioa gertatu dela, esaterako, erdal *peña* hitzak *peina* eman du euskaraz.⁵⁶ Oraindik orain, ordea, eta lehen ere idatzita gauden bezala, entzun daitezke palatalizazio automatikoko kasuak aezkeraz, nahiz arkaismo gisa ageri diren, ez baitute berrikuntzak ohi duen sistematikotasuna eta ugaritasuna ageri. Inoizka ageri dira, despalatalizazio kasu andanaren erdian galdurik bezala (cfr. Camino 1991: 441). Adibidez: *bertzeiñatiko* ‘bertze gaineratiko’ (Garralda), *illik* ‘hilik’ (Hiriberri), *gidella* (Abaurregaina) e.a. Etxe izenetan ere bada, *Larraintákoa* euskal formaren erdal ordaina den *casa Larrañéta* kasuan adibidez. Honez gain, XIX. mendeko testu idatziak ditugu, non honelakoak ageri diren: <*baño*> ‘baino’, <*ceñac*> ‘zeinak’ Orbarakoetan, <*bularretaraño*> Ariakoan, <*gañeraco*> Orbaizetan sortu Loperenak idatzi dotrinan e.a. Toponimia da halako hotsen bilgune ere: *Ollokia* Arian, *Alliria* Orbaran, *Illarraketa* Abaurregainan, *Ellorrieta/Ellorrietas* Orbaizetan edo *Lauzamuñoa* Abaurrepean (cfr. orain Salaberri 1992: 626).

Honek guztiak garbi erakusten digu, nahiz orain despalatalizazioaren kontuan aezkera behe-nafarrerarekin doan —Baigorri aldekoarekin—, duela guti arte aezkera, honi dagokionez ere, goi-nafarrerarekin batera zihoala.

“Joan” aditzaren forma dela eta, ikusten da Artzibar dela, zenbait herritan bederen, Aezkoa bezala “fan” darabilena. Ordea, Aezkoako dotrina zaharretan ez da ezezaguna <*joan*> forma. Oharmenezko dialektologian garrantzi handiko forma da hau, baina berez ez du deus frogatzen. Gogoan izan behar da gauza pare bat dena den: Zaraitzu eta Erronkariko Bidankozerekin batera doa Aezkoa *fan* formari dagokionez —Izaban *xuán* eta *juán* (Mitxelena 1988 [1954]: 286)—, eta bestetik, **j*-hotsaren ordain gisa soinu sabaikari ez txistukaria duten hizkeretan, Erroibarren esaterako, nahiz *yan*, *yokatu* e.a. ahoskatu, arrunta da forma honetarako *joan* ahoskatzeara, hots belarez.

Hitz hasierako txistukari afrikari bizkarkariaren adibideak badira Artzibarren nahiz Erroibarren, eta ezin ahortzi da Eguesibarko Elkanoko Lizarragaren testuetan *tzakur*, *tzar*, *tzerrí*, *tzorrotz*, *tzorrostu*, *tzut* ageri zaizkigula. Ultzaman ere badira hala-koak: *tzerríe*, *tzakúurre*, *tzikíro* (Izagirre 1966: 451-452).

Gordik, *gorgo* eta antzeko formetarako adibide guti bildu dugu, Artzibarko Arrietakoa eta Erroibarko Mezkirizkoa soilik, baina uste izatekoa da gainerateko herrietan ere izanen dela honelakorik. Fenomeno hau, gainera, ez da muga politiko administratiboan eteten, behe-nafarreraz ere gertatzen baita. Garaziko eta mendebalderagoko adibideez gain, Urte lapurtarraren *hordax* dugu (Azkue 1969b: 341), zeinak Artzibarko Arrietako *ardán* ‘hartan’ gogora dakarkigun (Artola 1992: 223). Nafarroa Garaian jakina da Sakanan ere fenomeno hau badela.

Azken adibidea garrantzizkoa iruditzen zaigu, nahiz adibide guti ekartzeko gai garen. Arlo hau da goi-nafarrera aezkeratik berezteko gai den bakarrenetarik fonologiaren arloan: Elkanoko Lizarragak <*gaste*>, <*emaste*> edo <*emastequi*> bezalakoak ematen ditu (Iráizoz 1977: 496). Artzibarko Uritzeko dotrinan <*citusten*>, <*estue-*

(56) Lourdes Oñederrak honetaz dihardu (1990: 181-182).

nac>, <*vistutce*>, <*ustentustenac*>, <*esdausetaic*> eta badira, eta Arrietan *Askenekó* (EAEL II, 215. kontatera) edo *estáike* (Artola 1992: 224) bezalakoak ditugu. Fenomenoa aski hedatzen da mendebalderantz, Iruñerriaz gain Gesalatzeko testuetan ageri baita.

Honelakorik ez da entzuten Aezkoan. Bada *erdous* ordea Hiriberrin, zeinak *ezdeus* hitzean behar duen jatorria, diptongoen fenomenoak eta errotazismoa jasanik. Asimilazioa dirudi, lehenik *ezdous* > *esdous*, eta disimilazio itxurako errotazismoa gero: *esdous* > *erdous*.

Guzti honetaz gain sinkopa ere aipa liteke, zaraitzueraz aezkeraz baino ugariagoa den bezala, aezkeraz goi-nafarreraz baino ugariagoa baita. Esaterako, *-etara* bukaera *-étra* da Aezkoan, eta goi-nafarreraz bildu ditugun adibideetan *zàkuétara* dugu Aurizberrin (EAEL II), *bi aldetara* Artzibarko Hiriberrin (EAEL II), *aziéndetará* Arrietan (EAEL II), eta <*Bietara*> Urizko dotrinan. Goi-nafarreraz bada sinkoparik hala ere, beraz gradualtasun neurri bat dago guzti honetan. Auritzen esate baterako, *amárretrà* bildu du Artolak *erri otara*-rekin batean (1992: 220).

Fonologiaren saila bukatzeko aditz nagusia eta adizkia elkarturik doazenetan sortzen diren metatesiak aipa daitezke. Goi-nafarreraz arruntak dira: *itéunte* Mezkirizko Uretan, *emáteunken* 'ematen duken' eta *erráteunté* 'erraten dute' Artzibarko Arrietan, *-tzeunte* bukaera Eguesibarreko Elkanoko Lizarragaren lanetan, nahiz Garesko eta Oltzako Bonaparteren inkestetan: *ikustont* eta *ikustaunt* 'ikusten dut'. Aezkeraz ez da arrunta fenomeno hau: *erratóugu* 'erraten dugu' Hiriberrin, *ematouxu* 'ematen duxu' Abaurregainan, *matoute* 'ematen dute' Arian. Ordea, goi-nafarrera egiten den herrien aldakan dagoen Garraldan hitzetik hortzera erabiltzen dira honakoak: *mozto(u)nte* 'mozten dute', *erratounte*... Honetan ere desberdintasun zerbait dago aezkeraren eta goi-nafarreraren artean Garraldako kasua salbu.

6.4.2. Izenaren morfologia

1) Erakusleak aezkeraz: (g)au, (g)ori, (g)ura, (g)ebek = gek, (g)oek, (g)aeek/bau, hori, bura, book = bok = bauiek, horiik, heek = bek. Goi-nafarrerazkoak berriz, Lizarragaren lanetik Ondarrak bilduak ematen ditugu (1984: 41): (g)au, (g)o(r)i, (g)ura, (g)ebek, goiek, (g)aiék. Bestalde, Irurozkiko apezak Bonaparteri ziotsoz, Urraul Goitin gau, gura e.a. baziren, eta Longidan —Agoitz barne— eta Artzibarren ere erabiltzen zirela ziotson (Rodríguez Ferrer 1873 : 75). Ez goaz orain forma herskaridunak eta gabeak *goek/oeék* e.a., noiz eta nola erabiltzen diren aipatzera (cfr. Bonaparte 1972, Lafon 1955 eta Mitxelena 1954).

Zuberoan *burak* eta Erronkari-Zaraitzuetan *kurak* absoluto plurala badira. Aezkoako jatorrizko testuetan ez da inon ageri, eta azken hamar urteotan ez dugu sekula *gurak* edo *urak* bezalakorik entzun. Bada *urak* Bonapartek berak aezkeraz moldatu kristau ikasbide batean: *Bienaventuratuac dira nigar eitaunenac, ceren urac icein beitira consolatuac* (Camino & Gómez 1992: 572), baina Bonapartek baliatu zuen orijinalak honela dio: *Bienaventuratuac nigar eintzaleac, ceregatic ayec icein baitira consolatuac*. Beldur gara Zaraitzuko testuarekin eta Erronkarikoarekin berdindu nahiak eraman zuela oharkabean hori idaztera, Aezkoako inkestetan bildu materiale guztiaren artean ez baita sekula *gurak* edo *urak*-en berri ageri. Ezin ukatu da ordea Bonapartek forma

hau egiazki entzun izana, baina ez zuen bere inkesten emaitzetan inoiz idatzi. Goi-nafarreraz eta behe-nafarreraz ez da halako formarik.

2) Izenorde indartuei dagokienez hona behe-nafarrerazko eta aezkerazko adibideak:

nibaur, nibor, nibau, neroni / naurou
ibaur, biaur, iboni / aurou
bera / bera
gubaur, gu(b)au / gaurok
zubau / zauro(r)i, xaori
zibaurek, zibauk, ziauriek / zaurek
berak / berak

3) Izenordain zehaztugabeak behe-nafarreraz: *nebor, zonbeit, nebon, neboiz, nebola*. Aezkeraz berriz: *ior, zemeit, ion, ø, iola*. Aezkera zaraitzuerarekin eta goi-nafarrerarekin batean doa honi dagokionez. Ordea, desberdintasun apur bat dago aezkeraren eta goi-nafarreraren artean, azken honek, behe-nafarreraren moduan *nior*-en saillekoak ere egiten baititu: Erroibarko Mezkitritzen, Artzibarko Urizko dotrinan, Ezkabarteko Makirriaingo kristau ikasbidean, Elkanoko Lizarragarengan. Idazle honek, esaterako, *nioiz, niola, nion* ditu. Elkanoko Bonaparteren datuetan ordea *nigor* ageri zaigu (Ondarra 1982: 170). Erro herrian agertu XIX.eko testu batean *iñor* forma dugu ere (Satrustegi 1987: 266), eta Esteribarko Usetxin *iñorek* edo *iñon* ere bezalakoak (Euskalerrria irratia & Múgica, M. 1990: 53 eta 57). Ordea beheitiago Izarbeibarko Utergako kristau ikasbidean *ior* formaren pareko *igor* ageri zaigu (Ondarra 1980: 204 eta 219), eta *ior* berriz Goñerriko testuetan (Ondarra 1981b: 358). Elizaldeek ere *ior* darabil eta Beriainek *yor*.

4) Ergatibo pluralaren marka *-ek* da ekialdeko hizkeretan. Forma honek bete batean harrapatzen ditu behe-nafarrera eta aezkera. *-Ek* eta *-ak*, biak ageri dira goi-nafarreraz. Artzibarren *-ek* dugu Urizko kristau ikasbideak erakusten duenez: *erreverenciacen tusteneç*, baina baita *-ak* ere: *izan beaute guizonac juzgatuac?* German Garmendiak Campionen «Orreaga» baladaren itzulpena egin zuen Orotz-Betelurako, eta bertan *Euskaldunak zorrozten dituzte bitartean beren dardo ta aizkorak* dugu, baina testuko beste ezaugarri batzuek itzulpenaren fidagarritasuna oso hala-holakoa dela erakusten digute. Ana María Echaideren inkestetan (1989: 316) berriz *-ak* ageri zaigu hala Orotz-Betelun nola Auritzen: *!apésak eñan dütel* eta *!elisa in düté apésak!*. Mendebalderagoko Oltza eta Goñin, Bonaparteren arabera, *gizonak* zen ergatibo plurala. *-Ak* eta *-ek* ageri dira ordea Goñerri Ondarraren datuen arabera: *eritasunec, oñeacac, afrentec, desbondrec... estzaquete iñ* (1981b: 358). Elkanon eta Garesen *gizonek* zela zioen Bonapartek, eta Lizarragaren lanean ere *-ek* ageri zaigu. Gesalatzeko Muzkin *<-ac>* dugu. Erroibar dela eta zalantza dugu. Erroko testu zahar batean *-ak* ageri zaigu: *gure obra onac... inder andia dute...* (Satrustegi 1987: 272). Mezkitrizko Uretan ere *-ak* jaso dugu geure egunotan: *yan dute otsoak*. XIX. mendeko Erroko testu batean *sorrac aitceutela* dugu (Satrustegi 1987: 272). Perpetua Saragüeta mezkiriztarrak berriz *-ek* nahiz *-ak* darabiltza *bere bi alabek negar anitz egin omen zute* (Satrustegi 1985b: 139), eta *Apezak ere hala iten dine!* (Saragüeta 1979c: 16); ez bedi ahantz Saragüetaren lanak ezagun duela anitzetan Erroibarkoak ez diren formen agerpena. Bestalde, senarra

baztandarra zuen idazle honek. Litekeena da ere Erroibarren bi formen txandaketa gertatzea, bapateko mugarik gabe, horra beraz gure zalantza. Esteribarko Eugin berriz *-ak* ageri zaigu ondoko adibidean: *baztandarrak aprobeztatzen zuten* (Euskalerrria irratia & Múgica, M. 1990: 31).

5) Datibo pluralean *-er* (besteren artean Amikuze, Garazi, Baigorri) eta *-eri* (Ur-keta, Beskoitze, Hazparne, Heleta...) bukaera dugu behe-nafarreraz bakanagoa den *-ei-z* gain (Donostirin esate baterako). Aezkeraz berriz *-ei* dugu, goi-nafarreraz beza-la. Artzibarren ageri zaigun *-eri* aipatu behar da, —Urizko dotrinan—, baina Artzi-bar berean *-ei* dago ere, esaterako Arrietako *aziéndei* (EDEL II, 215. kontatera). Elizalde berak *-er* du: *Bienabenturatueri* (1735: 18), eta Ondarrak (1981) argitaran eman 1729ko sermoian ere *-ei* eta *-eri* ageri zaizkigu, XIX. mendeko Erroko testuan bezala. Zugarramurdiko testu batean ere *guratsoeri* dugu (Satrustegi 1987b: 92). Goi-nafarrerazko testu zaharretan *-egi*, *-ogi* bukaerak ditugu ere, Goñerrin, Izarbei-barko Utergan eta Oltzako zendeako Ororbiako (1758) testuan esaterako, eta Orreagarako *gizoner* ematen du Bonapartek.⁵⁷

6) Destinatiborako *-takol-dako* ditugu aezkeraz, eta prolatiboan beti *-tako*. Goi-nafarreraz ere gauzak horrela dira, bai behintzat Bonapartek Elkano, Gares, Oltza eta Goñin bilduaren arabera. Testu zaharretan ordea, <*senarçat*> prolatiboa dugu Galarreko Espartzako 1557ko ezkontagirian edo Beriainen *Tratado*-an: <*Iaũgoicozat dauz-quitenedy*> (1621: 16). 1729ko sermoian berriz destinatiborako *-tzat* ageri da *-tako* formarekin batean: *estuena eguiten ongui Jangoicarenzat* (Ondarra 1981: 172). Erroibarren *-tako* ageri da nagusiki, baina *denentzat* ageri zaigu Perpetua Saragüeta mezkiriztarraren idazkietan. Aezkoan hamar urtetan behin bakarrik entzun dugu *-tzat* forma, Abaurregainako emazteki bati: *bertzentzat uztougu karga* 'besteentzat=bestereentzat? uzten dugu karga'.⁵⁸ Honek erakusten digu lehenago *-tzat* atzizkia ere erabiliko zela, eta egun erabat galdua dela. XIX. mendeko testuetan ordea, ez da *-tzat* ageri, non eta ez den Abaurrepeako kristau ikasbidean (1794), baina ez da hizkera fidagarria bertakoa. Berdintsu gertatzen da *-larikel/-nean* denborazko atzizkiekin. Egun *-leik* da jaun eta jabe aezkeraz, baina oso noizik eta behin *-nean* entzun daiteke. XIX. mendeko testuetan arrunta da *-nean* forma.

-Tzat eta *-tako* erabiltzen dira prolatiborako behe-nafarreraz, eta destinatiborako *-takol-dako* nahiz *-tzat*:

“nola hartu duzue zozo hau barrandari batentzat?” (Lapitze 1867: 66).

“Hortakotz hartu zien bere espusatzat” (Cerquand 1985: 93), Oragarre.

“Eman behar dautak alhaba bat emaztetako” (Cerquand 1985: 75), Arhantsusi.

“Baa, bana egun pare’atee zeait duk ardiendako, jan gabe” (Etxamendi 1982: 26).

“etzintaizkela enea izan, bertze batentzat zinela” (Xalbador urepeldarraren kantu batean).

(57) 29. eskuizkribua, 21. orria, ikus González Echegaray & Arana Martija (1989: 41).

(58) Ohar, Jean Hiriart Urrutyk idatzi “bihar nere lana bertzentzat utz baneza” esaldiak (Charritton 1982: 62), aukera ematen duela pentsatzeko, agian atzizki honek ingurune horretan irauten duela; dena den, hau ez dugu aztertu.

7) Aezkeraz eta goi-nafarreraz kasu soziatiborako *-ki* eta *-kin* badirela ezaguna da. Behe-nafarreraz ere berdin. Ordea, ez dago aezkeraz *-kilan* atzizkia, Garazi aldean eta Orzaizen bederen erabiltzen dena. Lafittek Gramatikan (1979: 60) *-kilan* enfati-koa dela diosku baina euskaldun anitzek bestela ere badarabiltela. Atzizki honek denbora aditzera ematen duen kasuan ere *-kilan* forma ageri da:

“Bazuzun andere bat, bazitien hiru etxalde, hiru etxalde elgarrekilan, hiru etxezainekin”.⁵⁹

“Hunek, ikhustearrekilan pentsaketa, erran zakon...” (Cerquand 1985: 21), Ilharre.

8) Inesibo zaharra daramaten *etxen* bezalako adibideak behe-nafarreraz aurkitzen ditugu, zubereraz edo zaraitzueraz bezala. Aezkeraz eta goi-nafarreraz ez:

“Badakizu, jaun erretorra, senarra hila eta fres handiak ba ditudala etxen” (Arbelbide 1983: 24).

9) Kasu instrumentalean txistukari apikaria darabilte aezkerak eta goi-nafarre-rak bizkarkaria beharrea: *agos*, *gogos*. Behin soilik entzun dugu bizkarkaria, Zaraitzu ondoko Abaurregainan, *patakaz* forman, baina aezkeraz beti apikaria egiten da. Goi-nafarreraz apikaria nagusi da Artzibarren eta beheitiagoko Elkanoko Lizarraga-ren lanetan, nahiz honek bizkarkaria ere badarabilen. Biak batera erabiltze hori aspaldikoa da, Beriainen lanetan eta 1609 eta 1610eko Iruñeko olerki sarituetan biak ageri dira nahaska idazle berak erabilirik. Erroibarren berriz, bizkarkaria da nagusi, baina apikaria ere entzuten da. Esteribarko Ilurdotzen, esaterako, *ónes* nahiz *nére ustéz* ditugu (Artola 1992: 223).

Behe-nafarrerak bizkarkaria darabil, eta soilik herskari aurreko kontestuan bi-hurtzen da bizkarkaria apikari, *begistatu*, *airstatu* bezalakoetan (Lafitte 1981: 404).

10) Adlatiboan *-ra* eta *-rat* dituzte aezkerak, goi-nafarrerak eta behe-nafarrerak, nahiz aezkeraz *-rat* bakan ageri den. Behe-nafarrerak badu *-lat/-la* ere. Lehena *Erizki-zundi Irukoitz*-ean dugu Urketa eta Lartzabalerako, eta heletarra zen Etienne Salaberryren lanetan, esate baterako, *gisala* eta bestelakoak ditugu:

“Gure lana, Juduek Izraeleko kafiralat bilduz geroztik duten lana” (Salaberry 1978: 27).

“ez zitakela batere gaizki izanen Etxepareko alaba jin zadin Garralat etxeko-andere gisa” (Salaberry 1978: 27).

11) Aezkeraz eta goi-nafarreraz ez bezala, *-raino* formaz gain *-radino/-draino* ageri zaigu behe-nafarreraz:

“aski duzu basoa gaineradino betetzea!” (Arbelbide 1983: 42).

“aitatxitik hasiz seigarren haurreradino” (Arbelbide 1983: 6).

“itzulika juaiten erreka bateradraino” (Cerquand 1985: 50) Buztintze-Iri-berri.

“juaiten da bera hirur astoak aitzinean elizaradraino” (Cerquand 1985: 36), Arhantsusi.

(59) Jatsun 1883.ean sortu Ama Gaudentzia mojarri egin elkar hizketatik bildua, *Otoizlari* aldizkaria, 1983ko ekaina, 108. zenbakia, 11. or.

12) *-(n)ol-ino* atzizkia erabiltzen da behe-nafarreraz denbora muga zehatz bat adierazteko. Aezkeraz eta goi-nafarreraz ez:

“Juan behar diat tenore deno!” (Etxamendi 1982: 26).

“Pariseko edo Madrileko irrati-telebixtaren menpeko izanen giraino, itoko ditie gure hiri, herri, bas-herriak...” (Salaberry 1981: 17).

13) Aezkeraz eta goi-nafarreraz denbora muga adierazteko *artio* erabiltzen da, behe-nafarreraz honezaz gain *artino* ere badela:

“Noiz artino bada hartuko dugu gure orena duela mende bat gelditu erlojiaren gainean...” (Salaberry 1981: 37).

14) *-A-z* bukatu aditzetan, determinatzailea eranstea, hautsi egiten du hiatusa behe-nafarrerak *ateraia*, *botaiak* bezalakoetan. Aezkeraz eta goi-nafarreraz ez da halako atzizkirik eransten eta, ez da halakorik gertatzen, *átraik*, *botátuik* bezalakoak baizik. Ohar Ezterenzubini *botaiak* dugula (Etxamendi 1983: 21). Zugarramurdiko XIX.eko testu batean ere bada halakorik: *gostayac* (Satrustegi 1987b: 94).

15) *Nun*, *hemen* aditzondoei leku genitiboko edo adlatiboko atzizkia eranstea, *-nt-*, *-nk-* kontsonante taldea sortzen da behe-nafarreraz, aezkeraz eta goi-nafarreraz ez bezala: *nuntik*, *hantik* Ezterenzubi (Etxamendi 1982: 28). *Hemenko* forma ematen du Etxamendik ere. Bada ordea testu berean *nundik* ere.

IRUZKINA

Orain artekotik garbi ageri zaigu izenaren morfologiari dagokionez aezkera lotuago ageri dela goi-nafarrerarekin behe-nafarrerarekin baino, baina horretatik ez da jarraitzen aezkerak eta behe-nafarrerak atal honi dagokionez lotura esturik ez dutenik. Hona deklinabideko atzizkiak lekuko.

Destinatiboko atzizkiek bi hizkeretan dute adiera kausatiboa —*dobatsu onguia-antcat persecucionia jasaten dutenac* Hazparneko dotrinan behe-nafarreraz eta *beldur niz etxaminaindako* Aezkoako Orbaran bildua, nahiz bi hizkerak *-gatiq* modukoak ere badarabiltzaten—. ⁶⁰ *Hurbil, ondo, gaindi, landa, goiti*, edo *gora* bezalako posposizioek goberna ditzaketen atzizkiak berdinak edo berdintsuak dira aezkeraz nahiz behe-nafarreraz. Bestalde, *-kotz/-kos* atzizkien baldintza balioa dugu: *Laborantzari ez lotzekotz, gelditzen zitzaidan bide bakarra: etxetik joatea zen* behe-nafarreraz (Landart 1978: 130), eta aezkeraz berriz *izatekos ere* Orbaran eta Orbaizetan bildua, baldintza balioa duena. Berdin soziatiboko atzizkiak duen denbora zentzua, beste euskalki batzuetan ere hala dena (Burunda, Lardizabal idazlea, Bizkaia, Baztan...), konparazioetan izenondoak *-ko* hartzeko aukera, ⁶¹ *-ko* atzizkiak aurretik *-ta-* hartzeko duen joera —*jende adinetá-koei* Aezkoako Orbaran, *beriotcea ayn dolore anditacoa* Beriainek, *gende vicitze gaichtotaco*

(60) Esaldi xedezkoetan ere destinatiboko eta kausatiboko atzizkia zentzu berean erabili dira. Leizarragak *gal ezitragunçat eguin ditugun gauçac dakar* (1571: 427), baztaneraz badira honelakoak: *oroit gaitecinçat* (Salaburu 1987: 467), eta baita *-gatiq* atzizkiak ere: *compli daitecin gatiq* (Ondarra 1982c: 393). Aezkeraz berriz *tzuka ditengatik* 'lehor daitezen' bildu dugu Abaurregainan, eta goi-nafarreraz berriz, *-a* dutenak nahiz gabeak ditugu: Erroko testu batean *aprovecha dezanagatic zuen baitan cerbait* (Satrustegi 1987: 262), eta gabea *vici gayten gatic* Iruñeko 1609ko olerkietan (Kerejeta 1991: 165).

(61) Hautazkoa da joera hau Elkanoko Lizarragaren adibideak erakusten digunez: “Estire otsoac ta tigreac alácoac, dire gaistoagócoac, dire Herodésac; gaistoágo dire, ezi aiéc cuidaceuneláic berén entrañétácoes” (Apecechea 1979: 82-83).

guciac Leizarragak edota Orzaizen bildu dugun *adinetakoak*, eta baita zaraitzueraz ere: *ontarzun anditaco guizon bat* (Satrustegi 1987: 162)—. Hemen ematekotan gure lana sobera luzatuko luketen beste hainbeste ezaugarrik ere, arras hurbiltzen dituzte aezkera eta behe-nafarrera. Hauen berri ematea beste lan baterako uzten dugu beraz.

Bukatzeko, aezkeraren eta goi-nafarreraren arteko alderaketaren arazoa aipa daiteke. Goi-nafarreraz testu zahar anitz baitago, neurri batean alderaketa aski zabalak egin daitezke, baina euskararen egoera hain izanik beltza Erroibarren eta Artzibarren, litezkeen alderaketak ia ezinak dira. Esate baterako, komeni litzateke Aezkoan entzuten diren “itzalara gaude” edo “iduzkiara zaude” nahiz “auriara e(g)on” bezalakoak, “itzalera gaza” modukoetarik berezten direnak, goi-nafarreraz ba ote diren jakitea e.a., ez baita gogokoa *ex silentio* ihardun beharra, forma baten agerpenik eza nola baloratu eta juzkatu jakin gabe. Bestalde, plural hurbilaren erabilera aipa daiteke, aezkeraz egun arras murriztua dagoena. Elkanoko Lizarragak honako adibidea du: *Artu ur bedeicátu, ceñátu goátzea ta bere búruo* (Apecechea 1975: 102), eta zaraitzueraz ere nabarmena da Aezkoan baino ugariago erabiltzen dela: *orayko aldeon* eta *Aezkoa'ko mugatik karabimeroen txabola lartion* (Estornés Lasa 1985: 84 eta 34).

6.4.3. Aditzaren morfologia

1) Aditz nagusiari eransten zaion geroaldiaren *-(r)en* forma ez da behe-nafarreraz *-n-z* amaitutako partizipioetara mugatzen. Aezkeraz eta goi-nafarreraz bai: *aipaturen* (Salaberry), *adituren*, Aldudeko testu batean.

2) Aditz izenetako *-te* darabil aezkerak *-n-z* bukatutako aditzetarako, behe-nafarrerak, R. Trask-en arabera (1990: 122) zaharragoa den *-ite* duela: *iragaiten, egoiten, emaiten...* Ordea Aldudeko testu batean *egoten* (Lacombe 1971-72: 33).

Honelako formak, Bortzirin eta egun erabiltzen direnak, badira nafarrera zaharrean, esaterako Estellerriko Bakedanoko 1550ko ezkontagirian: <*emayten*>, <*yçaiteco*> (Satrustegi 1991: 100), eta hona Arbizun bildu kantu zahar bateko adibidea: *Egun onak emaitera* (Satrustegi 1971: 40).

3) “Uk(h)an”-en erabilpenak banatzen du aezkera behe-nafarreratik, ez baita aezkeraz halakorik, beti “izan” forma darabil honek:

“Bulta bat eztabaidan ari izanik, azkenean amor eman behar ukan nuen” (Landart 1978: 44).

“Beti uste ukan dut haurraren lanetan, erakasleak behar duela agerian ezarri huts-eginarekin kausitua” (Salaberry 1978: 112).

Luzaide-Arnegietan, “izan” aditz arruntaren balioa hartu du “uk(h)an”-ek: *ukaiten al da ‘izan daiteke’*.

Goi-nafarrerari dagokionez, eta kronologia gora behera nahiz Aezkoatik oso urru-neko eremua izan, Goñerriko idazkietan agertzen den *iken* ‘izan’ aipa liteke (Ondarra 1981b: 363), agian *uk(h)an* formarekin lotura izan dezakeena.

4) Badira behe-nafarreraz puntukaritasun balioa duten forma perifrastikoak *-ki* dutenak: “ohartzen da suge bipera bat joanki zela ihes” (Etchebarne 1989: 59). Goi-nafarreraz eta aezkeraz ez da honelako formarik, badira ordea aditz laguntzaile-rik gabeko egiturak Aezkoan, zentzu modala edo dutenak: “nik erran fateko ta gonek guziak xakinki”, “ongi eoki ta orai au pastu zeigu”, biak Abaurregainan bilduak.

Bide beretik, badira esaldi batzuk adieraz puntukari direnak baina behe-nafarreraz *-t(z)en* marka eraman dezaketenak. Aezkeraz nahiz goi-nafarreraz ez da honelakorik:

“Ahatsako anaia hil zela. Eta orduan bagoazi berehala hilaren ikustera. Haurrideak denak penatuak han egoiten gira bildurik” (Etchebarne 1989: 148).

5) Baldintzazko esaldietan, protasia bi modutara egiten da behe-nafarreraz, “-t(z)en balitz” moduko bidez nahiz “ø+ baledi” modukoenez (**edin* / **ezan* edo *izan* / **edun* duten baldintzazko formen desberdintasuna literaturan zehar ikusteko, beha Piedra 1990). Aezkeraz nagusiki “ø+ baledi” moduko bidez egiten da:

“Etxekandreak ikhusten balu nik egun ikhusi dutana” (Cerquand 1985: 45), Oragarre.

Aezkoan berriz:

“obe lizateke ezpaleza batre in” (Hiriberri) nahiz “etor baledi” (Hiriberri) bezalakoak ditugu.

Bestalde, apodosian etorkizuneko forma baliatzen da aezkeraz. Behe-nafarreraz gerta daiteke *-t(z)en* izate ere:

“Doi-doia bihurtu bahintz, jausten ninduan eta emaiten nauzkan bi maze-lako” (Salaberry 1978: 112).

Goi-nafarreraz badira aipatu behe-nafarrerazko egiturak ere, esaterako, baztaneraz (N'Diaye 1970: 66) eta Bertizaranan (Ondarra 1989: 708). Lizarragak ere badu halakorik. Gure adibidea Erroko dotrinari dagokio ordea:

“ezpalu Jangoicoac zautcen becatue... ezpalu aborreciten”.

Arabako Langarikan sortu apez batena hurrengoa: “nai nuque arguicen balituque zuen entendamentuec” (Satrustegi 1987: 141).

6) Ahaleko formetarako *dauket*, *dauke*, *daukegu* bezalakoak ditu aezkerak, dotrinetan *liroque* bezalakorik falta ez dela. Zaraitzuerak berriz *doket*, *doke*, *dokegu* bezalakoak, itxuraz monoptongatuak. Ikus Azkueren (1935: 76) eta Mitxelenaen iritziak (1954: 130). Zoilo Moso otsagabiarraren idazkietan ageri da ordea Aezkoakoak bezalakorik: *eztaukezia idiki edo zer!* (Estornés Lasa 1985: 44). Baditu zaraitzuerak *droket* sinkopatuaren sailekoak ere, eta testu zaharretan *dezaket* sailekorik ez da falta (cfr. Satrustegi 1987: 162): “eztezaquet eman calaco consentimenturic”. Zubereraz ere badira *dükie* bezalakoak, eta erronkarieraz *doke*, *dozke*, *ginokezu* modukoak. Goi-nafarreraz honako leheneko formak bildu zituen Bonapartek Elkanon: *nuke*, *zinduke*, *zuke*, *ginduke*. Erroibarko Mezkitritzen ere badira: *enukela in, ya utzi nuela lana* (Euskalerrria irratia & Múgica, M. 1990: 67). Behe-nafarreraz ez dugu uste honelako formarik denik ahaleko adizkietarako.

7) “Nahi” eta “behar” perifrasi multzoekin Nor saileko adizki laguntzailea ager daiteke behe-nafarreraz hainbat lekutan. Aezkeraz eta goi-nafarreraz beti Nor-Nork sailekoa:

“Kukuiak umeak xilo ttipian haritz gainean ama, ni ere nahi niz ezkondu adinak ditudanian” herri kantua.

“nola bici behar guiin bee etsempluiaz eacusteco”, *Guiichtino Dotrina Abazparneco lengoyan* izenekoan.

8) Aezkeraz eta goi-nafarreraz, “ari izan” perifrasi multzoa ez doa Nor-Nork saileko adizkiekin, behe-nafarreraz joan daiteke:

“Egun batez kafia barnetik eskuetan ateratzen ari nuelarik bat hegaldaka eskapatu zitzautan” (Etxamendi 1984: 45).

“Jaten ari dik goibeldurak jendea” (Salaberry 1981: 41).

9) Nor saileko aditz laguntzailea daramate zenbait lekutan “bazkaldu” edo “afaldu” aditzek behe-nafarreraz. Aezkeraz eta goi-nafarreraz ez:

“laster bazkalduko ginela” (Landart 1978: 90).

10) Etxeparengandik hasirik ikus daiteke behe-nafarreraz “joan” aditzak “eraman” aditzaren adiera duela. Gisa berean, “jin” aditzak “ekarri” aditzaren zentzua hartzen du. Aezkeraz eta goi-nafarreraz ez da halakorik:

“Ioan duçuna eqhardaçu ezpa eman ordayna”, Etxepareren “Amorez errequericia” poeman.

“Ori, azkena, zure aintzinean den horrek joana du” (Arbelbide 1983: 26).

ADIZKIEN MORFOLOGIA

Bonapartek banaketa dialektala egiteko baliatu sistemen artean erosotasuna eskaintzen duen adizkierna hobetsi zuela ez dago esan beharrik. Esan dugun moduan, aezkeraren sailkapena “aski eta beharrezko” ziren ezaugarrien arabera gertatu zen, guk uste *niz/naiz* edo *zira/zara* eta *dauzut/dizut* formen arabera.⁶² Zinez diogu ez dugula uste aezkeraz *naiz*, *zara* e.a. esango balitz printzeak hizkera hau behe-nafarretzat hartuko zuenik. Adizkien morfologiari so eginik, ohartzten gara iraganeko *-n* morfemaren galera, datiboko lehen eta hirugarren pertsonaren morfema, hikako formen hasierako *y-* morfema, baldintzazko perpausen apodosiko adizkien forma, edota ahaleko forma batzuk gogoan izanez gero, aezkera goi-nafarrerarekin sailkatzekoa dela.

Aezkoa ondoko ibarretako hizkeretan (Garazi: Ezterenzubi, Arnegi/Luzaide; Zairaitzu) xuketa alokutiboa erabiltzen da. Garazin xuketa alokutiboa ere bada.⁶³ Emile Larre euskaltzain eta Baigorriko semeak diostanez, Baigorri aldean (Urepele, Al-dude, Banka, Baigorri...) ez da xuketarik, ez alokutiborik ez bestelakorik. Berrogain-go lepoak egiten du muga, Irulegitik Garazi aldera xuketa egiten dela eta Baigorri aldera berriz ez (cfr. Yrizar 1981 2. libur.: 386). Heleta, Hazparne, Aiherra aldera jo

(62) *Dakot/diot* formen arabera gauzak ez dira hain erraz gertatzen, *dakot* bezalakoak barnasko sartzen baitira goi-nafarreran. Yrizarren arabera (1985) forma horiek ez dira aspaldikoak Nafarroa Garaiko Artzibarren eta Erroibarren. Hori litekeena da, baina ezin aiantzi da Nafarroa Garaiko XVI eta XVII. mendeetako testu zaharretan <*drauzut*>, <*draue*>, <*draco*> modukoak ageri zaizkigula (Kerejeta 1991: 168); berdin gisaz, *diro* edo *diroke* formak ageri dira nafarrera zaharraz, Beriain barne, mende eta erdiren buruan Elkanoko Lizarragak ez darabiltzala (Kerejeta 1991: 170-71).

Bestalde, Yrizarrek aipatzen duen “irrupción de dichas formas verbales desde el vecino dialecto bajo-navarro occidental” (1985: 287) bezalako planteamenduz oso kritikoa den Werner Winter-en 1988ko lana aipa daiteke. Honen ustez, egiletasunaren papera forma bereganatzen duten hiztunei dagokie, ez bazerabiltenei, horregatik “propagating” baino, “extracting” erako terminologia hobesten du (1988: 684).

(63) Trataera alokutibo hauen sorrerak gizarteko balioen aldakuntzekin duen lotura ez du inork ukatzen. Lafonen ustez (1951: 334), Etxeparek xuketa alokutiboa sistematikoki ez erabiltzea, oraindik osoki gailendu gabeko berrikuntza izatearen ondorio gisa uler daiteke.

behar da berriz xuketa aurkitzeko, nahiz Larrek diostanez ez den arras Garaziko xuketa: “bada xu aire bat, ez arras Garazikoa”. Aezkoan ere bada xuketarik, baina ez da alokutiboa, esan nahi baita, *xu*, *xira* edo *xuk duxu* dauden arren, *diagoxu* edo *nixu* bezalakorik ez dela. Azkuek Bonaparte zuzendu nahi izan zuen Aezkoako xuketa alokutiboa zela esanez (Yrizar 1981 2. libur.: 380-381), baina ez dago halakorik. Badakigu, Bonaparte lekuko, goi-nafarreraz ez dela inolako xuketarik.

Gatozen orain adizkiak ikustera: adizkien morfologia aurkezteko bi taula dakartzagu. Lehen taulan lau hizkera ageri dira, bi behe-nafarrerak, aezkera eta goi-nafarrera gisa izendatu duguna. Taula honetako bi behe-nafarreretako datuak Bonaparterenak dira. Orain artean bi behe-nafarrereren banaketa aintzat hartu ez badugu ere, aezkerarekin alderatzeko bata edo bestea hautatzeko dugun zalantzak eta formen hedaturaren berri osoagoa eman nahi izateak eragin du gure erabakia. Aezkerari dagozkion datuak geuk bilduak dira, eta goi-nafarrerari buruzkoak Aezkoa ondoko Artzibarko Arrietakoak dira, XX. mendean Koldo Artolak bilduak (Yrizar 1992). Taula osatzeko ordea Esteribarko forma pare bat sartu dugu —letra etzanean ageri dira— (Gaminde 1986), eta baita Bonapartek Elkanon bildu formak ere, lau hain zuzen, komatxo artean doazenak (Ondarra 1982). Azkenik, parentesi artean doan forma Mezkirizkoa da (Yrizar 1992).

Bigarren taulan aezkerazko formak goi-nafarrerari dagozkion bost leku zehatzetako adizkiekin alderatu ditugu: Aezkoa ondoko Arrieta (Artzibar) eta Aurizko datuekin, eta Erroibarko Aurizberri, Mezkiritz eta Lintzoaingoekin. Bigarren taula honetan hiketari dagozkion adizkiak letra etzanean ageri dira. Nabarmen gelditzen da Aurizberriko adizkiek Aezkoakoekin duten lotura estua, jadanik gerra aurretik aita Damaso Intzak aipatua (Yrizar 1992: 191).

	Mendebaldeko b. naf.	Ekialdeko b. naf.	Aezkera	Goi nafarrera
1) nintzen	nintzan	nintzan	nintze	nitze
2) nintzateke	nindake	nitaike	nintzateke	'nitzake'
3) naiteke	nitake	naiteke	neike	'naike'
4) zait	zaut	zaat	zeida	zaira/-da
5) zai	zako	zako	zeo	zai
6) zitzaion	zitzaion	zitzaion	zitzeo	zekio
7) zuen	ziin	zien	zue	zue/-n
8) huen	hiin	hiin	yue	yue
9) genituen	ginitin	gintien	ginduze	gindue/-n
10) dezake	dezake	dezake	zake/dauke	'zake'
11) diot	dakot	dakot	dakot	dakot
12) dit	daut	daat	dada	dira
13) diabilek		diaillek	xeilak	ziabilek
14) diaklat		diaklat	xitat	ziakit
15) diagu (N.N.)		diaguk	diagu	'diagu'
16) zioat	zakoat	diakoat	xakotat	(diakotat)
17) nai	niz	niz	niz	nai
18) zara	zira	zira	zira	zara
19) daitzen	diten	diften	diften	'daitzen/daitzen'
20) nauzu	nuzu	nuzu	nuzu	dirazu
21) zaitut	zitut	zitut	zitut	zaitut
22) dizut	dauzut	dauzut	dauzut	dizut
23) zarete	ziizte	ziizte	ziizte	zate
24) diat (N.N.N.)	deat	daiat	daiat	diat

	Aezkoa	Arrieta	Auritz	Aurizberri	Mezkirtz	Lintzoain
1)nalz	niz	naiz	naiz	naiz	naiz/neiz/neis	nalz
2)zara/xara	zira/xira	zara	zara	zara	zara/zera	zara/zera
3) zen	ze	ze	zen	ze/zen/za	ze/zen	ze
4)ginen	gine/ginde	gine	ginen/ginden	gina	gine/ginen	gine
5)zaitut	zitut/dauzut	dizut/zaitut	zaitut/dizut	zaitut/dauzut	dizut	dizut
6)huen	yue	yue		yue	yue/yuen	yue
7)zait/zaidak	zeida/xeidak	zaira/zaida	zait/zaida	zaida	zaiđe/ziaidek	zalde/zaidėk
8)zitzaldan	zitzejda	zeikira	zi(t)zaldan	zizalda	zitzaiden/zaikiran	zakire/zekide
zitzaldan	xitxeidata				zitzaidata	zekireta
9)zaltzal	zitzeo	zeklo	zitzalon	zizalo	zitzaio/zekion	zekio
zitzalao	xitxeota		zalkion		zitzeota	zekiota
10)dit / zidak	dada/xadak	dira	dira/dit/nau	dara	dire/zirek	dire/zirek
11)dlot/zloat	dakot/xakotat	dakot	diot/dakot/dekot	dakot	dakot/diakotat	dakot/zlakotat
12)dizut	dauzut	dizut	dizut/daizut	dauzut	dizut	dizut
13)Nik-Hiri	dautat/nauta	dlat		daut/nauta	dlet/nie/-n	diet/nia/nie
14)nion/nioan	nako/neko/nakota	neko/-n	nion/nako/-n	neko	neko/-n/nekota	neko/nekota
15)nzun	nauzu	nizu	nzun/naizu	nauzu/neuzu	nizu/-n	nizu
16)zietek	xaetek	ziakote(k)			diakotek	ziakotek
17)zidatean	xadateata	txidaten			zireteta	zireteta
18)zlean	xaeta	txekoten			ziakoteta/-tea	zekoteta

Lehen taulak lehen 10 adizkietan aezkera goi-nafarrerarekin doala erakusten digu. 4. laukiko datua kontuz hartu beharra da ordea; Orpustanek dioskunez, Orzainen *zata* da forma, aezkerazko *zaida*-ri hurbiltzen zaiona. 6.ean, “zitzaion”-en kasuan, goi-nafarreraz *zekio* ageri zaigu Arrietako herrian, baina Nor Nori-ko *-ki*-erroko formekin batean, (Sakanan edo Goñerrin aurkitzen ditugunak), badira “zitzaion” modukoak ere goi-nafarreraz. 10.ean ikusten da aezkeraz *zake*-z gain *dauke* dagoela. Goi-nafarrerazko testu zaharretan nahiz egun Mezkiritzen badira ordea halakoak ere: *ez zuqueten utci* ahaleko forma dugu “Admirabantur dicentes: bene omnia fecit” izenburua duen San Mateoren testu batean.⁶⁴ Elkanoko Lizarragak ere baditu honelakoak: *Eta norc inzúque deusetic, baicic Jangoicoac gucién Criadóreac?* (1979: 127). Bonapartek Elkano, Gares, Oltza eta Goñin bildu zituen honelakoak, “neza-keen” formari dagokionerako *nuke* edo *nukea* bilduz (Ondarra 1982: 206). 11.ean lauretan “dakot” dugun arren, esan behar da goi-nafarreraz nagusiagoa dela “diot” forma, Arrietako hau baino. 12.etik 16.era bitarteko adibideek erakusten digute aezkerak desberdin jokatzen duela hala behe-nafarrerarekiko nola goi-nafarrerarekiko. 17.etik 22.era bitartekoek berriz aezkera behe-nafarreraren lerroan sartzen dute, eta 23 eta 24.ak berriz ere zalantzan uzten dute aezkeraren lekua zein den.

Bigarren taulan besteren artean honakoa ikus daiteke: Aurizberriko formak erabat hurbiltzen zaizkiola aezkerari *naiz*, *zara*, *zaitut* indikatiboko oraineko horiek salbu. Aurizkoek berriz goi-nafarreraren statusa hobeki gordetzen dute. Arrietako formak goi-nafarrerari segitzen zaizkio *naiz*, *zara*, *dizut* bezalakoetan. Iraganeko Nor Nori formetan *-ki*- erroa gordetzen dute aezkeratik aldenduz. Hiketako formetan ordea, aezkerazko *x*- (sudurkari ondoren *tx*-) bera dute, besteek ez bezala. Mezkiritz

(64) Testua Pedro Diez de Ulzurrun Iruñeko mediku eta euskaltzain urgazleak utzi digu, hori da dugun erreferentzia.

eta Lintzoaingo formak dira goi-nafarrera arrunta hobekien ordezkatzan dutenak. Bi hauetan *neiz*, *zera* bezalakoak aurreko aditz nagusia *-i-z* bukatzen den kasuetakoak ditugu, asimilazioa jasanik alegia. Asimilazio bera gertatzen da *zaide* bezalakoetan ere.

Guk uste bi taula hauen bidez aezkerazko adizkiak behe-nafarrerazkoekin doazela dioen orain arteko baieztapen *naive-a* zuzentzen da, eta gauzak konplexuago direla aise ikusten, neurri handi batean aezkera eta goi-nafarrera batera baitoaz.

Atal hau bukatu aurretik bada polimorfismoaz aipatu nahi dugun zerbait. Joe Larochette-k Manuel Alvar-en lan bat irazkintzen duela (1970: 237-241), J. Allières-en banaketa hirukoitza gogorarazten digu: a) bertako eta kanpotikako formak batera; b) forma zaharragoa eta berriagoa batera; c) bi forma garaikide batera. Aezkerazko aditz sistemak banaketa hau bermatzeko adibideak ematen dizkigu.

1) *Zen/ze*, *zuen/zue* bezalako dimorfismoak arruntak dira Aezkoan, batez ere gizonetzkoengan. Kasu honetan, itxuraz, *zuen* edo *zen* bezalakoak zaharragotzat joko genituzke, iraganeko *-n* morfemaren galera osoki gailendu gabeko joeratzat harturik. Ezin da ukatu ordea, iraganeko morfemaren galera erabatekoa gertatu eta gero, Nafarroa Garaiko edo beharbada Iparraldeko forma *-n*-dunak aezkerara berriz ere sartu izana, mugikortasun handiko gizonen ekarriak edo. Halaz ere dimorfismo hau zaharra da, eta ez dago zertan honelakoetara jo. Beriainek, esate baterako, forma *n*-dunak eta *-n* gabeak zerabiltzan *ciol/cen* (1621: 70), nahiz mende bat beranduago, Lizarragak eta Elizalde gabeak erabili (Kerejeta 1991: 168-69).

2) *Niz/naiz* dimorfismoa gertatzen da Arian gizonetzko anitzengan. Kasu honetan ere *naiz* zaharragotzat joko genuke lehen kolpean, eta gainera bi hizkeraren mugan dagoen eremu batean bi formak agertzea ez da bat ere harritzekoa, espero beharko litzatekeena baizik, baina ezin ahantz dezakegu *zeida* 'zait', *beita*, *geizki* bezalakoak egiten dituen hizkera batek ezin gorde dezakeela *naiz* bezalakorik, *neiz* beharko lukeela, Goñerriko edo Oltzako Ororbiako testuetan bezala. Emaztekiak baitira beti *niz* darabiltenak, uste dugu gizonetzkoen berrikuntza dela *naiz*, baztandarreri edota goi-nafarrera egiten duten beste jendeei ikasia edo. Adierazgarria da gainera *yaiz* ez, *yiz* erabiltzea gizon ariatar hauek berek. Aezkoan ez da beste inon aurkitzen *naiz* forma.⁶⁵ Oraingo Ariako gizonetzkoen *naiz niz*-en aldaki jatorrizkoa izatera berriz, ez dugu uste zalantzarik legokeenik aezkera goi-nafarreran sartzeko. Arazo enpirikoa da gurea, ez baitakigu noiztik diren aezkerazko indikatiboko oraineko forma horiek behe-nafarrerazkoak bezalakoak, edota hobeki esan, ez dakigu aspaldian aezkera eta behe-nafarrera nolakoak ziren, ez zertan berezten ziren, ez berezten ziren ez honelako ezer.

3) Hurrengoak ere forma garaikideak ditugu: *zakoe/zako* 'zion', *zogue/zougu* 'zigin', *nekoel/neko* 'nion', *nauzuel/nauzu* 'nizun'. Formok, lehen pareta Orbaizetakoak, eta gaineratekoak Abaurregainakoak dira. Hauek argi darakuskigute, iraganeko *-n* morfema galduenez, eta iraganeko *z-* morfema unibokoa ez izanik —*zeo* 'zaio' oraineko forma da—, hiztunak premiazko dakusala iraganerako forma espezifiko bat, eta analogiaz *-e* hautatu duela funtzio horretarako, *zue*, *nue*, *ni(n)tze* e.a. gogoan. Honelako formak ongi hedatuak dira Aezkoan, baina ez dakigu Aezkoako mugak gaindizten ote dituzten.

(65) Ana María Echaideren inkestetan *naiz* bat azaltzen da Garraldako erantzule batek emanda (1989: 215). Guk Garraldan *niz* entzun dugu beti.

4) Forma garaikideak dira hurrengoak ere, bigarren kasuetan femeninoko 2. pertsonaren morfemaren lerradura gertatu dela (cfr. Ros 1986: 14, non esaten baita guk aipatzen dugun lerradurarik ez dela aezkeraz): *tine/tinen, tinagu/tinoun = ditinoun, daune/daunen*. Goi-nafarreraz halakorik ba ote den edo ba ote zen ez dakigu, baina zaraitzueraz bada arrastorik: *orai iorc ecusten ezquituen lecuan erori bear nagun lujuriazco becatuan* (Satrustegi 1987: 166), eta Zoilo Moso otsagabiarrak *xardokiren nagun emaro xago* (Estornés Lasa 1985: 42).

6.4.4. Sintaxia

1) Balio enfatikoko esaldietan galdegaia aditz laguntzailearen aitzinean joan daiteke behe-nafarreraz. Aezkeraz eta goi-nafarreraz ez. Hona hiru adibide:

“hortako dauzut erten ene arbasoen denborakoa zela”, Heletan Xipri Arbelbideren ama zenari 1985ean bildua.

“haren ustez, etxeko segida, geroa, nik nuen segurtatu behar” (Landart 1978: 47).

“berhala dinat edan” (Etxamendi 1975: 58).

2) Aezkeraz eta goi-nafarreraz ez da ezagutzen behe-nafarrerako zehargalderetako *-nez* atzizkia:

“galdeka hea Alemanian apeza ez denez herriko-mutil” (Salaberry 1978: 142).

“ikusteko hea bere semia jinen denez”, Donibane Garaziko ipuin batean, (Etxebarria 1983: 262).

3) Aezkeraz eta goi-nafarreraz ez dago galdera perpausetan behe-nafarreraz dagoen *-a* morfema:

“Ikusterat jiten ahalko nintekeria?” (Etxamendi 1984b: 8).

“Bihotzetik erten daazia, Maattipi?” Lacombe Alduden bildu ipuinean (1971-72: 36).

4) Xedezko esaldiei dagokienez, aezkeraz eta goi-nafarreraz ez dagoen “amoreakatik (eta)” bidezko egitura ageri zaigu baztaneraz bezala behe-nafarreraz. Baztango adibidea 1722ko Erratzuko gutun batekoa da: *Guerta Estadien amoreac gatic* (Satrustegi 1986: 128). Behe-nafarrerazko lehen adibidea Aldudekoa da eta Izpurakoa bigarrena:

“Othoizten zaitugu ardiets dauzkigutzun lau gauza gu guzien nagusiaren-ganik, amorekatik eta izan dadin gure erresuma bethikotz uros” (Cerquand 1985: 19).

“Jaik hadi, espaka gaiten argia gabe, amoreagatik atso hori gutaz trufa ez dadin” (Cerquand 1985: 33).

5) Kausaletan *-lakoan* atzizkia aurkitzen dugu behe-nafarreraz, aezkeraz eta goi-nafarreraz berriz ez:

“-Bainan zuk nolaz ez duzu pentsione gehiago hunkitzen? -Ba, alta, ez, ez dutalakoan galdegin.” (Etchebarne 1989: 141).

“Certaco deitcen ducu mortala? Arima hiltcen diilacuan”, Hazparneko kristau ikasbide batetik hartua.

Ezaugarri hau ez dagokio soilik behe-nafarrerari, badira adibideak gipuzkeraz (Alzo 1961: 76).

- 6) Ezezakako adbertsatiboetan bada behe-nafarreraz aezkeraz ez den “baina/bainan”:
 “Mintzaira ez duk egina lehenik bere buruarekin har-emanka artzeko, bainan bertzeekin solastatzeko...” (Salaberry 1981: 14).
 “ez han egoiteko zilintzan loheriaz hartuak, bainan oldar gehiago papoan, uda berria jin ber, hegaldatzeko, aro berri bat haste” (Salaberry 1978: 176).

7) *Baizen* forma duten esaldiak ageri dira behe-nafarreraz aezkeraz *bezik* baizik ez dela:

“ez diat profiturik erretirutzen esne xorta bat baizen” (Cerquand 1985: 48), Buztintze-Iriberry.

“sekulan ez nintzen etchetik atherako, nere Aingeru begiraleari othoitz bat eginik baizen” (Etxebarria 1983: 252), Orzaize.

Hona orain Aezkoako adibide pare bat:

“ezkira bizi irur bezik” Aria.

“ez da kotxea bezik bazterretan” Orbara.

Ordea, goi-nafarrera zaharrean badugu Utergako ezkontagirian adibide hau: “ez verçe emazteric eguiteco y vayçen” (Satrustegi 1977: 113), zeinak pentsarazten digun aezkeraz ere lehen bazirela honelakoak.

8) Desberdintasun ñimiñoa izanagatik ere komeni da aipatzea, ondoriozko esaldietan, aezkerak *bai(t)*- hutsa darabilela, behe-nafarrerak *nun bai(t)*- osoagoa duen bitartean:

“Neskato gazte hura hoin izan zen alferra bere bizi guzian nun ez bait zien ikhasi orratzean hariaren iragaiten” (Cerquand 1985: 44), Oragarreko ipuinean.

9) Ez dute aezkerak eta goi-nafarrerak behe-nafarrerak duen (*-en*) *ber* egitura moduzkoa baliatzen:

“Hemen sartu gogo nizin. Espainiarat joan balira Beneditinak, joanen nintzen, serora nintzen ber”.⁶⁶

10) Arrunta den “nahiz” adbertsatiboa, aezkera inguratzen duten hizkerek dute-na (Baztan, Erroibar, Eguesibar...), ez da ageri aezkera modernoan. Behe-nafarreraz bada:

“Jaun aberats bat zagon oraino ezkontzeko, nahiz berrogai eta hamar urtherat hurbildia zen” (Cerquand 1985: 92), Oragarreko ipuinean.

11) Zehaztugabeetarako *zemeit* edo *zerbeit* darabil aezkerak, eta ez dago goi-nafarreraz aurki daitekeen *-aren bat/-ren bat*: *Elizaren Mandamentuaren bat* (Elizalde 1735: 83). Gesalazko Muzkin berriz *verce viderenbat* (Lecuona 1973: 377), eta Oltzako Ororbian *hume gueistorem bat* (Satrustegi 1987: 107). Elkanoko Lizarragak berriz: *passioco bérc instrumenturenbat* (1979: 83). Zaraitzueraz ere aurkitu dugu egitura hori Samper-en 1866ko dotrinan: *ceren cometitcen baitu becatu gravisimo edo andien bat* (Camino & Gómez 1992: 495). Baztanerazko testuetan ere ageri da: *becatu mortalen batez oroitzen denac* (Salaburu 1986: 836), eta baita Ultzamakoetan ere: *gauzarem bat* (Sa-

(66) Jatsun 1883.ean sortu Ama Gaudentzia mojari egin elkar hizketatik bildua, *Otoizlari* aldizkaria, 1983ko ekaina, 108. zenbakia, 13. or.

trustegi 1988: 283). Ez da falta Bertizaranako testuetan: *beren humeren bati* (Ondarra 1989: 709). Pentsa liteke aezkeraz ere bazela lehen honelakorik.

IRUZKINA

Ez ditugu sintaxiaren atal guztiak ukitu, lanaren xedea ez baita sistematikotasuna. Ezin gainera, oraindik ere datu gehiago behar baitira alderaketa osoagoa lortzeko. Esate baterako, hainbat fenomeno honako edo halako hizkeran gertatzen ote den jakin beharko genuke: erlatiboko esaldietan arrunta da aezkeraz nahiz goi-nafarreraz izena aurretik doan egitura luzexkoa: *ogui beti dirauena* Iruñeko 1609ko olerkietan, *çure odol enegatic yxuri cinduenas* Beriainek, *crístio adimentura alegatu diren gutciei* Urizko dotrinan, eta aezkeraz Abaurregainan bildu *ele (h)artzen diren geek*. Ba ote halakorik behe-nafarreraz? Zaraitzueraz bederen badira: *ele falta dren koyetarik* (Estornés Lasa 1985: 84), eta hona Donibane-Lohizungo alkateak XVIII. mendeko gutun batean dakarrena: *Emastequi hemen presso dugun bunec* (Satrustegi 1986: 141).

Beste adibide bat ematearren. Esaldi inpersonaletan Nor-Nork saileko adizkiak erabiltzen dira “behar” aditzarekin aezkeraz eta behe-nafarreraz Nor sailekoen ordez: “Gaixua, ezkalda zizpita ba’uxu barnian! horrek kendu beha’ixi”, ‘hori kendu behar da’ zentzuan (Etxamendi 1985: 17). Aezkerazko dotrinetan “¿Anitz bear du apreciatu cristioain dignidade gonec?” ageri zaigu Loperena orbaizetarraren dotrinan, eta aezkera modernoan “eztu bota biar sobra papel” bildua dugu Orbaizetan ‘ez da sobera paper bota behar’ adieran. Goi-nafarreraz ere ematen du badela antzekorik: “Hobe du ez oroitu denbora (h)aetaik (h)emen pasatu tugun klasian” bildua da Usetxin (Euskalerrria irratia & Múgica, M. 1990: 53). Norainoko hedadura du fenomeno honek? Bada oraindik ere lanik hiru hizkeren arteko sintaxi alderaketan aurrera egiteko.

6.4.5. Lexikoa

6.4.5.1. Dialektologiaren arloan lexikoaren sailak duen garrantzia zenbaterainokoa den erabakitzean joera aurkakoak ikusi ohi dira. Zenbait dialektologi azterketatan hutsaren hurrengoa da lexikoari eman zaion pizua, horretarako arrazoi bat baino gehiago emanez:

...uno tiene la impresión de que los componentes del léxico se distribuyen dentro de una familia de dialectos como los genes de una población: a veces se tiene la impresión de que se están extrayendo bolas de una urna.

Y, aunque las coincidencias de vocabulario den testimonio de contacto entre dialectos, estas coincidencias, lo mismo que las divergencias, no tienen por qué ser antiguas. (Mitxelena 1985 [1976]: 84).

Errealitatearen beste edozein atal gisa —etxe izenak, deiturak, toponimia...—, hizkuntzalaritzaren parte ere badenez, egitura geolinguistikoaren islada garbia da lexikoa, eta gogoan hartzekoa.

6.4.5.2. Ohiko dialektologiaren barrenean lexikoaren alorrean egindako azterketei estrukturalismoak egin zizkien kritikak ezagunak dira, ekarri dizkion onura eta teori aurrerapenak bezain ezagunak. Funtsean, lexikologiaren eta semantikaren arteko eredu zorrotz bat bilatu nahi zen, konparagarritasuna bideratuko zuten egitu-

rak lortzeko; bestela esan, arazo semasiologikoak eta onomasiologikoak gaintituz, egituraturik zeuden alor semantikoak alderatzera jo nahi zen, egitura kontzeptualak eta egituron atal lexikoak alderatzera, ohiko lexikologiatik eta betiko ordena alfabetikoaren tranpatik ihes egin nahian. Asmoaren zuzentasuna gora-behera, honek Euskal Dialektologiaren ihardunbidean eman dituen ukitzeko moduko emaitzak, gure euskalki banaketa eta sailkaketarako arlo lexikoak eskaintzen dizkigun baliabideak, inon ikusten ez direla aitortu behar da, edota behinik behin, oso nekeza bihurtzen dela iharduna halako parametro teorikoetarik abiatuz gero, alderaketa egiteko eragozpenak dozenaka ugaltzen baitira, dialektologiaren eta semantikaren arteko muga ezabatuz gainera.

Oposaketa desberdinetan funtzionatzeagatik, ikuspegi funtzionaletik begiraturik desberdinak izan daitezke materialki berdinak diren zenbait hizkuntz forma. Alderaketaren beraren metodologia eta xedea dira zalantzan gelditzen zaizkigunak. Dialektologilariak badaki ez dela hitzaren existentzia edo inexistentzia material hutsa alderatu behar dena, hizkuntzaren egiturak emandako baloreak baizik, baina ez da erraz gertatzen datuen eta teoriaren arteko leze sakona gaintitzea, sobera eta modu askotarikoak dira dialektologiaren —eta baita lexikoaren— esparruan biltzen diren datu heterogeneoak eredu teoriko hertsu baten barrenean egokitzeke. Estrukturalismoaren ahaleginaren balioa ukatu gabe, ohiko dialektologiaren bideari jarraiki arituko gara.

6.4.5.3. Lanaren mugak gogoan izanik, hainbat item alderatuko dugu. Bonaparteren inkestetako datuetan oinarrituko gara aezkerarako eta goi-nafarrerarako. Aezkerari dagozkionak Mitxelenak argitara emanak dira (1958), eta goi-nafarrerari dagokionerako, Erroibarko edo Artzibarko materialerik ezean, Elkanoko datuak baliatu ditugu, Ondarrak 1982an argitara emanak. Elkanoko inkestako datuak Aezkoakoak baino ugariagoak baitira, aezkera modernoko datuak ere baliatuko ditugu Bonaparterenean falta direnak ere izateko. Behe-nafarrerazkoak mende bat beranduagoko datuak dira, Eñaut Etxamendi euskaltzain urgazle ezterenzubiarrak guri adeitasunez emanak, zehatzak, fidagarriak eta xuxenak.

6.4.5.4. Mugaz bi aldeetako hizkerak alderatzean ezin ahortzi da erdaren eragina. Gaztelerak, bere aldetik, aezkera eta goi-nafarrera lexikoaren alorrean batzea eragin ahal izan du, aldi berean lehenago kaskoinaren eta orain frantsesaren eragin lexikoa bildu duen behe-nafarreratik aldeniduz.

Alderaketan berean pizua —eta ez nolana hikoia— duen bestelako eragilea Nafarroako eskualde hauetako euskararen diglosi egoera da. Bonapartek bere garaian inkestak egin zituenean beherakako abidan zihoan euskara Eguesibar guztian eta berdin Elkano herrian, eta ezagun du hori hitzen zerrendak, erdarakada nabarmenak ageri baitira bertan: *graziak eman, mantxatu, permititu, pintxatu, ofrezitu, arraskatu, prinzipio, eslejitu, apartatu*.⁶⁷ Inkesta egin zen garaian euskara nagusi zen Aezkoan herriaren ahoan, eta horrek ere alderatzerakoan bere eragina du.

Erdara distortsioen iturri gertatu ahal izan da Elkanoko berriemateak euskara behar bezala ez menderatzeagatik bertako euskal forma gogoan izan ez eta erdal

(67) Litekeena da ere neurriren batean inkestaren beraren eragina izatea hizkeraren itxura erdaldundu hori, batez ere gazteleratik abiatutik egina izatean.

forma eman baldin bazuen. Latinetikako maileguk garai batean euskal lexikoa batu ahal izan zuten bezala, euskal forma desberdin bana zuten bi hizkerari gertatu ahal izan zaie erdal forma bakar batek biak ordezkatzea, hizkera biak hurbilduaz. Baita alderantziz ere. Lehen bi hizkerek euskal forma bera zerabilten adibide batzuetan, bietarik batean euskal formari eutsi baldin bazaio eta bestean erdal formak euskalduna ordezkatu baldin badu, hitz horretan batasuna zuten bi hizkerak bata bestetik aldendu dira. Bigarren kasu honen adibideak erruz ikusi ditugu gure alderaketan: Aezkoan euskal forma ageri duen adibide batzuetan, ordain erdalduna dakar Elkano-ko inkestak kasu horretarako. Mezkitritzen guk 1990. urtearen inguruan egin inkestetan ordea, aezkerazko euskal forma bera aurkitu dugu goi-nafarreraz. Antzera, orain aezkeraz erabiltzen ez diren hitzak, edo erabilpen berezia dutenak, lehenago arruntak ziren. Esaterako, 1253ko idazki batzuetan «Miguel Argala de Garralda», «Orti Landerco de Garayoa» eta «Sancho L. Macua de Garayoa» ageri zaizkigu. Hiru izenondo horietarik bakarra erabiltzen da egun aezkeraz, “argal”, eta ez da jendearendako esaten, ilearendako baizik.

6.4.5.5. Nafarroako eremu anitzetan azken mendeetarik hona —Beriainen testuak berak lekuko— euskaraz erabiltzen diren gazteleratikako maileguen kopurua nabarmena da, eta honetan antzera jokatzeko dute hala goi-nafarrerak nola aezkerak. Honatx bi hizkeretan erabiltzen diren gazteleratikako formak. Goi-nafarrerazkoak Joakin Lizarragaren lanen hiztegiatarik bilduak dira, eta aezkerazkoak berriz egungo gure inkestetan: *aborrezitu, abuela, abuelo, afizione, akabatu, akuditu, a(k)ziona, aldarmortzatu, alubia, apart, arka, arrojatu, azotatu, balsatu, balle, bengatu, beztitu = bestitu, bolatu, devalde, despe(d)itu, ellegatu, errenditu, erreposatu = erreposki, eskapatu, eslejitu, espalda, esperatu, espostu, etxaperro, fin gaizto, fuerte, gana, golpatu, igualki, inport izan, junto, kalbo, kontent, kostunbre, kueba, kuidatu, kuna, ladron, manera, medianoki, montiatu, montio, orazio, pasagarri, peña = peina, pikatu, plantatu, presente, prezisoki & prezeski, primabera = primadera, sopra, solo, soñatu = sonatu, temple, tia, tio, txastre, unitu...*

6.4.5.6. Inkesta guztietan bezala, hau bat egin beharra izan zuen Bonapartek. Gaur egungo dialektologiatik abiatuak guk beste moduko galdetegia prestatuko genuke, inguruko kulturari gehixeago atxekituz, *arkanjel, kamello, leon, tigre, ballena* bezalakoak ekidinez. Aldiz, oso aspaldiko izan daitezkeen hitz gehiago komeni litzateke, orain arte ibar hauen bizimoduaren eta errealitatearen funts izan den natura-ekin lotuak direnak, behe-nafarrerarekiko alderaketa lexikorako izugarritzko argitasuna ekar lezaketenak. Aezkoan nahiz behe-nafarreraz erabiltzen diren *tirra* (lehen *Sastrearena* zeritzon Garraldako etxe bati hala esaten zaio orain, Ezterenzubiko iturri bati bezala), *darte* (zaraka), *(h)ibi, marro* bezalako hitzei lotuxeagoko inkesta beharko genuke ere. Izan ere, Manuel Alvar-ek dioen bezala:

...el mundo de los *Animales salvajes*, de las *Plantas* y del *Folklore*, contenido muy rico y de gran utilidad para el comparatista, porque, justamente, en este dominio habitualmente ignorado se refugian los restos de un vocabulario que no se rinde a los asaltos de la lengua oficial y en el que perduran las más viejas reliquias de estructuras lingüísticas prelatinas (Alvar 1956-57b: 261).

6.4.5.7. Ikus ditzagun orain aezkera eta behe-nafarrera banatzen dituzten hainbat hitz; tartean banatzen ez dituen hitzik ere bada. Lehen beti goi-nafarrerari dagokio, bigarrena aezkerari eta hirugarrena behe-nafarrerari:

Jangoiko/Jangoiko/Jeinko; garagartzarol/garagartzarolekain; garilla/garil/uztail; agostu/abuztu/agorri; urri/urri/buruill 'irail'; lastalla/azarol/urri(l); azarol/abendul/azaro 'azaro'; lagumbat/larumbat/liakoitz; lañul/goibell/hodei 'hodei'; oñestur/oinaztura/ximixta; txindil/txinar/pindar; tizon/eiletil/txindu; urgunel/lintsa, urgunel/liska, ihiztoka; ugaldel/ugaldel/erreka, ibai, erroitz; balle/balle/baran; ugazanaya/ugazanaya/esneanaia; amabutxal/amutxil/gazama, gaxama; aurpegi/aurpegi/begitarte; listul/lixtu/thu, elder, aboazi; lepazakile/lepazokil/garkola; beatz/eribeatz/bebatz; eskugar/eskuar/abur-mazela; bular/bular/papo; alu/alu, motz/potxotxa, pottoloa; txongolozangoxuntal/aztalbebarri; kalentural/berotasun/sukar; argizari/argizari/ezko; zirikul/zirikul/zeta; monal/monol/zimino; kalfor/kalfor/buzoka; karatxoril/garaitxoril/etxoriri; otsorrai/erroil/bele; galeper/galliper/kalla; amurrail/arrail/amarraiñ; armimaul/armamilllipu; ipurtargil/ipurtargil/barrargi; saltarin/saltarin/otte; puntx/puntza, puntxa/ziztaka; txipol/txipul/busuntsa; ezkil/ezkilurki; xunkal/xunkal/ibi; erromerol/erromerol/itsalahar; buruka/kalpitzar/ogiburu; garil/garilogi; gasatal/gaztal/gasna; amets/amets/aments; giltza/giltza/gako; goatzel/goatzel/obe, obantze; ataril/atari/borta, athea; zartagi/kaxol/zartaiñ; orantzal/orantza/altxaarria; ezkil/eskila = ezkila/zeiñu; kurexal/kuraxel/aixtur; ardol/ardol/ano; muskon/muzikon/paso; tellatu/etxein/teillatu; sor/sor/elkor; atral/atral/jalgi; listatul/listatul/dirdiratu; osatu/osatul/xikitatu; bilatul/bilatul/xekatu; prinzipliol/astel/bastapen; atija in/atija in/urtzintz in; akabatul/akatul/finitu, bururatu; zapatu/zapakatul/ixtikatu; naurritul/naurtul/izartu; ukitu/ukitul/hunki; bolatul/bolatul/airatu; etorri/etorri/jin.

Sail hau ugaldu liteke, baina gure oraingo xedea aurkezpen apal bat egitea da, ez hiru hizkeretako lexikoaren analisisa. Geografikoki alde batera nahiz bestera jokatzeko duten hitz multzoak berez litezke, aezkera goi-nafarrerarekin edota behe-nafarrerarekin ez doanetan zaraitzuerarekin eta erronkarierarekin ote doan begiratu; eremu guztia (behe-nafarrera, aezkera, goi-nafarrera) harrapatzen duten hitzak harrapatzen ez dutenetatik berezi, goi-nafarrera eta behe-nafarrera aezkeratik bereziaz batera doanetan; aezkerazko forma berrikuntza edo forma zaharra ote den edota zaraitzueira eta erronkarierarekin ote doan ikus liteke, e.a. Geolinguistikoki adierazgarri diren hitz multzoen arabera aezkeraren lexikoak zer jokabide duen ikustea ere interesgarria litzateke, eta baita estatistika egitea ere. Bonaparteren eta gure datuetan oinarriturik, aezkerazko eta goi-nafarrerazko datuak alderatu ditugu (Elkanoko nahiz Aezkoako XIX.eko datuak, eta Aezkoako eta Mezkirizko XX.ekoak), emaitzetan bi hizkeren arteko batasuna nabarmen gelditu dela. Alderaturako 1181 hitzetarik, 1046 berdinak atera zaizkigu (%88'57), 86 desberdinak (%7'28) eta 49 kasutan alderaketak arazoa ageri zuen (%4'14). Behe-nafarrerarekiko alderaketarik egin ez badugu ere, garbi ikusten da, erdaren eraginaz landa ere, desberdintasunak handiagoak direla aezkeraren eta behe-nafarreraren artean, eta behe-nafarreran Iparraldeko lexikoa nabarmen ageri dela, horretan aezkeratik eta goi-nafarreratik aldeniduz. Guzti hau arreta gehiagoz aztertzea da, baina gure lanean orain artean datuek erakutsitakoarekin bat dator orohar.

6.4.5.8. Aezkeraz hitz sail berezi eta "berezkorik" ba ote den galdetzea dagokigu ere. Alvar-ek Eska ibarreko hizkeran berezko hiztegi berezirik ez zuen aurkitu (1956-57a: 31). Aezkoarako guri berdindun gertatzen zaigu, ez baita ondoko hizkeraren

batean erabiltzen ez den hitzik, guk dakigula bederen, joera lexikoak ezker eskuin eta goiti beheiti doaz Aezkoan.

6.4.5.9. Bukatzeko, Aezkoa eta ondoko herrien artean ikus daitezkeen desberdintasun batzuk aipatu nahi ditugu. Zorritzarrez, Aurizberri eta Aurizko euskara aztertu gabe daude eta kasik itzalia da herri horietako euskara. Ikusiak gara Aurizberriko euskara adizkien aldetik aezkeraren iduria dela. Lexikoaz dakigun apurrak honakoa erakusten digu: Aurizberrin, *estrabilia*, *tellatua*, *belar zilo*, *atsalaskaria*, *tximindegia* edo *erte* erabiltzen ziren (Barandiaran 1926). Aezkoan guk hauek bildu ditugu: *artégia*, *etxéina*, *kúpuá* = *kúkuá*, *beréndua*, *etxamína* = *etxabína*, *arte*. *Erte* berrikuntza dela eta, esan behar da Aezkoa guztia inguratzen duela salbu Luzaide, Garazi eta Zaraitzu aldetik, baina bertan ez dela. Bada Artzibarko Arrietan, Uritzen, Erroibarko Mezkiritzen eta Aurizberrin, eta Beriainek, batzuetan, eta Elizalde bazerabilten. Garbi dago goi-nafarreraz hedatu dela, muga Aezkoan aurkiturik.

7. Oharmenezko dialektologia

Teori oinarriez iharduki dugunean aipatu dugu zerbaitxo dialektologiaren sail honetaz. Ameriketara arras erabilia izan da, Dennis R. Preston-en eta besteren lanak lekuko, eta hiztunek beren hizkeraz eta aldamenekoez dituzten balorazioak (estigmak, zaletasunak, usteak) ezagutzeko eta beren ustez hizkeren mugak nondik nora doazen jakiteko balio du. Guzti honetan kulturak eta hiztunaren bizikizunak —beste hizkeretako hiztunekiko izandako hartu-emanek— eta aprioriek eragina izan ohi dute, azken finean euskararik hoberena Tolosakoa, Arratiakoa edo Lapurdiko itsasaldekoa dela esaten “ikasi” egiten baita (cfr. Zuazo 1987: 934 eta Urquijo 1923), horregatik datu biltzaileak erne ibili beharra du.

Guk gehien bat hiztun aetzek beren eta aldamenekoen hizkeren mugez duten iritzia ezagutzeko baliatuko dugu. Aldameneko hizkeretako hiztun bakarren baten iritzia ere badakargu, ustearen bi norabideak elkarri egokitzen ote zaizkion ikusteko, nahiz badakigun elkarren arteko hizkuntz berdintasun eta desberdintasunen oharrenak ez duela nahitaez zertan simetrikoko gertatu. Inkestarako nagusiki zortzi lagun erabili ditugu, lau aetz, zaraitzuar bat eta hiru erroibartar.⁶⁸ Horiezaz gain badira garaztarrak ere —luzaidarrak barne —,⁶⁹ eta aetz gehiago, agertu arau aurkeztuko ditugunak. Ezinezkoa zaigu Artzibarko, Aurizberriko nahiz Aurizko euskaldun zenbaiten iritzia ekartzea. Inkesta zabalagoa eskaintzea gogokoago genuke, baina besterik ezean, bego oraingoz honetan. Mase-ren arabera bestalde (1964: 360), hiztunen erantzunen 2/3ak bederen bat etorri behar du tajuzko ondorioak atera ahal izateko. Gure lanean, gero ikusiko denez, lortzen da maila hau, nahiz hiztun gutirekin aritu garen.

(68) Aetzen artean, Abaurregainako Segundo Arostegi Kixketenekoa, 75 urtekoa; Hiriberriko Julian Arrese, Alkezarenekoa, 84 urtekoa; Orbaizetako Valeriano Zabaltza, Juanpritzenekoa, 82 urtekoa eta Garraldatik Anjela Iriarte Urrutiakoa, 81 urtekoa. Zaraitzutik Otsagabiako Teofilo Eseberri, 77 urtekoa. Erroibartik Mezkirizko Markos Saragueta, adinez nagusia eta Juan Ernaga, hau ere nagusia. Hirugarren erroibartarra Santiago Agorreta, 70 urtekoa, Mezkirizko Ureta etxaldekoa.

(69) Kultura aldetik garaztar dira luzaidarrak. Mugaz eskuinaldean dagoen Arnegi herria, aspaldian Luzaideko auzoa zen, Uhaldea, Ondarla, Kafaritze eta Ontzorone bezala (Arbelbide 1987: 133).

Hona lagun hauei gutxi gora behera galdetu geniena:

- 1) Bada hizkera bat Aezkoakoa berekoa, Aezkoako berezia?
- 2) Bada desberdintasunik Aezkoako hizkeratik Zaraitzukora, edota Zaraitzuko-
tik Aezkoakora?
- 3) Bada hizkera bat mugaz eskuinaldeko euskaldunena, bestela esan, bada
«frants euskara» deitzen den hori?
- 4) Aezkoako hizkera zeini hurbiltzen zaio gehien, Zaraitzukoari, Urraul Goiti-
koari, Artzibarkoari, Erroibarkoari, Garazikoari edo Baigorrikoari?

Lehen galderari eman erantzunean, lau aetzen artetik hiruk zioten Aezkoako euskara berezi bat badela. Abaurrearrak zioen badela “Aezkoa balleko uskara autentikoa”. Hiriberrikoak ere badela zioen. Orbaizetakoak berdin esan zigun, badela, Ariakoa dela hori, “Euskalerriko euskara garbiena”, ariatarrak beren artean ezkondu direnez, ez dela kanpotik aldaketarik sartu Ariako euskarara. Garraldako emaztekiak berriz, ez zuen garbi kontua.

Aho batekoa da aetzek bigarren galderari eman erantzuna. Emaztekiari ez genion galdetu, baina hiru gizon aetzek berdina esan ziguten. Hiriberriarrarendako “diferenteo” da Zaraitzukoa, abaurrearrarendako “distinto” eta orbaizetarrarendako “ez iduria ere”. Zaraitzuarrak berriz, Aezkoakora desberdintasunik baden galderzean, erantzun zuen aspaldian ez zela Aezkoan ibilia, gaztezututik, baina “bazen diferentzia, ez sobera, zomait [h]itz”.

Hirugarren galderak ere ez du zalantzarako aukerarik ematen. Ia ia mito bihurtua da Aezkoan aetzen eta “frantsen” —esan nahi baita garaztarren— hizkera berdina dela esatea, edo oso iduria bederen. Hori diote, ez bakarrik euskaldunek, euskara ez dakiten aetzek ere hala diote, are Garaziko hizkera ezagutu gabe ere. Horregatik, uste orokor honek gauzak ilunsko ikustera eramanezake oharmenezko dialektologia axaletik egiten duena, baldin bestelako galdera zehatzagoetara —gure laugarren-
nera, esate baterako— jauzia egiten ez badu. “Frantsek” beren euskara berezia dutela, eta beren artean ulertzeko zailena zuberotarrena dela gauza ezaguna da Aezkoan. Luzaide herrian “frants uskara” egiten dela, eta Orbaizetako artzainek ere euskara hori egiten dutela ezaguna da ere.

Laugarren galderaren erantzuna konplexua gerta liteke, baina halaz guztiz ere, gure ustez garrantzizkoena dena, Aezkoako euskara Erroibarkoarekin eta Donibane-Garazikoarekin alderatzea, neurri handi batean argitasunez ageri da iritziei dagokienez. Ez dute aetz guztiek euskarazko hartu-emanan izan Urraul Goitiko, Artzibarko, Aurizko, Aurizberriko (administraritzaz Erroibar, baina geografik aldetik Aezkoaren aldaka aldakan) edota Erroibarko (Mezkiritz, Bizkarreta-Gerendiain, Lintzoain) euskaldunekin, horiekiko hartu-emanan erdaraz egina espero izatekoa da, nagusi baitago erdara herri horietan azken hamarkadetan. Halaz ere, bakarren batzuek ezagutu dute bazter horietako euskara, bai azienda tratuak egitean eta bai Aribeko merkaturan, ibar horietako jendea joaten baitzen Aribera. Kontrabandoak berriz, garrantzi handia du mugaz bestaldeko hizkeraren ezagupenerako, eta berdin Donibaneko asteleheneroko merkaturak nahiz artzantzak. Gauzak aurkezteko erarik errazena Aezkoako euskara Donibanekoarekin eta Mezkiritzkoarekin alderatzeko eskatzea gertatu zaigu, oraindik orain Mezkiritzen bai baitira euskaldunak.

Berriemale orbaizetarrak zioskunez, Aezkoakoarekin alderatuz, “Mezkirizkoa iduria da Donianekoa beino”. Bestalde, Mezkirizkoa “ongi biziki konpreintzen da, Zaraitzuko beino obeki”. Mezkirizko euskaraz galdetzean “Banka eta Baigorri iduria” dela zioskun. Aezkoakoa, Zaraitzuko eta Donibanekoa alderatzean, Zaraitzuko baina, “iduriao Aezkoakei Luzaide eta Doniane”, eta “etzeike konprenditu Otxagabiakoa”; Aezkoako hizkeratik urrun zekusan Zaraitzukoa: “ez iduria ere”.

Hiriberriarraren ustez, Mezkiritzen eta Aurizberrin “airera” mintzatzen zen euskara. Aezkoakoa Mezkiritz eta Zaraitzurekin alderatzean, Aezkoakoa Mezkirizkoarekin iduriagoa dela, Zaraitzuko urrunago zekusan Aezkoakotik Mezkirizkoa baina. Zaraitzuko, Garazikoa eta Aezkoakoa alderatzean, “Zaraitzun diferenteao gengora [hemengora], iduriao Frantziakoa”. Eta Aezkoakoa, Mezkirizkoa eta Garazikoa alderatzean berriz, “Mezkiritz eta Aezkoa iduriao Frantziakoa beino”.

Berriemale abaurrarrak ere aurreko bien moduko ustea zuen. Zioenez, Auritz, Aurizberri eta Mezkiritzen “klase berean” mintzatzen ziren. Aezkoakotik Mezkirizkora bazela “diferentzia pixka bat”, Aezkoakoa dela “pixka bat distinto pronunziazioan”. Aezkoaren aldean zaraitzuarrak “distinto, beren tierrako estiloan” elekatzen direla. Mezkirizkoa eta Zaraitzuko alderatzean: “Mezkiritz igualao gureari ez ik Ezkarozekoa [Zaraitzu]”. Urraul Goitikoaz galdegin genionean, horiek euskara dela eta “deskartatuik, Elkoatx, Aristu eta, deskartatuik” daudela, berak han beti erdara egin duela. Artzibarkoaz berriz, “pixkat distintoxaotto gureari” zela, eta Erroibarko Mezkiritz eta Artzibarko Arrieta eta Hiriberri, “oek airera”, hau da, beren artean oso iduriak zirela. Irati ibaiaren harroan eta Aezkoaren muga dagoen Orotz-Betelu, eta baita Azparren ere, euskara aldetik Aezkoakoarekin alderatzean, “distinto guretik” zirela, eta bi herri horietako hizkerak Artzibar aldekoa jotzen zuela “bertze ballera, ez gureru, Orotzek eta Azparrenek ere Arrietako berera”.

Azkenik, Aezkoakoa Garazikoarekin eta Mezkirizkoarekin alderatzean, aurrekoen uste berekoa ageri zitzaigun: “Mezkirizkoak geao emate’ik gengoari ez ik frantsean, diferenteao frants uskara”. Garazikoa eta Zaraitzuko Aezkoakoarekin erkatzeko eskatzean, Garazikoa hurbilago sentitzen zuela: “frants uskara igualao gureru”.

Garraldako emaztekiaren erantzuna aurreko hiru gizonezkoenetik aldentzen da. Honen ustez, “Mezkirizkoa da [h]obeki konprenditzeko baztandarrena beino”; Aezkoakoarekin alderaturik “berdinio”. Halaz ere Aezkoakotik Mezkirizkora badela “kanbioa” zioskun, eta Aezkoakoarekin erkatuz “Frantziakoa kasi iguala” dela, Mezkirizkoa “diferenteao” zela. Gazte denboran bere etxean izaten zela urteoro norbait, bere ustez Baigorrikoa edo, eta harekin euskaraz egiten zuela eta “gengoa [hemengoa] bezala ze”, “aisa” konprenditzen zuela. Auriztarrak eta aurizberriarrak beti erdaraz ezagutu dituela zioskun: “uskara aendako guti ze, pantalon zuria eta zapeta txarolaskoak” jazten zituztela Garraldako jaietara etortzean, “eta inteligentzia” gehiago zuten ustekoak zirela aetzen aldean.⁷⁰

Aezkera eta behe-nafarrera alderatu ditugunean atera ondorioetarik batekin hitz egin aetzen ustea konparatu nahian, Aezkoako bere hizkera Baigorri aldeko eta Gara-

(70) Aurizberrira ezkondu otsagabiar bati “aezcuanos burros” esaera maiz entzun diotela esan izan digute. Bestalde, Zoilo Moso otsagabiarraren esaldien artean honakoa dugu: “aetza bere tentuari” (Estornés Lasa 1985: 64).

zi aldeko hizkerekin alderatzeko eskaru diogu hiztun bati.⁷¹ Hasieran, beharbada Garazikoarekin iduriagoa dela erantzun digu, baina gero hain ziur ez dagoela, azken finean baigorriarrekin hartu-eman guti izan duela, ia beti Garazi aldean ibili baita lanean. Erantzun digu ez duela ia desberdintasunik ikusten Baigorriko eta Garaziko hizkeren artean, eta orokorrean esan digu Aezkoako eta mugaz haraindiko euskara berdintsu direla. Bestalde, Baigorri nahiz Garazin urte luzez barne ibili den beste artzain bati galdegin diogu, eta honen ustez, batetik bestera ez da bat ere desberdintasunik hizkeraren aldetik.⁷²

Goazen orain erroibartarrekin laugarren galderari erantzundakora. Mezkirizko Ernagaren ustez beren euskara eta Aezkoakoa berdina da: “no cambia a la Aézcoa, el vasco igual que nosotros”. Saraguetak berriz Aezkoakotik Mezkirizkora “diferenzia guti” hautematen du, “pixket kanbiatzen dela” aitorturik ere. Agorreta berriemaleak diosku ez dakiela desberdintasunik baden edo ez den.

Erroibarkoaz berekoaz, Saraguetak dio Aurizberrin xuketan egiten zela, Aezkoako Orbaran bezala, eta horretaz landa Mezkirizkoa eta Aurizberrikoa berdinak zirela. Aurizkoa ere berdina zela, “Auritzen gure gise”. Mezkirizkotik Urepelekora ere ez dela diferentziarik dio, eta Mezkiritz, Urepele eta Aezkoan berdín mintzatzen dela; Baztanen ere “gutis gora bera gure gise”.

Ernaga mezkiriztarrak berriz, Aurizberri, Mezkiritz eta Lintzoango euskara “igual igual” dela dio, Aurizberriko xuketaren kontuaren berri ez duela eta Aurizko euskararen berri ere ez duela. Berdin gisaz, Zaraitzuko euskaraz dio ez dakiela ezer. Aezkoako euskara berezirik ba ote den galdetzean honela diosku: “todo es igual”, alegia, Aezkoan eta inguruko herrietan, Mezkiritz barne, berdín mintzatzen dela, eta Mezkiritzen eta Luzaiden berdín mintzatzen dela: “en Mezquíriz igual que en Valcarlos, el vasco francés que le llaman en todos estos pueblos”. Esaten ere digu Mezkiritzen badela luzaidar bat eta horrekin euskaraz mintzatzen dela eta ongi ulertzen duela, berdina dela. Herri bereko Ureta etxaldeko Agorreta gazteagoak berriz, zuzen osoz, “Luzaidera badela kanbio zerbait” diosku. Hiztun honek ere ez du Aurizberriko xuketaren kontuaren berri, baina garbi aitortzen du ez duela Aurizko eta Aurizberriko euskararen berririk.

Garaztarrek gaia nola hautematen duten ikusteko bi lekukotasun emanen ditugu. Lehenik artzain ezterenzubiar batek aetzen euskaraz dioena (*EAEL II*: 261. kontatera, Mañez Ithurbide 75 urtekoak 1986an Koldo Artola eta Josu Tellabideri kontatua): “ez ar[r]jas gure eskuara bera bana... elgar aixa aitzen giñen”. Beste garaztar batek berriz, beren euskararen iduriarena edo parekoena Otsagabiakoa zela zioen.⁷³ Zaraitzuarren ustearen berri emateko pare bat lekukotasun. Teofilo Eseberri otsagabiarrak zioskunez bere herriko hizkera eta Zuberoako Larrañekoa “idurixka” dira, nahiz ohartzen zen “iduariago” direla Otsagabiakoa eta Donibanekoa, Otsagabiakoa

(71) Irene Txapar Hiriberriko Dabidenean sortua eta Orbaizetara ezkondua, 62 urtekoa, artzantzain eta etxeko lanetan aritzen dena.

(72) Nicanor Erro, Orbaizetako Larraka auzoko Zabalarenekoa, Garazi aldera hurbilen dagoen auzokoa, 61 urtekoa. Lapurdiko Hazparden eta Mugarren, Zuberoan eta Nafarroa Behereko leku anitzetan (Azkarate, Baigorri, Heleta...) ibilia.

(73) Eñaut Etxamendi ezterenzubiartaren aitak honela sentitzen zuen. 1985.ean zioskun hori Etxamendi euskaltzain urgazleak.

eta Larrañekoa baino. 1970ean hil zen Zoilo Moso otsagabiarrak berriz honela zioen: “Ni gazte nintzalarik faten nintzan uda oro artzay Ori’ra eta ardura ele egiten nuen *Frantzia’ko artzayekin eta enetako aizago zen ayen uskara ezik Gipuzkoakoa*” (Estornés Lasa 1985: 80).

Desberdintasunena utzirik, hizkerai buruzko balorazioetan sartzen gara. Aezkoako orbaizetarrak Ariako euskara goosten du, “biziki garbi ta ongi” mintzatzen direla, “Euskalerriko euskara garbiena” egiten dutela derizkio. Aipatzekoa da arras hedatua dela Aezkoan, are erdaldunen artean ere, Aezkoako euskara dela Euskal Herriko berezkoena, zaharrena eta batez ere garbiena: “el más puro”. Uste hori noiztikoa ote den ez dakigu, baina gaude ez ote den azken hamarkadetan ibili diren apez gipuzkoar zenbaitek edo jende ikasiren batek, aetzek galbidean duten euskara maitarazteko erabilitako ideia modernoren bat, aetzek nolazpait sinetsi edo dutena.

Honekin batean aurkakoa dirudien beste iritzi bat ere bada euskal hiztun aetzen artean, Lizarraga Elkanokoak zioen “euskara gaizkara” hari hurbil dagoena. Aetzek diotenez, beren euskara “ez da konpletoa, babeititu ler [h]jitz erdera beitira”, eta berenaren aldean “Frantziakoa” garbiagoa dela diote, nahiz haiek ere frantsesetikako hitzak ere badituztela ohartzen diren. Entzunda gaude, halako erdizkako euskara egitea baino, hobe litzatekeela gazteleraz egitea. Balorazioen harian jarraituz, Abaurregainako Arostegirena dakargu orain. Honendako, “frants uskara suabeakoa da gurea beino”, eta Ameriketean egiten dena “frants uskara” dela dio.

Eseberri otsagabiarrarendako berriz, bere herriko hizkera “goxoao” da Abaurregainakoa baino, eta Donibane-Garazikoa berriz, Otsagabiakoa baino goxoagoa. Berriemale hau ez baita Mezkitritz aldean ibili, ez du esaten ahal Aezkoakotik Mezkitritz-kora desberdintasunik baden edo ez den.

Halako lanetan, iritziaren sendogarri berriemaleei datuak eskatzea izaten da hobereana, hizkuntz desberdintasunak zertan hautematen dituzten ikusteko. Ez da lan erraza izaten, gainera, hiztun arruntaren eta dialektologilariaren hizkuntz oharrena ez dira bat eta bera. Hurrengo lerroetan Aezkoako eta inguruko hiztunek hautematen dituzten hizkuntz desberdintasunak zeri dagozkion aipatuko dugu, besterik ezean, inolako orokortasunik ez sistematikotasunik duten datuak eskainiz.

Aetzekin hasirik, berriemale hiriberriarrak xuketa zekusan Zaraitzuko hizkeraren ezaugarri gisa. Mugaz bestaldeko euskaldunen hizkeraz berriz, abereen munduko ohar lexiko batzuk egin zizkigun soilik. Hiriberriko beste berriemale batek,⁷⁴ erakusleetako herskaria —*kau, kori, kura*— zekusan Zaraitzuko hizkeraren ezaugarri gisa. Orbaizetako Zabaltza berriemaleak aldiz, Donibanen “sobra zaloi” mintzatzen direla hauteman zuen, eta Mezkitritzen “pausao”. Zaraitzuko euskaraz beti “*rik, rik, rik*” ari direla zuen gogoan, zeina, guk uste, *-étarik* nahiz *-’trik [-turik]* atzizkien oroitzapena izan daitekeen, ez baita Aezkoan honelakorik, *-étaik* eta *-’tuik* baizik. Garraldako emaztekiak Mezkitritzen *baino* konparatiboa *baño* esaten dela aipatu zigun, agian bustiduraz oharturik edo? Orbaizetako beste berriemale batek,⁷⁵ “frantsen” euskararen ezaugarri gisa *-zii, -zii* bukaera ematen zigun, adizkietako bigarren pertsona pluraleko *-zie* atzizkiaren asimilazioa gogoan.

(74) Mariatoreneko Xerapio Juango artzaina zenak, 1990. urtearen aldera 83 bat urterekin hila.

(75) Larrañetakoan sortu eta bertan bizi den Akilino Goikoa, 63 urtekoa.

Aezkoako euskararen hautemate kontura pasatuz, Baztango lekukotasun bat dakargu, Lekarotzen hiketan mintzatzen entzunez gero “aietz” deitzen bait zituzten hala ari zirenak: “Gu haurrek ginenean aitek hikaz solasean aitzen bazakun, *aietzak* deitzen gintuen eta haserre maten zakun”.⁷⁶

Jadanik aipatua dugu Aezkoan Orbaizetako gizasemeen hizkera desberdina hautematen dela. Artzantzak mugaz eskuineko ibarretara eraman baititu ogi bila, harako tresna gisa euskara garaztarraz behartu dira. Artzain orbaizetar bati 1987an hartuak dira ondoko formak, Aezkoan beste edozein herritako inork, “frants” batekin izan ezik, sekula erabiliko ez lituzkeenak: *baño*, *bat* hitzari -ño atzizkia erantsita, Luzaideko eta Donibaneko gisan; *baia*? “bai ote?” moduan, *promenada*, —Aezkoan *pásean* edo *páseara* entzuten da beti—, eta baita *eskuára* hitza ere.⁷⁷

Interes betekoa litzateke sikolinguistikaren aldetik Garazi aldean, Baigorriin, Nafarroa Behereko barreneko aldean, Hazparne inguruan edo Zuberoan artzain ibili diren orbaizetar sortzez euskaldunen hizkera aztertzea, behin herrira itzultzean, euskaraz egiten jarraituz gero, beren artean nola egiten duten ikusteko. Beren ama hizkeratik zer gorde duten eta lanean baliatutakotik zer hartu duten aztertzeak aski argi eman diezaguke estrategia dialektalei buruz. Bestalde, fonologiaren (inbentarioari dagokionez *b* fonemaren ahoskatzea), morfologiaren (zuketari nahiz xuketari dagokionez), sintaxiaren eta lexikoaren atalean (*otoa* ‘beribila’ eta abar) mekanismoak berdin eta sakontasun berdinez erabiltzen diren aztertzea ere interesgarri litzateke, lagun bidialektalaren jokamolde gizartezkoaz nahiz bakarkakoaz zerbait ezagutzeko aukera emanen bailuke.

Taldeko jokabideari dagokionez, aezkeran mugaz bestaldeko euskarak izan duen eragina ikusirik, aurkako gertakizunik izan ote den aztertzea ere interesgarri dateke. Esaten den bezala, hizkuntz elkarreragina sinkronikoki norabide bikoa dela nabarmena baldin bada ere, diakronikoki norabide bakarrekoa gertatu dela dirudi askotan (Goddard 1988: 206 eta Hock 1988). Gure kasuan aezkerak Garaziko hizkeran, eta zehazkiago mugatik eskuinaldera lehen herrira den Ezterenzubikoan eraginik izan ote duen ikusteko, komeni litzateke Garaziko Hergaraiko (Ahatsa, Behorlegi, Mendibe, Buzunaritze, Lekunberri, Bazkazane, Sarrasketa, Aintzile...) euskara Ezterenzubikoarekin alderatzea, espero izatekoa baita datu aberatsak ateratzea muga dialektala dagoen gunen bateko herrian.⁷⁸

Inguru horretako behe-nafarreraren banaketaz bi hitz esan beharrak gara orain. Bonapartek Luzaideko euskara mendebaldeko behe-nafarreraren barrenean sartu zuen, Arnegikoarekin eta Lasakoarekin batera Baigorriko aldakian. Guk uste herri horietako euskara Baigorrikoarekin baino, Garazikoarekin da sartzekoa. Esate baterako, xuketaren eta palatalizazioaren erabilera aipa daitezke, baina ez goaz hemen horretaz aritzera, beude horiei buruzkoak beste lan baterako (cfr. Yrizar 1981 2.

(76) Lekukotasuna Lekarozko M. J. Perurenak kontatua da, Itziar Irigoien Perurena Euskal Herriko Unibertsitateko Gasteizko Filologia Fakultateko ikasleak 1991n burutu “Tratamenduak Baztanen” lanean datorrena.

(77) Bixente Almirantearena, mugaz beste aldean artzain ibilia, 84 urtekoa.

(78) Eñaut Etxamendik dioskunez, berak *aurra* ‘ahurtara’ bezalakoetan edota emaztekiek darabilten *batre* ‘bat ere’ formetan sumatzen du Hegoaldeko eragina Ezterenzubiko euskararen. Poliki aztertzekoa litzateke hau, eta ondoko herrietan datuak biltzea on litzateke.

liburuk.: 387). Oharmenezko dialektologiaren barrenean ari gara eta, geure buruari ere aipatu uste hau izateko eskubidea eman nahi diogu. Halaz ere, 1881.ean Bonapartek “Observaciones acerca del vascuence de Valcarlos” idatzi zuenean, ez zuen Luzaideko euskara Garazikoarekin erkatu, Orreaga eta Baigorrikoarekin alderatu zuen bakarrik; Garazi ere erkaketan sartu balu, ziur aski honekin batera sailkatuko zukeen Luzaidekoa. Ez zuen honakoa besterik idatzi Garaziri dagokionez:

Este pronombre personal de segunda persona del plural, en Valcarlos se reemplaza con *ziik* y á veces también con *ziek*, lo cual probablemente se debe á la influencia de San Juan Pié de Puerto (1881: 165).

Roberto Boloki eta Battitta Indart luzaidarren iritziz berriz,⁷⁹ Baigorriko hizkerari baino, Garazikoari lotzen zaio Luzaideko eta Arnegiko hizkera, eta baita Lasakoa ere. Bolokiren ustez gainera, Baigorrikoa Banka, Urepele eta horiekin doa, eta Baztangoaren iduria da.

Bide beretik, artzain garaztar gazte biri inkesta egitean, Baigorriko eta Garaziko euskararen arteko muga Irulegin zela erantzun zitzaigun, Lasa, Arnegi eta Luzaide garbiki Garazikoan sartzen zituztela. Bat dator honekin Emile Larre euskaltzain Baigorriin sortuak duen ustea ere.

Beste aldetik, zenbait esateran, Ezterenzubi eta Eiheralarrek lehenagoko hizkuntz egoerari eusten ziotela zioskuten aipatu bi garaztarrek, Garazi aldean arrunta den *ihilki biz* ‘ihilki haiz’ zentzuz puntukariaren ordeztu, Ezterenzubi-Eiheralarreetan *zabiltza* erabiltzen zela, era trinko zaharra. Bi herri horietan ere, egun galdua den arren, lehenagoko zaharrek oraingo *kendu*-ren ordeztu *ekendu* esaten zutela zioskuten, hain zuzen ere Aezkoan eta Nafarroa Garaian bezala.⁸⁰

Bestalde, aipatu bi artzainek, Luzaide-Arnegietako ezaugarri gisa “izan” zentzuan *ukan* erabiltzea aipatzen zuten, “izan nuk” beharrean “ukan nuk” darabiltela. Hau luzaidar gazteei entzuna diegu geuk ere, nahiz egun gazteek Luzaiden euskara oso guti egiten duten. *Bestelbertze* hitzak Garazi eta Baigorri bereziten dituela zeritzoten bi artzain garaztar hauek, lehen forma Garazikotzat joz, eta bigarrena Baigorrikotzat; ordea, Garazi-Baigorrietan, bietan *erran* eta *ertze* erabiltzen dira.

Aipatu Indart informatzaile luzaidarrak berriz, Luzaide-Arnegietan xuketa alokutiboa eta Garazi aldean berriz zuketa alokutiboa egiten dela aipatu digu.

Aski bedi honekin oharmenezko dialektologiari dagokionez. Gauzak hobeki, hiztun gehiago erabiliz eta galdera zehatzagoak eginez aurkez daitezkeela jabetzen gara. Ordea, beude datu hauek oraingoz ondorengo beste batzuren abiaburu gisa. Gogoan hartzekoa da gainera berriemalen kalitateari dagokionez, ez dela aisa inguruko hizkerak eta aezkera bera ongisko ezagutzen dituen hiztun aetzik aurkitzea, Aezkoako euskara eta ingurukoa egun hiltorian baitaude. Oharmenezko dialektologiaren

(79) Lehena Orbaizetara ezkondua eta Luzaideko Gaiñdola auzoan sortua, 45 bat urtekoa, eta bestea, Orbaizetan mutil urte anitz daramatzana, 55 urtekoa.

(80) Xalbador bertsolari urepeldarrak, XIX. mendeko Laphitz irisartarrak eta Narbaitzek erabilia. Nafarroa Garaiko testuetan berriz, Ororbia, Zugarramurdi, Erro eta Baztangoetan. Larrekok ere bazerabilen, eta Gipuzkoan Toribio Altzagak.

datuez sintesi gisa esan daitekeena llabur eta garbi aurkeztu nahi dugu. Hona laburbilduz guzti honetatik garbi atera daitekeena:

1) Berau bermatzeko hizkuntz daturik emateko gai ez badira ere, hiztun aetzek uste dute "badela" Aezkoako hizkera berezko bat. Erakutsi dugu lehen demarkazio etno-linguistiko hau, hizkuntz ezaugarrien oharrenaz gain, Aezkoako gizatalde senak eta ibarraren statusak eragina izan daitekeela. Aezkoako eta Artzibar-Erroibarretako hizkerak alderatzean isoglosa nabarmenak aurkitzeko zailtasunaz ere mintzatu gara aitzineko atalean. Bide beretik, erroibartarrek berek berenetik Aezkoako hizkerara desberdintasun dialektalik ez aurkitzea adierazgarri da guk uste.

2) Hiztun aetzek desberdintasun nabarmena hautematen dute Aezkoako hizkeratik Zaraitzukora. Egungo egunean gizatalde gisa aetzak eta zaraitzuarrak desberdinak diren ideiarekin bat dator hizkuntzaren inguruko aetzen uste hori, eta ez doa inola ere bi gizataldeen historiari dakigun apurretik atera daitezkeen datu eta ondorioen kontra.

3) Garrantziki emaztekiak ezik, hizkuntz berdintasunaren balorazio mailan, Aezkoako hizkera Artzibarko eta Erroibarkoarekin sailkatzen dute lehenik aetzek, Aezkoakoaren eta bi horien artean desberdintasuna badela aipatuaz, nahiz ez diguten esaten zertan.

Ondoren "frantsen" euskara da berdintasun mailari dagokionez, nahiz ez dugun lortu desberdintasun eta berdintasun maila hori Baigorriko eta Garaziko hizkeren arabera juzkarazterik.

Hirugarren mailan Zaraitzuko euskara dakusate, Donibanekoa eta baino urrunagoa zaiena. Honi dagokionez, aitor dugu hiztunen ustea eta dialektologilariarena juzkatzeko, konparazio eredu oso findu eta zehaztua beharko genukeela aezkera zaraitzuerarekin eta Garazi eta Baigorriko hizkerekin alderatzeko, ez baitago erraza ikusi batera Aezkoako euskaratik hurbilagokoa Zaraitzuko edota mugaz bestaldekoa ote den jakitea. Aipatu dugu ezterenzubiar batek Otsagabiako euskara biziki hurbil sentitzen zuela —agian xuketagatik—, nahiz ez dakigun aezkerarekiko hainbesteko hurbiltasunik sentitzen ote zuten.

8. Ondorioak eta galderak

8.1. Lanaren bukaerara iritsirik, ondorio zenbait ateratzeko garaia dugu. Aezkeraren deskribapena egitea ez, hizkera honen eta aldamenekoen desberdintasunak azalera za zen helburua. Jakina, lan sistematikoago batek ezaugarri desberdin gehiagoren berri emanen luke, baina gure lanak muga baten beharra ere bazuen: Muga horri men egin beharrek estalugunean utzi dizkigu aezkeran eta aldameneko hizkeretan berdín gertatzen diren hainbat eta hainbat ezaugarri, konbergentzia eta berdintasun eremu daitezkeenak ilunbean utzirik. Bereziki aezkerak eta behe-nafarrerak batera dituzten ezaugarriak ditugu gogoan, inoiz honen berri eman beharko baita ere; baztanera, goi-nafarrerako hizkera gehiago, eta Iparraldeko beste batzuk ditugu ere gogoan.

Aezkeraren barreneko desberdintasunak agertzeko asmorik ere ez genuen, eta aldizka erakutsi baldin baditugu, dialektologiaren norabideen berri emateko izan da.

Giza jokabideak —lagun batenak nahiz gizataldearenak— hizkuntz aldaketan duen garrantzia, testuen kronologia, dialektologia diakronikoaren premia hamaika

aldiz agertu dira gurean, eta ez oharkabeen gainera, abiaburu gisa baitezpadakotzat baititugu. Janda-k (1982: 150 eta 155) fikzio sinkronista kritikatzear bat, erabakietan diakronia nagusitu beharra dela dio. Hainbat galderari erantzuteko testu zaharagoen beharraz aritu gara, lantu joka aritu ere. XIX. mendetik atzerako testurik ez baita, aezkera modernoaren alderaketak erakusten diguna laburtzeko unea dugu.

8.2. Hizkuntz komunitate baten barrenean zein balizko hizkuntz aldaketa gertatzen den eragile anitzen araberakoa da (Phillips 1984: 322-323). Ikusi dugu historiari eta aetzen talde senak, isolamendu geografiko eta gizartezkoak bezala, aezkera autonomia maila handixkoko hizkera gerta litekeela iradokitzen zigula. Ordea, ez da aberatsa aezkera bere bereak dituen eta besterenak ez diren ezaugarrietan; dituen honelako apurrak berriak edo muntarik gabeak dira. Bere ezaugarriak ez dira eksklusiboak. Badira ezaugarri batzuk aezkera goi-nafarreratik berezten dutenak, baina ez dira aezkeraren ezaugarri espezifikokoak, zaraitzuerarekin edota behe-nafarrerarekin batean dituenak baizik; beste dialektoko batzuekiko erlazio estuan garatu den itxura guztia du aezkerak. Ez du bere berea den eta besterena ez den berrikuntza espezifikoko zahar eta muntakorik. Bestalde, ekialdeko hizkerak dituzten ezaugarri anitz falta ditu, eta nabarmen jotzen du erdialdeko hizkeretara, bestela esan, ez da goi-nafarreraren joera nagusietarik baztertu, ezaugarri gehienak halakoak baititu. Martinet-ek esango lukeen bezala (1954: 11), ez da dialektok dibergentea; ez da aezkera dibergentea, erdialdeko euskalkietarik hainbat ezaugarri berezten dituzten "ekialdeko" hizkerak erdialdekoekiko dibergenteak diren modu horretan. Dena den, gogoan izan behar da goi-nafarreraren ertzeko hizkera dela.

8.3. Dialektologilari ofiziokoari hizkera "berezia" ez iruditu arren, aetzek "berena hizkera berezi" gisa dakusate aezkera, eta honen arrazoia, hizkuntz ezaugarrienaz gain, ibarraren status administratiboan, aetzen talde senean eta historian bilatu beharra dagoke, beste leku batzuetan bezala, hiztuna, gizatalde berezi bateko partaide sentitzen den neurrian, berezko hizkera bat dagokion ustekoa baita. Baina egia izan arren, ez du aetzen usteak, zaraitzuerarekiko eta behe-nafarrerarekiko desberdina baita aezkera. Esan liteke, aetzak hautematen duen hizkuntz desberdintasuna ez dela zaraitzuerak eta behe-nafarrerak aezkerarekiko dutena, goi-nafarrerarekiko dutena baizik, aezkera ere goi-nafarreraren atala izaki. Arrazoi osoa dute aetzek beren hizkera berezia dela diotenean, bi hizkera horiekiko alderaketak hala erakusten baitu.

Egitura geolinguistikoa kontuan hartuz, isoglosa nabarmenak, bortitzak, bapatekoak, Orbaizetatik Ezterenzubira eta Luzaidera nahiz Abaurregaina eta Hiriberritik Eiaurrietara gertatzen dira. Hegoaldera dituen ibarretako hizkerarekiko alderaketak erakusten digu hor ez dagoela ia isoglosarik. Fonetika-fonologiaren arloan batasuna izugarria da, eta gainerako arloetan ez da kasik jauzirik ikusten, dauden isoglosa apurrak gradualak dira, ia sentitzen ez direnak, eta aezkera nabarmen loturik datusagu ezagutzen dugun Artzibarko hizkerarekin, eta ziur aski lehengo Urraul Goitikoarekin. Bonapartek Urraul Goitiko Adoain eta Aietxu herrietako euskara Elkanoko aldakian sartzen zuen Agoitzekoarekin batean (Yrizar 1981, 1. libur.: 115). Dena den, aztertu beharko litzateke aetzek hizkuntz intuizioa baliatuz "berena" doinu berezkoa goi-nafarrera darabilten hiztunenetik desberdintzen ote duten, entonazioak balio identifikatzaile-ernikoa eduki baitezake. Nabarmena da esaterako Aezkoako Hiriberriko batzuek mintzoari ematen dioten doinu goranzkoa, esaldia zintzilik

utziz bezala. Ondoko herrietakoek berehala berezten dute ezaugarri hori. Doinu hori, ordea, bakar batzuek ematen diote hizketari, ez da talde, sexu eta adin guztietako kideengan aurkitzen dena, kontuz aztertzea beraz. Ikus honen antzeko zerbaitez Texas-eko hizkuntz identifikazio neurrien gaia (Underwood 1988: 411).

Aezkoatik Garazi aldera dagoen jauzi geografikoa eta distantzia gogoan hartzeak dira gainera, eta hizkuntzak ezagun du: fonologi aldetik ez dago gradualtasunik, desberdintasun nabarmenak baizik. Bestalde, ezin ahantzi da Aezkoatik Agoitza bidean dauden herrietara ez dagoela halako erliebe jausirik eta distantziarik. Oharmenezko dialektologiak, bestalde, halaxe diosku ere. Zailagoa gertatzen da ordea aezkeraren zaraitzuerarekiko eta behe-nafarrerarekiko alderaketan hierarkia bat ezartzea desberdintasun dialektalei dagokienez.

Niz, eta honen analogiaz sortu diren *gira*, *zira* formetan oinarriturik, hauek behe-nafarreraren ezaugarri beharrezko eta nahikoak zirela *petitio principii* gisa harturik, aezkera behe-nafarreran sartu zuen Bonapartek. Banaketa horri dagokionerako honakoa aitor genezake: dialektologiaren ohiko tresnak erabiliz atera zaizkigun ondorioek, aezkera, behe-nafarrerarekiko lotura ukazina badu ere, goi-nafarrera dela dioskute. Hitzunen ustea ondorio honekin batera doa. Ondorioz, banaketa dialektalari dagokionez, aezkerari buruzko ikuspegi berriaren beharra nabarmena dela iruditzen zaigu guri bederen.

8.4. Aezkeraren statusaz bada zerbait gehiago esateko. Ohiko dialektologian erabiltzen diren metaforek badute egiatik zerbait. Aezkera "zubi" gisa edo hor zehar esaten den bezala "bridge dialect" gisa ikuste hori zehaztu beharra dagoela iruditzen zaigu. Ez da bi hizkeraren erdian ageri den eta berezko nortasuna duen hizkera bat. Nahiz behe-nafarreraren ezaugarri guti batzuek aezkera goi-nafarreratik saihesten duten, aezkera goi-nafarrera da garbi, goi-nafarreraren barrenean sartzen dena, ezaugarri ia guztiak honenak dituen. Ez ditugu beraz behe-nafarrera, goi-nafarrera eta aezkera, funtsean behe-nafarrera eta goi-nafarrera ditugu. Antzeko analisisa egiten du Haensch-ek Ribagorzako hiru hizkerarentzat katalunierarekin batean edo aragoerarekin batean sailkatzeko orduan. Garbi dakusa Bisaurri-ko hizkera aragoeran sartzen dela eta Espés eta Bonansakoak berriz katalunieran:

Así pues, no existe -a pesar de las muchas influencias mutuas, interferencias, formas híbridas, etc.- un «dialecto de transición» en sentido estricto, el cual tendría personalidad propia al lado del aragonés y del catalán, sino una separación neta, una frontera bien delimitada entre el catalán y el aragonés (1962: 94).

Fossat-ek eta esan bezala,⁸¹ errealitateari modu askotarikoagoan so egin dakioke, eta hizkera batek sailkapen bat baino gehiago onar dezakeela pentsatzea zilegi gerta daiteke, gure lan honen teori oinarrietan aipatu Winter-en harako hitzek diotena hain juxtu (1973: 140). Bi hizkeren arteko desberdintasunak desberdintasun, aipatu hitzek balio lukete abiapuntu gisa aezkeraren eta behe-nafarreraren morfologi eta sintaxi ezaugarriak alderatzeko.

Aezkerak goi-nafarreran zein status duen ikusteko aurreratuxeago beharko luke

(81) Ahozko komunikazioan.

egon goi-nafarrerari buruzko eztabaidak. Garbi dagoena da aezkera ez dela inolaz ere, hor zehar esan den bezala, euskalki bat, eta ziur aski, dialektologia orokorrak baino, dialektologilariaren aurreiritziek eta ezagupenek garrantzi handiagoa lukete azpieuskalki bat edo hizkera bat den erabakitzean, ez hainbeste isoglosen multzoak. Arazoa, berriz ere, dialektologiari buruzko teorizazioan eta isoglosen kategorizazioan datza, desberdintasun dialektologikoa neurtzeko alde aurretik erabiltzen diren irizpideetan, funtsean ereduari datza. Orain arteko tesiei jarraiki indikatiboko Nor eta Nor-Nori-Nork saileko adizkiei garrantzi handia ematera, aezkera goi-nafarreraren azpieuskalki bat litzateke nabarmen, ez hizkera bat.

Guk aezkera hizkera bat dela diogunean, ez dugu azpieuskalki bat baino status gutiagokoa denik esan nahi, hizkera hitza neutraltasunaren izenean darabilgu. Behe-nafarreraren mugan egoteak, espero zen bezala, honen ezaugarri batzuk izatea eragin du, eta beharbada horrexek egiten du aezkera goi-nafarreraren barrenean bereziagoa beste batzuk baino. Aezkerak Artzibarko euskararekin eta Eguesibarko Elkanoko Lizarragaren testuetakoarekin duen loturak, Urraul Goiti, Artzibar, Longida eta Eguesibarko hizkerak aezkerarekin zuketuen batasuna iradokitzen digu, ezagutzen genuen euskal dialektoen bertikaltasuna berriz ere nabarmen gelditzen dela. Bestalde, Aezkoako hizkerak Auritz eta Aurizberrikoekin zuen lotura ere nabarmena da, eta baita Erroibarkoarekin duena ere. Halaz ere Erroibarkoa desberdinexa iruditzen zaigu: jatorrizko euskal **j*-ren hots ez txistukaria, instrumentalerako -*z* bizkarkaria nagusi gertatzea, goiko bokalaren ondoko *a*-ren asimilazioa nahiz *ej* diptongoaren jokabidea ditugu desberdintasun garbiak, aezkeratik Erroibarko hizkera berezten dutenak. A bokalaren hersketaren fenomenoak noizkoa den ez dakigu, orokorrean berrikuntza ez zahartzat jo ohi da eta ez zaio status dialektologikoa handirik onartzen, baina entzumenaren aldetik bederen garrantzi handikoa iruditzen zaigu guri.

8.5. Gauza jakina da dialektologilariak azalpen historikoak ematean eta isoglosen kokapenez aritzean argi eta kontu handiz ihardun beharra duela (cfr. Meeussen 1962: 383 eta Fisiac 1985: 268). Egun baden isoglosa bat lehen ba ote zen ez jakiteak, orain honako hedadura duen fenomeno bat aspaldian noraino heltzen zen ez ezagutzeak, edo forma honetaz gain lehen beste hura hizkera berean ere bazela ez jabetzeak, oker nabarmenetara eramanez dezake soilik hizkeraren oraingo tankeran onarriturik juzkuak egiten hasten dena. Bestela esan, gizatalde espezifikoaren hizkeran ageri diren fenomenoaren sorgunea eta hedadura historian zehar zein izan den jakitea, berrikuntza diruditen fenomenoak hainbat lekutan agertzea elkarren arteko hartu-emanen zor zaien edo arrazoari nahiz kronologia desberdinen emaitza den frogatzea, gauza nekeza dateke, aspaldia goko berri eman diezaguketen lekukotasun zaharrenak XIX. mendekoak baldin badira. Ez da aski izanen XVI. mendeko behe-nafarreraren lekuko den Etxepare edo XVIII. mendeko goi-nafarrerarako horren baliagarri zaigun Lizarraga ezagutzea, non eta ez dugun Aezkoako taxuzko testu garaikiderik atzematen.

Bestalde, bada beste abiaburu bat dialektologian gogoan izan beharrekoa: ukipen egoeran dialektoek elkarri eragiten diote, kide bidialektalak lagun, eta baita kide horiek gabe ere. Giza jokabidearen ezaugarri unibertsalatarik bat konbergentzia da; Trudgillek «accommodation theory» deitzen duena (1986: 2); hiztunak, noren aurrean dagoen, egokitu egiten du bere hizkera.

Luzazko ukipen dialektaleko egoeran, geografi nahiz demografi eragileak ga-

rrantzi handikoak dira. Kide mugikorrek nahiz gizatalde handiago baten barrenean aldika bizitzea gertatzen zaien talde murriztagoetako kideak dira egokitzapena burutzen dutenak. Kide batetik bestera desberdintasunak izanen dira egokitzapen erritmoan, mailan, egokitzen dituen hizkuntz atalen zenbatasunean eta sakontasunean. Jarrera kontua ere badago tartean. Badira bestalde egokitzen ez diren formak, nahiz ez dagoen teoriarik muga jakinik. Egokitzapena —norbanakoarena, talde bate-na, gizatalde gehienarena— noiz gertatzen den zehazki jakitea ez da erraza. Hizkuntz forma ikasia eta berria baliatzen duenak, hasieran jatorrizko erabiltzaileen aurrean darabil. Gero agian jatorrizko erabiltzaile ez diren beraren gizatalde berrekoen aurrean erabiltzen hasiko da, eta forma gizatalde honetan kokatzen bada, gizatalde guztia bilakatuko da forma berri horren erabiltzaile. Esan daiteke erabiltzaile berri den gizatalde horren barrenean bi forma erabiltzen direla orain, hizkuntz aldaketa gertatu dela, berrikuntza bat onartu dela, eta forma zaharra galtzen bada, isoglosa bat ezabatu dela.

Onartzen da hizkuntz formak eta berrikuntzak geografi eremu batetik bestera mugitzen edo hedatzen direla. Demografi eta geografi eragileak munta handikoak dira honetan. Forma baten entzute maiztasunaren aldetik, nabarmena da gizatalde murriztagoko kideak maizago entzuten duela ukipen egoera batean gizatalde ugariagoko kideen forma alderantziz baino, matematikak hala agintzen du, nahiz hizkuntz kontuetan jarrerak ez diren beti kontzeptu matematiko hutsetan oinarritzen. Euskararen eta hizkuntza erromanikoen artean gertatu bezala, espetan izatekoa da maizago entzun izana aetzek forma garaztarrak, garaztarrek Aezkoako formak baino, areago hartu emana gehien bat Garazin, eta ez Aezkoan, gertatu bada, baina honetarako «giza geografia» hobeki ezagutu beharko genuke historiari dagokionez. Edozein kasutan ere, demografiari dagokionez, eragin dialektalaren gairako ondorioak begien bistakoak dira.

Hizkuntz aldaketen abiaburuez eta garaiaz ez dakigu anitz, «dialektoen arteko lotura hasikin»-ak zergatik gune batzuetan kokatu ziren eta beste batzuetan ez, zail da jakiten. Enpirikoki ikusirik, berrikuntzatzat jo ditzakegun eta Aezkoan ageri diren ezaugarri batzuk behe-nafarreratik eta honen eraginez «ekarriak» direla pentsatzea, espekulatuzaile gerta daiteke. Badakigu orain hor daudela, ez ordea noiztik dauden, non sortu diren berrikuntza horiek, egia ote den handik etorriak direla e.a. Aezkoako testu zaharragoak beharko genituzke adizkien forma historikoaren berri izateko. Ez dago pentsatzerik aezkerak goi-nafarrerarekin eta behe-nafarrerarekin orain duen erlazio dialektala beti halakoa izan denik. Neurri batean goi-nafarrera, behe-nafarrera eta aezkera kontzeptu modernoak dira eta goi-nafarrerazko eta behe-nafarrerazko testuak ez doaz XVI. mendetik atzerago. Aezkera "rama de origen vasco-francés bajo navarro" gisa jo izan bada ere, aezkera modernoa XVI. mendeko Etxeparearekin eta XVIIIko Lizarragarekin alderatzean, garbi ikusten da hurbiltasun handiagoa duela Eguesibarrekoarekin garaztarrekin baino. Zergatik pentsatu behar dugu lehenagoko denboran alderantziz zela? Erronkarieraren eta zubereraren kasurako pentsatu da hori, baina erronkarierak erdara zuen hegotik eta ekialdetik, ez euskalki "erdigunekorik", eta iparretik zuberera:

el roncalés y el suletino fueron un dialecto único en tiempos no demasiado lejanos (Mitzelena 1985 [1961-62]: 457).

Ozenen bustidura automatikorik gabeko hizkera da Baigorrikoa. Aezkoan duela ez hainbeste gertatu den despalatalizazio prozesua, aezkeraren beregaina da, edo badu zer ikusterik Baigorriko hizkera hor ondoan egoteak? Kronologikoki bateratua ote da prozesua? Olatu berak eraman ote ditu bi hizkerak? Xuketa alokutiborik ezak eta despalatalizazioak aezkera Baigorriko hizkerarekin bateratzen du, Garazikotik aldentuz. Bi ezaugarri horiezaz landa, zein hizkerarekin lotzen da gehiago aezkera, Garazikoarekin edo Baigorrikoarekin? Pentsa ote daiteke aezkera eta Baigorriko hizkera zenbait kasutan batera modu pasiboan doazela Garazikotik bereziz, Garazin sortu berrikuntza bat bi hauetara iritsi ez delako? Izan ote da bestelako berrikuntzarik, aetzek behe-nafarrerako formak kopiaturik, hondarrean Aezkoan gailendu ez denik, Urraul Goitiño, Artzibarko, Erröibarko nahiz Iruñerriko euskaldunekiko aetzen hartu-emanek sendotutako hizkuntz ohiturek neutralizatu dutenik?

8.6. Zaraitzu eta Erronkariko hizkerak Aezkoakoak baino lotura estuagoa dute Iparraldekoekin, eta historian zehar bi ibar horiek mugaz bestaldekoekin izan duten loturaren berri aski ugari dugu, esaterako mugaz eskuinaldetik Erronkari eta Zaraitzura bizitzera etortzen zirenak eta. Aezkoarako ez dago bi ibar horietarako bezainbat berririk honi buruz, eta ikerketen eza nagusi da. Ikusi batera badirudi baztanera ere lotuago ageri dela aezkera baino Iparraldeko hizkerari. Baztan, esaterako, 1567 arte Baionako elizbarrutiaren barrenean egon da. Nabarmena da Luzaide herriaren kasua ere; Garaziko muga-mugan eta Donibanetik sei bat kilometrotara egonik, hizkera osoki garaztarra egiten da.

Elkarrengandik hain hurbil dauden Aezkoa eta Zaraitzuko hizkuntz desberdintasuna harrigarria da. Zaraitzu ekialderago dago, Zuberoa eta Erronkari ditu parean, eta esan daiteke Iruñeritik eta Agoitz aldetik Aezkoa baino isolatuago dagoela. Zaraitzuerak, aezkerak ez bezala, Euskal Dialektologian «ekialdeko» deitzen ditugun hizkuntz ezaugarri anitz ditu, aezkera «erdigunekoagoa» dela.

Zaraitzu ondoko Urraul Goitin euskara egin da duela guti arte, eta Bonapartek zioenez goi-nafarrera egiten zen ibar horretan. Irunberri aldean ere euskara egin da, 1662.ean, esaterako, "connatural y hordinaria" zen, egunerokoa (Jimeno Jurio 1992a: 87), eta zaraitzuarrek nahitanahiezko hartu-emana behar izan dute hangoekin. Nolakoa ote zen Irunberriko hizkera? Ibaiaren arroari segika joaten da Irunberrira; Bonaparteren arabera Nabaskoze ondoko Arrakas Goitin zaraitzuerak egiten zen, baina Irunberrin goi-nafarrera egiten zatekeela pentsa dezakegu, ez jakin ordea. Aezkerari begiratzen badiogu, berarekiko berdintasun maila handiena duen hizkera pean duen Artzibarren gertatzen dela ohartzen gara.

Ez da erraza aezkeraren eta zaraitzueraren arteko desberdintasun nabarmenaren giltza aurkitzea. Geografi aldetik bi ibar dira, eta gizatalde bezala ere desberdindurik egon dira historian zehar, baina distantzia aldetik ondo-onddoan daude. Abaurregainatik Eiaurrietara sei kilometroko aldea dago, baina hizkuntz aldetik jauzi handia. Giza jarrerak eduki dukete garrantzirik bi hizkeren arteko aldea hainbestekoa izateko. Gure ustea bermatzeko ordea, Chambers-ek eta Trudgill-ek dioten bezala (1980) «human geography»-ri buruzko ikerketak beharko genituzke, eta bide batez, Aezkoako gizataldearen historiaz berri ugariagoak eta zehatzagoak.

Bibliografía

1. *Dialektologia orokorra*

- Alvar, M., 1956-57a, "Notas lingüísticas sobre Salvatierra y Sigüés (Valle del Esca, Zaragoza)", *Archivo de Filología Aragonesa VIII-IX*, 9-61.
- , 1956-57b, "Reseñas", *Archivo de Filología Aragonesa VIII-IX*, 260-261.
- , 1973, *Estructuralismo, geografía lingüística y dialectología actual*, 2. ed., Gredos, Madrid, 1973.
- , 1979, *Atlas lingüístico y etnográfico de Aragón, Navarra y Rioja (ALEANR)*. La Muralla, Madrid.
- Allen, H. B. & Linn, M. D., (ed.), 1986, *Dialect and Language Variation*, Academic Press, INC., San Diego.
- Andersen, H., 1988, "Center and periphery: adoption, diffusion, and spread", in Jacek Fisiak (ed.), 1988, 39-83.
- Bailey, Ch-J. N., 1973, *Variation and linguistic theory*, Center for applied linguistics, Arlington (Virginia).
- Bárcki, G., 1963, "Les recherches dialectologiques en Hongrie", *Orbis XII*, 141-156.
- Bloomfield, L., 1933, *Language*, Holt, New York.
- Borodina, M. A., 1961, "Sur la notion de dialecte (d'après les données des dialectes français) (I)", *Orbis X*, 281-292.
- Bottiglioni, G., 1954, "Linguistic Geography: Achievements, Methods, and Orientations", *Word* 10, 357-387. Ikus orain Allen, H. B. & Linn, M. D. (ed.) *Dialect and Language Variation*, Academic Press, Inc., San Diego, 1986, 5-19.
- Catalán, D., 1989, *Las lenguas circunvecinas del castellano*, Paraninfo, Madrid.
- Cazacu, B., 1957, "Sur le processus de différenciation dans le parler d'un village (Meria, Hunedoara)", *RRL II*, 81-103.
- Chambers, J. K., & Trudgill, P., 1980, *Dialectology*, Cambridge University Press.
- Davis, L. M., 1977, "Dialectology and Linguistics", *Orbis XXVI*, 24-30.
- Drettas, G., 1990, "Le dialecte bulgare-macédonien de XR. (Edhessa, Grèce). Questions de typologie", *BSL* 85, 227-265.
- Fernández Rei, F., 1991, *Dialectoloxía da lingua galega*, Xerais, Vigo.
- Fisiak, J. 1985, "Middle English dialectology today: some issues", (Ursula Pieper & Gerhard Sticke ed.), *Studia Linguistica Diachronica et Synchronica. Werner Winter Sexagenario*, Mouton de Gruyter, Berlin-New York-Amsterdam, 257-280.
- , (ed.), 1988, *Historical Dialectology. Regional and Social*, Mouton de Gruyter, Berlin-New York-Amsterdam.
- García González, F., 1982, "La frontera oriental del asturiano", *Boletín de la Real Academia Española* 225, 173-191.
- Goddard, I., 1988, "Stylistic dialects in Fox linguistic change", in Jacek Fisiak (ed.), 1988, 193-209.
- Goebel, H., 1992, "Problèmes et méthodes de la dialectométrie actuelle (avec application à l' AIS)", in *Nazioarteko Dialektologia Biltzarra. Agiriak*, Iker 7, Euskaltzaindia, Bilbo, 429-475.
- Grootaers, W. A., 1964, "La discussion autour des frontières dialectales subjectives", *Orbis XIII*, 380-398.
- Haensch, G., 1962, "Algunos caracteres de las hablas fronterizas catalano-aragonesas del Pirineo (Alta Ribagorza) — Contribución al estudio del problema de los dialectos llamados de transición", *Orbis XI*, 75-110.
- Hock, H. H., 1988, "Historical implications of a dialectological approach to convergence", in Jacek Fisiak (ed.), 1988, 283-328.

- Hoenigswald, H. M., 1964, "Graduality, Sporadicity, and the Minor Sound Change Processes", *Phonetica* 11, 202-215.
- Jordan, I., 1977, "Atlas ou glossaires?", in Manuel Alvar (ed.), *Atlas plurilingües. Metodología*, Madrid, 87-91.
- Ivić, P., 1962, "On the Structure of Dialect Differentiation", *Word* XVIII, 33-53.
- Janda, R. D., 1982, "Diachronic fact vs. synchronic fiction: historical-linguistic evidence against assuming underlying grammatical uniformity for contemporary dialects of the same language", Anders Ahlqvist (ed.), *Papers from the 5th International Conference on Historical Linguistics*, John Benjamins, 149-162.
- Kay, P., & Mc Daniel, Ch. K., 1979, "On the logic of variable rules", *Language in Society* 8, 151-187.
- Kurath, H., 1972, "The Sociocultural Background of Dialect Areas in American English", *Studies in Area Linguistics*, Indiana University Press, 39-53. Ikus orain Allen, H. B. & Linn, M. D. (ed.), 1986, 98-116.
- Larochette, J., 1970, "Bibliographie", *Orbis* XIX, 237-241.
- Lehmann, W. P., 1982, "Introduction: Diachronic Linguistics", in Winfred P. Lehmann & Yakov Malkiel (ed.), *Perspectives on historical linguistics*, John Benjamins, Amsterdam/Philadelphia, 1-16.
- Lüdtke, H., 1977, "Isoglosas atlánticas en la geografía fonética del portugués: apuntes de teoría dialectológica", in Manuel Alvar (ed.), *Atlas Plurilingües. Metodología*, Madrid, 152-156.
- Martinet, A., 1954, "Dialect", *Romance Philology* VIII, 1-11.
- Mase, Y., 1964, "Une nouvelle tentative pour tracer les frontières subjectives des dialectes", *Orbis* XIII, 357-379.
- Meeussen, A. E., 1962, "Bibliographie", *Orbis* XI, 383-384.
- Melis, L., Verlinde, S., Derynck, P., 1989, "La notion de dialecte supralocal: essai de définition dialectométrique", *Orbis* XXXIII, 70-132.
- Menéndez Pidal, R., 1954, *Pasiegos y vaqueiros. Dos cuestiones de Geografía Lingüística*, Universidad de Oviedo.
- Montes, J. J., 1982. *Dialectología general e hispanoamericana*, Publicaciones del Instituto Caro y Cuervo, Bogotá.
- , 1986, "Dialectología y sociolingüística: algunas ideas sobre sus interrelaciones", *Lingüística española actual* VIII-1, 133-141.
- Phillips, B. S., 1984, "Word frequency and the actuation of sound change", *Language* 60, 320-342.
- Preston, D. R., 1988, *Perceptual Dialectology: Nonlinguists' Views of Areal Linguistics*, Foris, Dordrecht.
- Reenen, P. Th. van, 1989, "Isoglosses and gradual differences across dialects in Medieval French", in Schouten, M. E. H. & Reenen P. Th. van (ed.), *New Methods in Dialectology*, Foris, Dordrecht, 135-153.
- Rischel, J., 1985, "Fieldwork data as input to instrumental analysis — a dilemma", in Pieper, U. & Stickel, G. (ed.), *Studia Linguistica Diachronica et Synchronica. Werner Winter sexagenario*, Mouton de Gruyter, Berlin-New York-Amsterdam, 709-722.
- Séguy, J., 1972, "La fonction minimale du dialecte", in Straka, G. (éd.), *Les dialectes romans de France à la lumière des Atlas régionaux*, Paris (C.N.R.S.), 27-42.
- Schouten, M. E. H. & Reenen, P. Th. van (ed.) 1989, *New Methods in Dialectology*, Foris, Dordrecht - Holland/Providence RI - U.S.A.
- Speitel, H. H., 1969, "An areal typology of isoglosses: isoglosses near the scottish-english border", *Zeitschrift für Dialectologie und Linguistik* 36, 49-66.

- Taeldeman, J., 1989, "Typology of dialect transitions in Flanders", in M. E. H. Schouten and P. Th. van Reenen (edit.) 1989, 155-163.
- Thomas, A. R. (ed.), 1988, *Methods in Dialectology*, Multilingual Matters LTD, Clevedon, Philadelphia.
- Thomas, P. W., 1988, "Locating minority language informants: a network approach to fieldwork", in Thomas, A. R. (ed.), 1988, 510-522.
- Trudgill, P., 1986, *Dialects in contact*, Language in society 10, Oxford.
- , 1988, "On the role of dialect contact and interdialect in linguistic change", in Jacek Fisiak (ed.), 1988, 547-563.
- Underwood, G. N., 1988, "Accent and Identity", in Thomas, A. R. (ed.), 1988, 406-427.
- Veñy, J., 1985, *Introduccio a la dialectologia catalana*, Encic. Cat., Barcelona.
- Viereck, W., 1988, "The Computerisation and Quantification of Linguistic Data: Dialectometrical Methods", in Thomas, A. R. (ed.), 1988, 524-550.
- Weinreich, U., Labov, U., Herzog, M. I., 1975 [1968], "Empirical foundations for a Theory of Language Change", in Lehmann & Malkiel (ed.), *Directions for Historical Linguistics*, University of Texas Press, Austin & London, 95-195.
- Winter, W., 1973, "Areal Linguistics: some general considerations", in Sebeok, Th. A. (ed.), *Current trends in Linguistics*, volume XI, Mouton, The Hague-Paris, 135-147.
- , 1988, "Metaphors in dialectological diction. A critical note", in Jacek Fisiak (ed.), 1988, 679-685.
- Zawadowsky, L., 1961, "Les dialectes d'origine différente en contact", *Orbis* X, 293-307.

2. Euskal dialektologia eta euskal testuak

- Alberdi, J., 1986, "Alokutibotasuna eta tratamenduak: II. Markinaldeko kasua", *ASJU* XX-2, 419-486.
- Altuna, P., 1972, *Mitxelena-ren idazlan hautatuak*, Mensajero, Bilbo.
- , 1980, *Linguae vasconum primitiae. Edizio kritikoa*, Mensajero, Bilbo.
- Alvar, M., 1947, "El habla de Oroz-Betelu", *RDTP* 3, 447-490.
- , 1947b, "Palabras y cosas en la Aézcoa", *Estación de Estudios Pirenaicos eta Pirineos*, Zaragoza.
- Alzo, Fr. D. de, 1961, *Estudio sobre el euskera hablado*, Donostia.
- Alzola Gerediaga, N., 1958, "Una carta de D. Pedro José Samper, Vicario de Jaurrieta, dirigida al Príncipe Luis Luciano Bonaparte", *PV* 70-71, 165-167.
- Allières, J., 1960, "Petit atlas linguistique basque français «Sacaze» I", *Via Domitia* VII, 205-221.
- , 1961, "Petit atlas linguistique basque français «Sacaze» II", *Via Domitia* VIII, 81-126.
- , 1977, "Petit atlas linguistique basque français «Bourciez» (I)", *FLV* 27, 353-386.
- , 1981, "La dialectologie basque", in *Euskal linguistika eta literatura: bide berriak*, Universidad de Deusto, Bilbo, 103-113.
- , 1986, "Petit atlas linguistique basque français «Bourciez» (II). Cartes 21 à 50", *FLV* 47, 5-45.
- Apecechea, J., 1975, "Programa de vida cristiana en una aldea de la zona de Pamplona en el siglo XVIII. (Tres sermones inéditos de Joaquín de Lizarraga en euskara)", *FLV* 19, 89-127.
- , 1978, "Tratado sobre el matrimonio, de Joaquín de Lizarraga (año 1782). (I)", *FLV* 29, 339-359.
- , 1979, "Tratado sobre el matrimonio, de Joaquín de Lizarraga (año 1782). (II)", *FLV* 31, 71-90.

- , 1981, "Tratado sobre el matrimonio, de Joaquín de Lizarraga (año 1782). (III)", *FLV* 37, 215-231.
- , 1982, "Tratado sobre el matrimonio, de Joaquín Lizarraga (año 1782). (IV)", *FLV* 40, 523-538.
- , 1985, "Tratado sobre el matrimonio, de Joaquín Lizarraga (año 1782) V", *FLV* 46, 283-304.
- , 1987, "Tratado sobre el matrimonio, de Joaquín Lizarraga (año 1782) VI", *FLV* 50, 251-279.
- , 1990, "Tratado sobre el matrimonio, de Joaquín Lizarraga VII", *FLV* 56, 277-301.
- Aranzadi zientzia elkarte, 1983; *Euskalerriko atlas etnolinguistikoa [EAEL I]*, Aranzadi, Donostia.
- , 1990, *Euskalerriko atlas etnolinguistikoa [EAEL II]*, Aranzadi, Donostia.
- Arbelbide, X., 1983, *Irri solas*, Iruñeko Udal Aurrezki Kutxa, Iruñea.
- Arradoi, P., 1966, *San Frantses Jatsukoa*, Donostia.
- Arraiza, J., 1988, "Ibero. Viacrucis en bascuence del siglo XIX", *FLV* 51, 143-154.
- Artola, K., 1992, "Hegoaldeko goi-nafarreraren azentua dela ta (hurbiltze-saiakera)", *FLV* 60, 187-227.
- Askoren artean, 1987, *Euskal Dialektologiaren Hastapenak*, UEU, Iruñea.
- Azkue, R. M., 1969 [1905-6], *Diccionario vasco-español-francés*, La gran enciclopedia vasca, Bilbo.
- , 1969b [1923], *Morfología vasca*, La Gran Enciclopedia Vasca, Bilbo.
- , 1927, "Aezkera edo Petiribefo inguruetako mintzaera", *Euskera* VIII, 179-300.
- , 1935, "Evolución de la lengua vasca", *Euskera* XVI, 61-120.
- , 1989 [1945], *Euskaleñaren yakintza III*, 3. argitalpena, Espasa Calpe & Euskaltzaindia, Madril.
- Barbier, J., 1984 [1926], "Ahetxak mahasti haitzurren", *Maiatz* 6, 13-14.
- , 1987 [1924], *Supazter xokoan*, Eusko Jaurlaritza, Gasteiz.
- Beriain, J. de, 1980 [1621], *Tratado de como se ha de oyr missa*, Hordago, Donostia.
- Bonaparte, L. L., 1869, *Le verbe basque en tableaux...*, Londres.
- , 1872, *Études sur les trois dialectes basques des vallées d'Aezcoa, de Salazar et de Roncal*, Londres.
- , 1881, "Observaciones acerca del vascuence de Valcarlos", *Revista Euskara* IV, 38, 161-166.
- Cabodevilla, J., 1991, *Aetzen uskara*, Nafarroako Gobernua, Iruñea.
- Camino, I., 1987, "Goi nafarrera", in *Euskal Dialektologiaren Hastapenak* (2. ed.), UEU, Iruñea, 189-263.
- , 1987b, "Behe nafarrera", in *Euskal Dialektologiaren Hastapenak* (2. ed.), UEU, Iruñea, 313-424.
- , 1989, "Argitasun zenbait Aezkoako dotrinei buruz", *ASJU* XXIII-3, 801-807.
- , 1990, "Euskalki batzu hiltorian", *Argia* 1275, urtarrilaren 14koa, 19-26.
- , 1991, "Aezkerazko testuak I: Ariako dotrina", in *Memoriae L. Mitxelena magistri sacrum*, *ASJU*-ren gehigarriak XIV, Donostia, 427-457.
- , 1991b, "Aezkerazko testuak II: Orbarako dotrinak", *ASJU* XXV-3, 929-960.
- Camino, I. & Gómez, R., 1992, "Bonaparteren argitaratzeko irizpideez: Aezkoa, Zaraitzu eta Erronkariko dotrinak (I)", *ASJU* XXVI-2, 453-582.
- Campion, A., 1880, *Orreaga. Balada escrita en el dialecto guipuzcoano, acompañada de versiones a los dialectos bizcaino, labortano y suletino y de diez y ocho variedades de la región bascongada de Nabarra desde Olazagutia hasta Roncal*, Librería de Joaquín Lorda, Iruñea.

- Caro Baroja, J., 1945, *Materiales para una historia de la lengua vasca en su relación con la latina*, Salamanca.
- Cerquand, J. F., 1985, *Ipar Euskal Herriko legenda eta ipuinak*, Anuntxi Aranaren edizioa, Txertoa, Donostia.
- Charritton, P., 1982, "Manex Hiriart-Urruty apezaren lau gutun Piarres Broussain adiskideari", *Maiatz* 2, 61-66.
- , 1986, *Resurreccion Maria de Azkue eta Pierre Broussain-en arteko elkarridazketa*. *Iker* 4, Euskaltzaindia, Bilbo.
- , 1988, *Jean Etchepare mirikuaren idazlanak*. III *Kazetaritza* (A). (1903-1915), Elkar, Donostia.
- Darricarrère, J. B., 1911, "Le libre basque intitulé: *Onsa bilceco bidea*", *RIEV* 5, 14-46.
- Díez de Ulzurrun, P., 1960, "El catecismo manuscrito de Maquirriain de 1828", *Euskera* V, 377-403.
- Echaide, A. M., 1984, *Erizkizundi Irukoitza*. *Iker* 3, Euskaltzaindia, Bilbo.
- , 1989, *El euskera en Navarra: encuestas lingüísticas (1965-1967)*, Eusko Ikaskuntza, Donostia.
- Egile ezezaguna, *Pequeña oración en bascuence para recibir la Santa Unción*, 12 orri, B-18.
- Elizalde, F., 1735, *Apezendaco Doctrina Christiana Uscaras*, Iruñea.
- Elizalde, J. C., *Catecismo en vascuence, dialecto de Uriz (valle de Arce)*, 54 orri eskuizkribuan.
- Estornés Lasa, J., 1985, "Zoilo'ren uzta. La cosecha de Zoilo", *FLV* 45, 31-93.
- Etchebarne, E., 1989, *Erramun barginaren oroitzapenak*, Auspoa, Donostia.
- Etxamendi, E., 1975, *Azken elurra*, Egia, Baiona.
- , 1982, "Gizonak", *Maiatz* 2, 26-29.
- , 1983, "Artoak", *Maiatz* 3, 20-28.
- , 1984, "Urtzoak", *Maiatz* 5, 45-51.
- , 1984b, "Frantxix", *Maiatz* 7, 7-8.
- , 1985, *Aurora*, *Maiatz*, Baiona.
- , 1988, *Gilentegiko Gilen*, Gipuzkoako Kutxa, Donostia.
- Etxebarria, J. M., 1983, *Euskal dialektologiarako testo eta ariketak*, El Carmen, Gasteiz.
- , 1992, "1913ko Vienako euskal grabaketak, III. Erronkariera", in *Luis Villasanteri omenaldia*. *Iker* 6, Euskaltzaindia, Bilbo, 161-176.
- Euskalerría irratia & Múgica, M., 1990, *Nafarroako euskaldunen mintzoak*, Nafarroako Gobernua, Iruñea.
- Gaminde, I., 1986, "Esteribarreko aditzak", *FLV* 48, 183-203.
- Gavel, H., 1920, *Eléments de Phonétique Basque*, *RIEV* 12.
- Gómez, R., 1991, "Erronkarierazko dotrina argitaragabe bat: edizioa eta azterketa", in *Memoriae L. Mitxelena magistri sacrum*, *ASJU*-ren gehigarriak XIV, Donostia, 375-426.
- González Echegaray, C. & Arana Martija, J. A., 1989, *L.L. Bonaparte. Eskuizkribuak-Argitarapenak*, Euskaltzaindia, Bilbo.
- Haritschelhar, J., "Textes folkloriques de la vallée de Baigorri", in *Actas del tercer congreso internacional de estudios pirenaicos*, Gerona, 1958, Instituto de Estudios Pirenaicos & CSIC, 51-73.
- Hualde, J. I., 1987, "Proto-Basque Yod", *FLV* 49, 29-40.
- , 1989, "Fonología léxica y postléxica, con especial referencia a la lengua vasca", *ASJU* XXIII-2, 651-662.
- , 1991, *Basque Phonology*, Routledge, London-New York.
- Ibarra, O., 1991, "Mezkirizko toponimiaz", *FLV* 58, 301-357.
- Intza'r D., 1974, *Nafarroa-ko euskal-esaera zarrak*, Diputación Foral de Navarra, Iruñea.
- Iráizoz, P. de, 1977, "Documento de Joaquín Lizarraga sobre bailes publicado por José María Sarrústegi en *FLV*", *FLV* 27, 495-498.

- Irigaray, A., 1932, "Un acta de Ayuntamiento en Lengua Vasca", *RIEV XXIII*, 565-568.
- , 1956, "Noticia del estado lingüístico de Navarra en 1935", *Euskera I*, 41-46.
- Itzalleko dotrina [1727]: *Doctrina Uscaras D. Benito Gil escrituric vere governuaren daco*, González Echegaray eta Arana Martijaren katalogoan 110.a.
- Izagirre, K., 1966, "Ultzamako euskeraren gai batzuk", *BAP XXII*, 403-467.
- , 1967, "Altsasuko euskeraren gai batzuk", *ASJU I*, 45-97.
- Jansen, W., 1990, "A numerical review of three Basque dialects", *ASJU XXIV-3*, 889-894.
- Jimeno Jurío, J.M., 1986, *Toponimia de la cuenca de Pamplona. Cendea de Cizur*, Euskaltzaindia, Bilbo.
- , 1987, *Toponimia de la cuenca de Pamplona. Cendea de Galar*, Euskaltzaindia, Bilbo.
- , 1989, *Toponimia de la cuenca de Pamplona. Cendea de Olza*, Euskaltzaindia, Bilbo.
- , 1990, *Toponimia de la cuenca de Pamplona. Cendea de Iza*, Euskaltzaindia, Bilbo.
- , 1991, "El vascuence en Urraul Alto (1785)", *FLV 58*, 227-245.
- , 1992a, "El vascuence en Aoiz (siglo XVII)", *FLV 59*, 71-96.
- , 1992b, "El vascuence en Aoiz, (siglos XVIII y XIX)", *FLV 61*, 457-480.
- Kerejeta, M. J., 1991, "Notas sobre las poesías premiadas en Pamplona en 1609 y 1610", in *Memoriae L. Mitxelena magistri sacrum*, *ASJU*-ren gehigarriak XIV, Donostia, 161-183.
- Lacarra, J. M., 1957, *Vasconia medieval. Historia y filología*, *ASJU*-ren gehigarriak II, Donostia.
- Lacombe, G., 1921, "Quelques mots sur les versions basques du Cantique des Cantiques", *RIEV XV*, 197-208.
- , 1971-72, "Notes sur le basque des Aldudes. Noms de maisons, mots et récits populaires", *AEF XXIV*, 25-44.
- Lafitte, P., 1979, *Grammaire basque (navarro-labourdin littéraire). Édition revue et corrigée*, Elkar, Donostia.
- , 1981, "Joakin Lizarragaren euskalkiak Ipar-Euskadikoekin dituen kidesan zenbaitz", in *Euskalarien Nazioarteko Jardunaldiak*, Iker 1, Euskaltzaindia, Bilbo, 403-404.
- Lafon, R., 1951, "La langue de Bernard Dechepare", *BAP VII*, 309-338.
- , 1955, "Sur la place de l'aezcoan, du salazarais et du roncalais dans la classification des dialectes basques", *Pirineos XI*, 109-133.
- Landart, D., 1978, *Aihen abula*, Elkar, Donostia.
- Lapitze, F., 1978 [1867], *Bi saindu hescualdunen bizia: San Inazio Loiolacoarena eta San Franzizcô Zabierecoarena*, Hordago, Donostia.
- Larrasquet, J., 1939, *Le basque de la Basse-Soule orientale*, Klincksieck, Paris.
- Larrea, J. M. & Diez de Ultzurrun, P., 1985, *Nafarroako euskal idazleak (I)*, Pamiela, Iruñea.
- Lecuona, M. de, 1973, "Textos vascos del siglo XVIII, en Tierra de Estella", *FLV 15*, 369-390.
- Leizarraga, J., 1979 [1571], *Iesus Christ gure Iaunaren Testamentu berria*, Hordago, Donostia.
- Lizarraga, J., 1979, *Doctrina christioarén cathechima*, Juan Apecechea Perurenaren edizioa, Diputación Foral de Navarra & Euskaltzaindia, Iruñea.
- , 1984, *Ongui iltzen laguntzeco itzgaiaic*, Frantzisko Ondarraren edizioa, Euskaltzaindia, Bilbo.
- , 1990, *Urteko igande guzietarako prediku laburrak*, Frantzisko Ondarraren edizioa, Euskaltzaindia, Bilbo.
- Mitxelena, L. & Beloqui, J. J. & Elosegui, J. & Sansinenea, P., 1953, "Contribución al conocimiento del dialecto roncalés", *BAP IX*, 499-536 [= *SHLV I*, 246-272].
- Mitxelena, L., 1954, "La posición fonética del dialecto vasco del Roncal", *Via Domitia I*, 123-157. Orain *SHLV*, 273-297.
- , 1958, "Un vocabulario aezcoano, salacencó y roncalés preparado por el príncipe Bonaparte", *BAP XIV*, 335-364 [= *SHLV I*, 298-319].

- , 1964a, *Sobre el pasado de la lengua vasca*, Auñamendi, Donostia. Ikus orain SHLV, 1-73.
- , 1964b, *Textos arcaicos vascos [TAV]*, Minotauro, Madril. Ikus orain ASJU-ren gehigarriak 11, Donostia, 1990.
- , 1967, "Notas fonológicas sobre el salacenco", ASJU I, 163-177. Orain LH, 221-234.
- , 1971, "Notas sobre las lenguas de la Navarra Medieval", in *Homenaje a Don José Esteban Uranga*, Pamplona, 199-214. Ikus orain PT, 73-85.
- , 1972, "A note on Old Labourdin Accentuation", ASJU 6, 110-120. Ikus orain PT, 235-244.
- , 1976, "La fragmentación dialectal: conocimientos y conjeturas", *Revista Española de Lingüística* VI, 309-324. Ikus orain LH, 73-85.
- , 1976b, "Acentuación alto-navarra", FLV 23, 147-162. Ikus orain PT, 245-260.
- , 1977 [1961], *Fonética histórica vasca*, 2. ed., Gipuzkoako Diputazioa, Donostia.
- , 1981, "Lengua común y dialectos vascos", ASJU XV, 289-313.
- , 1982, "Un catecismo salacenco", FLV 39, 21-42.
- , 1985, *Lengua e Historia [LH]*, Paraninfo, Madrid.
- , 1987, *Palabras y textos [PT]*, EHU, Leioa.
- , 1988, *Sobre historia de la lengua vasca*, 2 liburuki, [SHLV], ASJU-ren gehigarriak 10, Donostia.
- , 1991, "De dialectología vasca", FLV 58, 179-203.
- , 1992, "Fenómenos de convergencia en la historia de los dialectos vascos", FLV 61, 355-366.
- Moutard, N., 1975, "Étude Phonologique sur les Dialectes Basques", FLV 19, 5-42 eta 20, 141-189.
- N'Diaye, G., 1970, *Structure du dialecte basque de Maya*, Mouton, The Hague-Paris.
- Ondarra, F., 1980, "Catecismo del siglo XVIII en vascuence de Uterga (Valdizarbe)", FLV 35-36, 173-221.
- , 1980b, "Joaquín Lizarraga en el Diccionario de Azkue", FLV 34, 107-141.
- , 1981a, "Primer sermón en vascuence navarro (1729)", FLV 38, 147-173.
- , 1981b "Goñibarko euskara XVIII. mendeko sermoietan", *Euskera* XXVI, 349-365.
- , 1982, "Materiales para un estudio comparativo del vascuence de Elcano, Puente la Reina, Olza y Goñi", FLV 39, 133-228.
- , 1982b, "Garesko euskarari buruz zerbait", *Euskera* XXVII, 647-653.
- , 1982c, "Textos en vascuence navarro de Baztán, Nuin y Urdazubi", FLV 40, 387-401.
- , 1985, "Escritos en vascuence del P. Esteban de Adoáin", FLV 46, 343-405.
- , 1989, "Nafarroako Bertitzaranean aurkitutako euskal testuak", ASJU XXIII-3, 701-755.
- , 1991, "Amoresco eta doloresco Jesu Christoren pausoac", in *Memoriae L. Mixtele-na magistri sacrum*, ASJU-ren gehigarriak XIV, Donostia, 301-313.
- , 1992, "Goñerrin aurkitutako testuak (IV)", FLV 60, 297-333.
- Oñederra, M. L., 1990, *Euskal fonologia: palatalizazioa. Asimilazioa eta bots simbolismoa*, EHU-ren argitalpen zerbitzua, Leioa.
- Pagola, R. M., 1991, *Dialektologiaren atarian*, Gero, Bilbo.
- Peillen, Tx., 1981, "Zuberoako Gobernu hizkuntza eta gure herri hortako euskalkiaren erdal maileguak", in *Euskalarien nazioarteko jardunaldiak. Iker 1*, Euskaltzaindia, Bilbo.
- Piedra, G., 1990, "Alegiazko baldintza: errealak eta irrealak. Balitz/baledi, balu/baleza. Ezberdintasunez eta erabilerez", *Ele* 7, 57-70.

- Rodríguez Ferrer, M., 1873, *Los vascongados: su país, su lengua y el Príncipe Luis Luciano Bonaparte*, Madrid.
- Ros, A., 1986, "Aditz morfologia historikorako ohar kritikoak: alokuzioa", *Enseiucarrean* 2, 5-54.
- Ruiz de Larrinaga, J., 1954, "Cartas del P. Uriarte al Príncipe Luis Luciano Bonaparte", *BAP* X, 231-302.
- Sagarna, A., 1984, "Euskara XVIII. mendean", *Cuadernos de Sección. Hizkuntza eta Literatura* 3, Eusko Ikaskuntza, 17-114.
- Salaberri, P., 1989, "Nafarroan erabiltzen diren zenbait toki-izenek", *FLV* 53, 55-59.
- , 1992, "Toponimia dialektologiaren ikerbide", in *Nazioarteko Dialektologia Biltzarrak. Agiriak, Iker* 7, Euskaltzaindia, Bilbo, 619-645.
- Salaberry, M., 1856, *Vocabulaire de mots basques bas-navarrais, traduits en langue française*, Veuve Lamaignère née teulières, Baiona.
- Salaberry, E., 1978, *Ene sinestea. Iragan biziari gibeletik beba*, Zabal, Baiona.
- , 1981, *Beñat adiskidea agur!*, Zabal, Baiona.
- Salaburu, P., 1986, "Baztango Euskalkiaz: Elizondoko Doktrina bat", *ASJU* XX-3, 817-844.
- , 1987, "Baztango euskalkiaz: Elizondoko beste doktrina bat", *ASJU* XXI-2, 453-473.
- Samper, P. J., 1866, *Catecismo Doctrina Cristianarna*. Ikus orain Camino & Gómez (1992), 479-500.
- San Martín, J., 1977, "Vocabulario euskaro adicional del Padre Esteban de Adoain", *FLV* 26, 271-280.
- , 1985, "Puntualizaciones sobre el euskara de Urraul Alto (Navarra)", *Hizkuntza eta literatura* 4, Eusko Ikaskuntza, 237-243.
- Saragüeta, P., 1979, "Nere oroimenak", *FLV* 31, 171-175.
- , 1979b, "Trinidad Urtasun, Bertsolaria (1894-1978)", *FLV* 32, 333-338.
- , 1979c, "Mezkiritz (Erroibar)", *CEEN* 31, 5-36.
- , 1982-3, "Mezkirizko etxe barnea", *AEF* 31, 31-48.
- , 1984, "Mezkirizko langintza", *AEF* 32, 115-134.
- Sarasola, I., 1983, "Contribución al estudio y edición de textos antiguos vascos", *ASJU* XVII, 69-212.
- , 1991, "Orotariko Euskal Hiztegia/Diccionario General Vasco", *Euskera* 36, 313-317.
- Saroihandy, J., 1924, "El vascuence en el «Collège de France»", *RIEV* XV, 502-504 eta 601-609.
- Satrustegi, J.M., 1969-70, "Toponimia de Valcarlos", *AEF* XIII, 129-158.
- , 1971, "Canto ritual del agua en Año Nuevo", *FLV* 7, 35-73.
- , 1971b, "Correspondencia familiar vasca del siglo XIX", *FLV* 9, 291-306.
- , 1976, "Nuevo documento no catalogado de Joaquín Lizarraga sobre los bailes", *FLV* 23, 205-236.
- , 1977, "Promesa matrimonial del año 1547 en euskera de Uterga", *FLV* 25, 109-114.
- , 1978, "Adoain-go Esteban agurgarriaren esku-iskribu bat", *FLV* 29, 299-306.
- , 1983, "Xukako aditz joskera Luzaideko mintzairan", in *Piarres Lafitteri omenaldia, Iker* 2, Euskaltzaindia, Bilbo, 343-354.
- , 1984, "El edicto eclesiástico de 1750 en versión vasca de la cuenca de Pamplona", *ASJU* XVIII-1, 41-51.
- , 1985, "Textos salacencos del año 1780", in *Symbolae*, 1023-1043.
- , 1985b, "Perpetua Saragueta anderearen euskal ipuiak", *Egan* 5-6, 131-139.
- , 1986, "Correspondencia oficial vasca del siglo XVIII", *FLV* 47, 125-149.

- , 1986b, "Luzaideko euskara Nikolas Polit zenaren izkribuetan", *ASJU* XX-3, 787-809.
- , 1987, *Euskal Testu Zabarrak I*, Euskaltzaindia, Iruñea.
- , 1987b, "Zugarramurdiko euskararen lekukoak XIX. mendean", *ASJU* XXI-1, 81-104.
- , 1988, "Textos dialectales en documentos religiosos vascos", *FLV* 52, 267-289.
- , 1991, "El euskera en Tierra Estella. Evolución histórica", *Euskera* 36, 93-124.
- , 1992, "Zaraitzuko euskararen lekukoak", in *Luis Villasanteri omenaldia*, *Iker* 6, Euskaltzaindia, Bilbo, 459-472.
- , 1992b, "Cuatro promesas matrimoniales inéditas en euskera del siglo XVI", *FLV* 59, 55-69.
- Trask, R. L., 1990, "The -n class of verbs in basque", *Transactions of the Philological Society* 88-1, 111-128.
- Urquijo, J. de, 1910, "Cartas escritas por el príncipe L. L. Bonaparte a algunos de sus colaboradores", *RIEV* IV, 233-297.
- , 1923, "El vascuence de San Juan de Luz", *RIEV* XIV, 153-158.
- Videgain, X., 1987, "Mitraxelenaz eta dialektologiaz", *Egan* 3-6, 141-153.
- Yrizar, P., 1973, "Los dialectos y variedades de la lengua vasca. Variedades desaparecidas y variedades amenazadas de rápida extinción. Su evolución en el transcurso de un siglo", *ASJU* VII, 3-36.
- , 1981, *Contribución a la dialectología de la lengua vasca*, 2 liburuki, Gipuzkoako Aurrezki Kutxa Probintziala, Donostia.
- , 1985, "Aparición y desaparición de las formas verbales en -ako-, -eko-, en el alto-navarro meridional", *Hizkuntza eta literatura* 4, Eusko Ikaskuntza, 257-290.
- , 1992, *Morfología del verbo auxiliar alto navarro meridional (estudio dialectológico)*, Nafarroako Gobernua & Euskaltzaindia, Iruñea.
- Zuazo, K., 1987, "Euskaldunek euskalkienganako izan dituzten jarrerak", *ASJU* XXI-3, 927-950.
- , 1989, "Zubereraren sailkapenerako", *ASJU* XXIII-2, 609-650.

3. Denetarik

- Alli Aranguren, J. C., 1989, *La mancomunidad del valle de Roncal*, Gobierno de Navarra, Iruñea.
- Arbelbide, X., 1987, *Garazi*, Elkar, Donostia-Baiona.
- Artoléta, S., & Berrade, F., 1955, "El pastoreo en Ochagavía (Salazar)", *AEF* XV, 9-29.
- Arrizabalo, J. M., 1979, *Baso-mutillak*, Auspoa liburutegia 125, Tolosa.
- Askoren artean, 1986, *Navarra, guía y mapa*. Caja de Ahorros de Navarra, Iruñea.
- , 1990, *Gran Enciclopedia Navarra*, Caja de Ahorros de Navarra, Iruñea.
- , 1991, *Le pays de Cize*, Editions Izpegi.
- Barandiaran, J. M., 1926, "Pueblo de Aurizperri (Espinal)", *AEF* 6, 1-18.
- , 1953-57, "Aspectos sociográficos de la población del Pirineo vasco", *EJ* VII, 3-26.
- , 1982-83, "Materiales para un estudio del pueblo vasco en Urepel. Año 1948", *AEF* 31, 9-30.
- Blot, J., 1991, "Dolmens, cromlechs, tumuli: naissance du pastoralisme", in *Le pays de Cize*, 45-62.
- Casas Torres, J.M., & Abascal Garayoa, A., 1948, *Mercados geográficos y ferias de Navarra*, Zaragoza.
- Douglass, W.A., 1977, "Borderland Influences in a Navarrese Village", in Douglass, Etu-

- lain, Jacobsen (ed.), *Anglo-american contributions to basque studies: essays in honor of Jon Bilbao*, Reno, 135-144.
- Fairén Guillén, V., 1955, "Sobre las facerías internacionales en Navarra", *PV* 61, 507-524.
- Font Rius, J. M., 1946, *Orígenes del régimen municipal en Cataluña*, Madrid.
- Gómez-Ibáñez, D., 1975, *The Western Pyrenees, Differential Evolution of the French and Spanish Borderland*, Clarendon, Oxford.
- Humboldt, G., 1923, "Diario del Viaje Vasco, 1801", *RIEV* XIV, 205-250.
- Idoate, F., 1951, "Un valle navarro y una institución. El alcalde mayor y capitán de guerra del valle de Salazar", *Príncipe de Viana* 42-43, 83-117.
- , 1966, "Los aezcoanos y su fuero", in *Rincones de la Historia de Navarra* III, Príncipe de Viana, Iruñea, 376-378.
- , 1960, "Notas para el estudio de la economía navarra y su contribución a la Real Hacienda (1500-1650)", *PV* 78, 77-131 eta 79, 275-318.
- , 1973, *Documentos sobre agotes y afines en Navarra*, Diputación Foral, Pamplona.
- , 1979, *Rincones de la historia de Navarra* II, Príncipe de Viana, Pamplona.
- Larayoz Lezaun, M. A., 1986, *La comunidad del Valle Aezcoa*, tesis presentada para la obtención del grado de doctor, Universidad de Navarra, Iruñea.
- Latzaga, 1973, *Naparroa euskal arrobia*, Edili, Donostia.
- , 1976, "Aezkoa'ko ibarra basoz josia", in *Jaka'ra oñez Naparroa'n zear*, La Gran Enciclopedia Vasca, Bilbo, 165-177.
- Martín Duque, A. J., 1963, *La comunidad del Valle de Salazar. Orígenes y evolución histórica*, Junta General del Valle de Salazar, Iruñea.
- Martinena, J. J., 1979, *Catálogo Documental de la Real Colegiata de Roncesvalles (1301-1500)*, Diputación Foral de Navarra, Iruñea.
- Munárriz, C., 1984, "Abaurrea en la Edad Media", *Aezkoa Kultur Elkarte*.
- , 1990, "Estudio etnográfico de Orbaiceta", in *Contribución al Atlas Etnográfico de Vasconia. Investigaciones en Alava y Navarra*, Jose Miguel de Barandiaran fundazioa, Eusko Ikaskuntza, Donostia, 605-633.
- Narbaiz, P., 1979, "Euzkadi Norte hasta el siglo XVI", in *Historia del Pueblo Vasco* 2, Erein, Donostia, 5-30.
- Peña Santiago, L. P. & San Martín, J., 1966, "Estudio etnográfico del valle de Urraul Alto (Navarra)", *Munibe* XVIII, 69-160.
- Rabanal Yus, A., 1987, *Las reales fábricas de Eugui y Orbaiceta*, Gobierno de Navarra, Iruñea.
- Tobie, J. L., 1991, "La présence romaine", in *Le pays de Cize*, 65-88.
- Urabayen, L. de, 1926, "Una interpretación de las comunicaciones en Navarra", *RIEV* XVII, 289-328 eta 529-564.
- , 1948, *Jaurrieta*, *Estudios Geográficos* 32, CSIC.
- Violant y Simorra, R., 1952, "Síntesis etnográfica del Pirineo español y problemas que suscitan sus áreas y elementos culturales", in *Actas del primer congreso internacional de estudios pirenaicos*, San Sebastian 1950, tomo IV, Prehistoria, antropología y etnología, Zaragoza, 9-65.
- Ynchausti, M. de, 1971, "Etnografía de Aria", *CEEN* 9, 323-362.
- Zudaire Huarte, C., 1984, "Consanguinidad en los valles de Roncal, Aézcoa y Salazar", *CEEN* 44, 107-127.